

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

67

НОВИ САД • 2005

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА СЛАВИСТИКУ

Покренут 1970. године
До књ. 25. (1983) под називом *Зборник за славистику*

Главни уредници
Од 1. до 43. књиге др Милорад Живанчевић,
од 44. до 53. књиге др Миодраг Сибиновић,
од 54—55. књиге др Предраг Пипер

Уредништво
др Мирјана БОШКОВ, др Петар БУЊАК, др Корнелија ИЧИН,
др Мирослав КВАПИЛ, др Лили ЛАШКОВА,
др Љиљана ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ (секретар Уредништва),
др Људмила ПОПОВИЋ, др Михал ХАРПАЊ, др Хелмут ЈЕНЧ

Главни и одговорни уредник
др ПРЕДРАГ ПИПЕР

YU ISSN 0352-5007 | UDK 880.1+881(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

67

НОВИ САД • 2005

МАТИЦА СЕРБСКАЯ
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА

МАТИЦА СРПСКА
DIVISION OF LITERATURE AND LANGUAGE

СЛАВИСТИЧЕСКИЙ СБОРНИК
REVIEW OF SLAVIC STUDIES

67

НОВИ САД

САДРЖАЈ — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИЈЕ И РАСПРАВЕ

<i>Вишомир Вулејић</i> , Иван Аксаков: Срби и источно питање	7
<i>Ађњешка Ласек</i> , Историјско, поетско и митско у песми „Смрт мајке Југовића”	51
<i>Слободан Павловић</i> , Генитив с предлогом <i>оу</i> и његови синтаксички конкуренти у старосрпским повељама и писмима	65
<i>Свешлана Торњански</i> , Невеста Максима Црнојевића у песми старца Милије и трагедији Лазе Костића	77
<i>Ксенија Кончаревић</i> , Из проблематике новије црквенословенске нормативистике — Рад на иновирању црквенословенске норме у Русији током 19. и 20. века	91
<i>Ениса Усиенски</i> , Драма Фјодора Сологуба „Победа смрти” и Прва руска револуција	113
<i>Ивана Анђионић</i> , Предлози <i>усред, насред, посред</i> у савременом стандардном српском језику	129

ПРИЛОЗИ И ГРАБА

<i>Ценка Иванова</i> , Изследване на българската и сърбската езикова стандартизација чрез преводите междy двата језика през XIX век	137
<i>С. М. Белякова</i> , Глаголы <i>играйъ</i> и <i>гуляйъ</i> в лексической системе русского языка	151
<i>Далибор Соколовић</i> , Сорабистика на универзитету у Лајпцигу	157
<i>Свешлана Ђирковић</i> , Изливање воде на Велики четвртак у селима у околини Неготина	165

ПРИКАЗИ

Славјанский вестник 1 (<i>Мишра Релић</i>)	185
Swiat i Słowo: Filologia — Nauki społeczne — Filozofia — Teologia (<i>Ljubica Rosić</i>)	189
Преглед рецепције српске књижевности у предратној Пољској (<i>Бранислава Стојановић</i>)	195
„Бруно Шулиц”, Градац, бр. 148—149, 2003 (<i>Зоран Ђерић</i>)	197

Зузана Тополињска, Полски ~ македонски: Граматичка конфронтација, 6. Синтаксичка деривација (<i>Предраѓ Пиџер, Милена Танасијевић</i>)	199
Милош Јевтић, <i>Језички љубокази Еџона Фекеџе</i> (<i>Предраѓ Пиџер</i>)	202
Alina Kreisberg, <i>Le storie colorate</i> (<i>Tijana Ašić</i>)	204
Леош Шатава, Језик и идентитет језичких мањина (<i>Далибор Соколовић</i>)	208
Ralf Jodlbauer, Gunter Spieß, Han Steenwijk, <i>Die aktuelle Situation der niedersorbischen Sprache. Ergebnisse einer soziolinguistischen Untersuchung der Jahre 1993—1995</i> (<i>Marina Petrović-Jülich</i>)	211

ГОДИШЊИЦЕ

Уз педесетогодишњицу књиге академика Милке Ивић <i>Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој</i> (<i>Мојоки Номаћи</i>)	215
Арношт Мука — научник и свестрани културни прегалац (<i>Мићо Цвијеџић</i>)	217

НЕКРОЛОЗИ

Кирил Владимирович Свинарски (<i>Андреј Тарасјев</i>)	223
Аделаида Константиновна Смољска (<i>Предраѓ Пиџер</i>)	227

ХРОНИКА

II меѓународни конгрес русиста-истраживача <i>Руски језик: историја и савременост</i> (<i>Душанка Мирић</i>)	229
VI Международный симпозиум: Проекты по сопоставительному исследованию русского и других языков (Белград, 2—4 июня 2004 г.) (<i>Мојоки Номаћи</i>)	231
Twenty-third annual conference on Ukrainian subjects (<i>Људмила Пољовић</i>)	233
40. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture (28. 6 — 16. 7. 2004) (<i>Бојана Мишковић</i>)	235
Индекс кључних речи	239
Упутство за припрему рукописа за штампу (Уредништво Зборника Матице српске за славистику)	241

Витомир Вулетић

ИВАН АКСАКОВ: СРБИ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ

Апстракт: Рад реконструише погледе Ивана Сергејевича Аксакова на историјску мисију Русије и њену улогу у грађењу словенско-православног модела цивилизације, на однос словенства и православља и однос западноевропских држава према Словенима и Русији. У центру пажње јесте Аксаковљево сагледавање сукоба међу балканским Словенима — Србима и Буџарима — у контексту решавања Источног питања.

Кључне речи: славјанофилство, Русија, Балкан, православље, Санстефански мир, Берлински конгрес, Источно питање

„...иако су словенофили на речима тврдили да су руска начела истовремено и васељенска, они су, у ствари, гледали на та начела као руска. Превлађујући тон у свим словенофилским исцртањима састојао се ипак у обавезном суйроштвањању свега руског неруском, свога — туђем.”

Владимир Соловјов

Иван Сергејевич Аксаков (1823—1886) један је од најистакнутијих славјанофила млађе генерације, који је играо у српској историји значајну улогу од покретања листа „Дан”, у октобру 1861, до смрти, почетком фебруара 1886. године. Тих четврт века српске историје и историје балканских и европских народа обележено је значајним догађајима и бурним процесом развоја. Свој однос према историјској улози Русије у решавању Источног питања Аксаков је формирао кроз призму славјанофилске филозофије историје. Славјанофилство, као мисаони систем и друштвени покрет у Русији, настало је на самом почетку четрдесетих година XIX века и било у наредне три деценије опонентна филозофија и друштвена пракса „западњаштву”, револуционарној демократији, повремено и званичном режиму. Творци ове филозофије и покрета били су Алексеј Степанович Хомјаков, браћа Иван и Петар Васиљевичи Кирјејевски. Њима су се придружили браћа Константин и Иван Сергејевичи Аксакови, Јуриј Фјодорович Самарин и једна група младих интелектуалаца. Њихово доминантно схватање било је да Русија треба да се у културном и историјском

смислу развија на сопственим, ваневропским традицијама. Били су радикални у својим захтевима за слободом говора, вероисповести, приватног живота, друштвеног и црквеног бића, за слободом од сваке полицијске контроле и заштите. Били су искрени и снажни противници кметства, одиграли су значајну улогу у његовом укидању 1861. године, залагали су се за општинску самоуправу и за реформу судства. С друге стране, залагали су се да се савремени руски духовни живот „очисти” од свих „налога европејства” и да се на основама руске старине допетровског времена гради здање друштвеног, политичког и духовног бића руске земље. Владимир Соловјов каже како су славјанофили „настојали да се боре против реформи Петра Великог, против западноевропских начела — у име старе, Московске Русије. Али упоредо с овим реакционарно-археолошким мотивом, за њих је од суштинског интереса била прогресивно-либерална борба против стварних зала савремене Русије...”¹ Он мисли да у оваквом њиховом схватању и делању не би било противречности „да је све то руско зло било резултат европске просвећености, да оно није постојало у Русији и пре Петра Великог и да се против њега могло борити у име неких посебних ’руских начела’ ”. Славјанофили су били огорчени противници материјализма. За њих је православље једна од основних вредности руског народа, у православљу они су видели једину истинску хришћанску вероисповест. У односу на државно-правно уређење не само Русије, већ и других словенских народа, били су искључиви монархисти и противници било каквог облика парламентаризма. У националном питању и у питању спољне политике славјанофили су се радикално разликовали од службене политике своје земље. Они су се утопистички залагали за модел друштва у коме се садржи јединство читавог народа, од цара до сељака, модел у коме ће се хармонично остваривати интереси свих и свакога, у коме ће све бити засновано на хришћанској вери и идеалном моралу, на начелима добра, љубави, братства, „саборности”.

У таквом духу васпитаван је Иван Сергејевич у дому свога оца, истакнутог писца, и старијег брата, истакнутог младог песника и критичара. По образовању правник, Аксаков је службујући имао прилику да прокрстари југ и исток своје земље и да види Русију изнутра, не из племићког гнезда. Као сасвим млад човек, на тим својим крстарењима Русијом, он је умео да види много више од својих учитеља — водећих славјанофила. Чак је у другој половини педесетих година сумњао у могућност примене славјанофилског учења. Био је апсолутно против Висариона Бељинског и његовог материјализма, али је, у писмима оцу и брату из провинције, говорио о популарности овог критичара укупног руског друштвеног живота. И поред тога што је Бељински умро још у пролеће 1848. године, његова популар-

¹ Владимир Соловјов, *Политичка филозофија. Избор текстова*, Београд 2001, 155.

ност није слабила ни у наредним деценијама. Аксаков пише 1856. године: „Много сам путовао по Русији, име Бељинског је познато сваком ма колико мислећем младом човеку, свакоме који жуди за свежим ваздухом усред смрдљивог блата живота у провинцији. Нема ни једног наставника гимназије по губернијским градовима који не зна напамет писмо Бељинског Гогољу.”² Он затим каже, ако треба тражити честита човека, доктора или судију, који би био спреман да крене у борбу за боље, треба га тражити међу следбеницима Бељинског. Његови учитељи гледали су само Москву и интелектуалне кругове у њој и гајили илузију да читава Русија прихвата њихово учење. Својим писмима Аксаков је настојао да ублажи њихов оптимизам, да им скрене пажњу на право стање ствари: „О славјанофилству овде у провинцији нико ништа није чуо, а ако је неко и чуо, онда су то људи супротног схватања.”³ А брату Константину скреће пажњу да московски славјанофили буду опрезни у употреби речи „народност и православље”. Те речи чак и на њега остављају мучан утисак као и синтагме „русский барин” и „русский мужик”. Он тражи од московских славјанофила да буду умерени и непристрасни и да не натурају насилним путем саосећање са оним с чим се не може саосећати — с допетровском Русијом, с обредним православљем, с монасима. Он истиче да од допетровске Русије има смисла симпатисати само *начела* која су затим искварена.

Тако је Аксаков мислио до пред сам крај педесетих година не доводећи у питање основе учења својих учитеља. Кад су крајем педесетих и почетком шездесетих година XIX века помрли Хомјаков, браћа Кирјејевски и брат Константин, Аксаков као да је остао на ветрометини. Обдарен публициста, активна природа, он се определио да учење својих учитеља примењује у друштвеној и политичкој пракси и да га кроз примену тумачи. Његова размишљања и његова друштвена пракса заснивају се на принципима славјанофилског учења: *стварање оригиналне словенске цивилизације и сан о светскоисторијској мисији Русије, православље као бићно обележје Словенства, негашиван однос према Западу, глорификовање монархије и айсолутизма*. У друштвеној пракси Аксаков је са овог становиштва критиковао руску левицу, заснивао свој однос према званичној политици Русије и гледао на историјску неопходност решавања Источног питања.

² Бељински је у јулу 1847. године написао писмо Гогољу с разорном критиком његове књиге *Изабрана места из његовог писма с пријатељима*, у којој Гогољ брани кметски поредак и апсолутизам.

³ Видети: А. А. Корнилов, *Иван Сергеевич Аксаков*. У књизи *История русской литературы XIX века* под редакцией Д. Н. Овсяннико-Куликовского, том 5, Москва 1910, 108.

Славјанофили су сматрали да Русија као једина слободна словенска држава треба да учини све могуће да око себе окупи све словенске народе, да поробљеним Словенима треба да пружи подршку у њиховој борби за слободу. Иван Аксаков је још почетком 1860. године донео у Београд *Србима. Посланица из Москве. (К србам. Посланице из Москве)*⁴. Активност Светоандрејске скупштине у децембру 1858. године изазвала је код славјанофила наду да је Србија кренула путем потпуне самосталности. Тренутак је био значајан, и славјанофили су сматрали за неопходно да „Србима дају савет”. У *Посланици* се истиче да су „Срби наша браћа”, да је „највећа срећа” јединство Руса и Срба „у православљу”. Истиче се како „Словен не може бити прави Словен ван православља”. Указује се на то да би сви Словени требало да се окупе око Русије и да им заједнички језик буде руски. Аксаков је био разочаран како су Срби примили ту *Посланицу*. Сви истакнути интелектуалци у Београду су је одбили, сем Јована Илића.⁵ Основне поруке *Посланице*, која је деловала програмски, Аксаков је даље развијао у својим листовима „Дан” („День”), „Москва”, „Московљанин” („Москвич”) и „Русија” („Русь”). Тако он 19. новембра 1865. године у листу „Дан” пише како је историјски позив Русије „да држи високо политичку и духовну заставу ’Словенства’, како би тиме уливала снагу ’поробљеној словенској браћи’ ”.⁶ Русија је Кучук-Кајнарџијским миром 1774. године добила право да штити хришћане на Балкану. После пораза у Кримском рату 1853—1855, она је то право изгубила. Русија је постала једна од „гарантних сила” какве-такве сигурности вазалне Кнежевине Србије. Славјанофили су губљење самосталног права заштите хришћана болно доживели. После бомбардовања Београда и држања Србије у тим догађајима и непосредно после њих, Аксаков охрабрује балканске хришћане у листу

⁴ „Послание” је написао познати идеолог славјанофилства, филозоф и песник Алексеј Степанович Хомјаков. Овај документ су потписали познати интелектуалци славјанофилске оријентације: Александар Иванович Кошелољ, Иван Дмитријевич Белајев, Николај Васиљевич Јелагин, Јуриј Фјодорович Самарин, Пјотр Алексејевич Бесонов, Константиин Сергејевич Аксаков, Пјотр Иванович Бартењев, Фјодор Васиљевич Чижов.

⁵ Александар Иванович Херцен је 1. новембра 1860. године у 84. броју свог листа „Колокол” штампао уводник под насловом *Србы и Черногорцы* у коме се, између осталог каже: „Данас се Русија не може узимати уједно са њеном владом. Наша српска и црногорска браћа морају се научити на ту мисао, да није све тиме свршено, ако Турску мрзе, а од Аустрије се гнушавају, него да морају једанпут за свагда престати надати се од Петрограда... Кад вас је год петроградска влада требала, да од Турске одере који дроњак, или да приморава Аустрију на што, поплавила вас је агентима и говорила о православној цркви и слободи, — кад је своју цель постигла, начинила је мир и издала вас је. (*Србске новине*, XXVII, бр. 138. У Београду, вторник, 15. новембар 1860; *Србски Дневник*, IX, бр. 91. У Новоме Саду, у четвртак 17. новембра 1860).

⁶ *Сочинения И. С. Аксакова. Славянский вопрос*. Полное собрание сочинений, том первый. Москва 1886, 50. У даљем наводи из ове књиге дати су бројем страница у загради у тексту.

„Москва”, 5. марта 1867. године, овим речима: „Она (Русија, В. В.) трпи пораз — и побеђене се више плаше победници; она је понижена — и расте застрашујућом снагом и привлачношћу; она је разорена — више је се плаше: она смањује војску — сви то знају и свима се привиђају безбројни пукови; она крене назад и нађе се испред свих; она залута — и Нечија рука је изведе на *праву стазу*” (142). Аксаков мисли да снагу историјске мисије Русије подсвесно „осећају и чују” њени непријатељи, али, изгледа, то понајмање зна Русија „као сми-сао њеног историјског постојања”. По њему, Русија „заузима господарећу позицију на Истоку”. (Под Истоком овде се подразумева Балкан.) У истом листу он 2. августа 1867. године каже да је улога Русије да буде „једина права представница и водитељица словенског света”. Тај високи позив провиђење је предодредило Русији (170). Те године је у Москви одржана Етнографска изложба, у ствари, опште-словенски конгрес, други после онога у Прагу 1848. године. Турци су 1867. године предали кључеве градова Србима. Мисија Русије јесте „да води борбу” „за достојанство руског имена, за част и право руског народа”. Отоманска империја се распада. Велике европске силе настоје да попуне празан простор који настаје. Славјанофили су радикални у захтеву да тај простор попуни Русија по праву стеченом Кучук-Кајнарџијским миром. Аксаков у листу „Москва” пише 18. новембра 1867: „Источни свет је православно-словенски свет, чија је представница Русија, свет коме стреме неодољивом снагом и словенска племена других вера” (172). У листу „Московљанин”, 28. маја 1868, Аксаков пише како никада до тада у Русији суседним земљама није тако јасно истицана политичка улога „коју је Русији завештала историја као у последње време”. Њене савете „поново слушају они хришћански народи Југоисточне Европе, чији је покровитељ она била до Париског мира” (203). По њему, историјска мисија Русије има корен „у њеном словенском пореклу”, њени „успеси на политичком попришту условљени су њеним националним, тј. словенским правцем” (205). Аксаковљева вера у светско-историјску мисију Русије појачана је почетком и током Источне кризе, од 1875. до Берлинског конгреса 1878. године. Славјанофили и службена Русија у тим догађајима видели су могућност решења Источног питања „у руском духу”. Аксаков је о томе посебно говорио на седницама Московског словенског добротворног комитета. Тако је на седници од 17. априла 1875. године позивао Русију да крене у „рат за веру Христову”, истицао да је овај рат „за ослобођење поробљене и угњетене словенске браће”, да је то праведан рат, да је „овај подвиг светао и велик којим је удостојио Господ Свету Русију” (252). Славјанофилска апстрактна и ништа мање патетична вера у руски народ у интерпретацији Аксакова проширује се на све Словене. У одговору на посланицу чешког јавног радника Франтишека Ладислава Ригера он истиче да у „посебном, неуобичајеном закону развитка, коме су потчињена сва сло-

венска племена — видим несумњив залог високог позива Словена у историји света”, „богато је обдарено словенско племе, према том богатству додељен му је позив”, „коме је много дато, од тога се много и тражи” (311). Али, он не пропушта да дода како се највише тражи од оног „који је по својој многобројности и државној снази, тако рећи, помазан да буде предводник словенске породице”, „да се бори за ослобођење поробљених, за подршку слабима, за уједињење разједињених” (312).

Већ после свих догађаја који су довели до распламсавања и стишавања Источне кризе, Аксаков ће, и поред великог незадовољства исходом Берлинског конгреса 1878. године, у уводнику свог листа „Русија”, 24. октобра 1881. године, написати: „Ма какву кризу да преживљава Русија, ма колико била обузета бригом за своје унутрашње ствари — она није престала и неће престати да буде велика држава с великим светским историјским позивом” (357). У овом исказу бекрајне вере у светскоисторијску улогу Русије чује се пригушени одјек драматичних догађаја у тој великој земљи. Аксаковљева вера у Русију ни тим догађајима није била помућена. И поред тога што је, као и његови учитељи, сматрао да су негативне појаве у руском животу дошле са Запада, с реформама Петра Великог, он није могао да не каже, 23. јануара 1882. године: „Тек што је у Петрово време прогрмело име Русије, васкрсла су духом сва словенска племена, која још нису погинула, иако још у ропству, чак и она која су променила веру очева; сва су почела да живе у очекивању велике будућности уперених погледа према северном моћном брату” (382). А још је у листу „Москва”, 4. јануара 1867. године, написао да су и „та наша поробљена браћа” Грци „који се сада боре на острву Кандији или Криту с муслиманима — православни Грци, од чијих смо предака ми примили нашу свету веру. И наша племенска браћа Срби и Бугари, исто тако православни и, уз то, с нама истог племенског језика” (85). По њему, Источно питање је у исто време питање „односа латинства” према грчкој вероисповести, „латинског света” према православљу (99). Он још 1867. године тражи од руског друштва да се према Источном питању не односи комотно као према нечему апстрактном, као према нечему што је ствар осећања, као наше симпатије рођачке и вероисповедне. То питање, мисли Аксаков, није ни мало апстрактно, већ је питање које треба обавезно практично решавати и чије ће решење имати дубље последице за Русију. И поред несумњиве симпатије према Грцима, „ми не можемо и не треба да приносимо као жртву нашу браћу Бугаре и Србе и интересе Русије” (117). Ту он мисли и на негативну улогу грчког свештенства у Отоманској империји. Он истиче како је решење Источног питања везано са судбином Турске и каже како народ Херцеговине тражи присаједињење Црној Гори, народ Босне — и хришћани и муслимани — устају против турских чиновника. Мисао да су балкански народи дужни сами да се

побрину за своју будућност прихватљива је као идеја, али је без помоћи са стране тешко остварива. Решење тога питања не може се остварити „без учешћа осталих европских народа који имају било какав однос према Истоку и који имају снагу да одбране тај однос” (209). Наравно, овде Аксаков мисли да Русија пре свега има ту снагу.

Српско-турски рат 1876. године подстакао је славјанофиле и Аксакова на необично снажну активност. Они су уморили руско друштво и покренули га да укаже свестрану помоћ онима који се боре за слободу на Балкану. Они су по сваку цену настојали да одмах увуку Русију у рат против Турске, да би тиме она активно испуњавала своју светскоисторијску мисију. Службена Русија је из обзира према својим међународним обавезама била уздржана и избегавала је да се упусти у ратни ризик. Аксаков је на седници Московског словенског добротворног комитета, 24. октобра 1876. године, истакао да је „сам народ”, без било какве помоћи државе кренуо у помоћ Србима „својим сопственим средствима”, „не из користи, не за своје практичне интересе” (217). Десетинама година разлеже се проповед славјанофила као глас у пустињи да и службена Русија учини своје у испуњавању својих историјских обавеза. Аксаков на дискретан начин, али увек довољно јасно, прекореваше службену Русију за пасивност. Он мисли да је и Кримски рат, 1853—55, био вид борбе за решење Источног питања и да тада „није пробудио нашу историјску свест”. У овим речима осећа се и прекор Аксакова упућен руским либералима, револуционарним демократама и народњацима што имају друкчије схватање „словенског питања”. Аксаков посебно истиче помоћ руских славјанофила омладини с Балкана, која учи у Русији, и тиме се припрема за предстојеће историјске догађаје. „А када се на словенском небу указала зора нове, значајније у политичком смислу организоване борбе”, словенски комитети су покренули широку акцију прикупљања помоћи и слања добровољаца у Србију. У томе посебно истиче улогу генерала Черњајева,⁷ који је кренуо у Србију и није ни слутио да ће добровољачки покрет узети тако широки замах „чак и међу сељацима”. Аксаков мисли да је присуство Черњајева у Србији било веома корисно у војном смислу, али је за славјанофиле посебно значајно то „*што је српски вођа био управо Рус, представник руске идеје, руског погледа на словенску ствар*”. (221) У улози Черњајева у Србији видео је он део остварења улоге Русије у историји. Био је Аксаков крајње незадовољан држањем службене Русије у балканским догађајима, посебно после српског пораза у рату и распада добровољачког покрета. Док Турци „убијају, набијају на колац, силују” у Бугарској,

⁷ Михаил Григорјевич Черњајев (Черняев) (1828—1898). Свршио је Николајевску генералштабну академију 1853. Постао веома познат 1864—66. својим акцијама у Средњој Азији, посебно после освајања Ташкента. У мају 1876. године добија српско држављанство и чин генерала српске војске. У рату с Турцима командант Моравске војске. После пораза српске војске и руских добровољаца враћа се у Русију.

Босни и Старој Србији, „наша моћна, велика Русија сишла је с правог пута истине и лута по баруштомама и ћорсокацима политике на чуђење и задовољство читаве Европе” (240). После пораза Србије у рату и распада руског добровољачког покрета, у Русији је тај покрет био изложен оштрој критици. У беседи на седници Московског словенског добротворног комитета 6. марта 1877. године Аксаков с горчином каже: *„И на крају свеџа, овај народни подвиџ постојао је предметом понижавања, подсмеха и клевете, и што не само у вишој друштвеној класи (што би за несрећу било у реду), већ чак у слојевима образованијих и умних”* (241). Он убеђује руско друштво да је Источно питање за Русију „питање сопственог опстанка, то је наше сопствено питање, руско, а не западноевропско. Јер хришћански исток — област хришћанства источног предводимо ми, и друкчије не може бити. Русија и сви Словени Балканског полуострва — то је читав посебни свет словенско-православни — сви његови откинута делови морају се вратити том свету” (249).

Најзад, испунила се жарка жеља славјанофила — Русија је ступила у рат с Турском у априлу 1877. године. На седници Московског словенског добротворног комитета 22. септембра 1877. године Аксаков разматра улогу руског добровољачког покрета у Србији 1876. као непосредан увод у руско-турски рат, као „пролог овој историјској драми”. Ови се догађаји никако не могу раздвојити. Овај рат он оцењује као историјску неопходност за Русију у самоодбрани, „као наставак њеног развоја и њеног раста, као процес историјске формације” (275). Тај рат однео је велике руске и турске жртве. Завршен је 18. јануара 1878. године. А 18. фебруара потписан је уговор о миру у Сан-Стефану, „који је подарио слободу и људска права милионима људи — наше браће по вери и крви”. На седници Московског словенског добротворног комитета, 5. марта 1878, Аксаков изражава незадовољство славјанофила што овим ратом ипак није решено Источно питање: Цариград није очишћен „од азијатског шљама, и задатак Русије није у целини извршен” (281). Сан је славјанофила био да се „ослободи” Цариград и да се тамо установи престо „источног царства” на челу с Русијом. Аксаков добро зна да су на Балкану остали неослобођени Херцеговина, Босна, Стара Србија, Македонија и „грчке хришћанске провинције”, он је незадовољан што овим ратом нису ништа добили „они који су први подигли заставу борбе, управо Херцеговци и Босанци, и Кнежевина Србија, која је водила борбу 1876. године и на себи издржала све нападе отоманске солдатеске” (281). Видео је Аксаков добро шта је још требало учинити, а није учињено. За то „није крива Русија, већ Аустрија”.

Аксаков је поздравио санстефански уговор о миру уз незадовољство што Цариград није „очишћен”. Друге европске силе биле су незадовољне одредбама тог уговора. Половином јуна 1878. године у Берлину је отпочео конгрес представника великих сила с намером да

учини битне исправке у том уговору. Тим међународним скупом и његовим исходом нису били задовољни ни званична Русија, ни славјанофили. Аксаков је 22. јуна, на седници Московског словенског добротворног комитета, рекао: „Да се опет нисмо скупили да сахрањујемо данас једног човека, већ милионе људи, читаве земље, слободу Бугара, независност Срба, да сахрањујемо велику, свету ствар, завете и предања предака, — да сахрањујемо руску славу, руску част, руску савест?” (293). Берлински конгрес је био и прошао, славјанофили су били огорчени, њихова штампа је то своје огорчење отворено изражавала. Изражавали су они своје незадовољство и држањем Јужних Словена. То незадовољство Аксаков је у уводнику листа „Русија” изразио 2. маја 1881. године, у благој форми: „Јужним Словенима уопште недостаје дисциплина, без које није могућ опстанак државе, — недостаје им осећање *оџаџине* као политичке целине која обавезује све на солидарност и одговорност. Њихови појмови засад се ограничавају ’племеном’ и ’завичајем’, — а то не треба схватити као њихову кривицу.” И опет похвала руском народу: „Наш руски народ, и поред тога што је прошао хиљадугодишњу сурову историјску школу, васпитавао је у себи дисциплину својим устројством, и сваки је од раног узраста навикавао да усаглашава свој интерес с интересом друштва и потчињавати своју вољу вољи целине. Због тога и не треба поредити наш народ са осталим словенским племенима, — због тога што је он једини од њих, као најспособнији да слуша и да буде самодисциплинован, и што је створио најмоћнију државу на свету” (328). Он указује у уводнику листа „Русија”, 23. јануара 1882. године, на неповерење интелигенције балканских Словена према Русији после догађаја у току Источне кризе, али и закључује како су „*народи* за нас, — они срцем разумеју Русију, и то боље него наша интелигенција. И само *народна* Русија има право да се користи саосећањем и љубављу народа” (327). А 27. фебруара исте године, он тврди да је читаво Балканско полуострво насељено „Србима разних назива” и Бугарима и да су они верни православљу. Православна племена су чвршћа, целовитија од свих осталих словенских племена и зато су успела да сачувају своју народност (431). Он пише 14. августа како Русија не сме допустити да други решавају Источно питање не само на штету њене части, већ и на штету њених интереса. По њему, Источно питање не обухвата „само Балканско полуострво, већ и Азију, и Африку, читав муслимански свет” (496). Пажња Аксакова је усредсређена на балканске Словене управо због тога што су они упориште Русије у решавању Источног питања. Догађаји су ишли својим редом: — Берлински конгрес поделио је Балкан на Источни и Западни, Источни остаје у руској интересној сфери; Западни у аустроугарској сфери. Од почетка осамдесетих година унутрашње прилике постају све сложеније: 1. марта 1881. године народоловци су убили цара Александра II; унутрашња социјална врења бујају све ја-

че; политички прогони бивају све оштрији. Планирано је и неколико пута одлагано крунисање цара Александра III. У уводнику листа „Русија”, 1. маја 1883. године, Аксаков пише како ће на предстојеће свечаности царевог крунисања стићи „господари двеју православних словенских земаља”, кнез Никола „из јуначке и од искони независне Црне Горе”, и кнез Александар, „врховни вођа недавно створене Бугарске, коју је Русија подигла из праха”. Према Србији је Аксаков тада нешто резервисан, она је већ постала краљевина и била под непосредним утицајем Аустро-Угарске. Па ипак ће и отуд стићи „један од најстаријих српских дипломата”, јер је и Краљевина Србија „у знатној мери обавезна својим постојањем пожртвовању руског народа” (533). Аксаков је добро видео да аустроугарски утицај нагло јача на Балкану и да су руске позиције тамо све угроженије. Он пише у свом листу 15. децембра 1884. како на Балкану влада такво стање да се „ми невољно питамо” „да ли смо то ми, Руси, водили рат 1877. године, извојевали такве победе, извршили такве подвиге, којима се у ужасу дивио свет?” А када сами себе погледамо и кад видимо оно што чинимо, „као да ми нисмо победили, већ да смо побеђени, као да ми нисмо та моћна Русија” (592). Нешто касније, половином септембра 1885, он пише како Русија не може допустити прекид својих „уистину *крвних* веза” са словенским народима на Балкану „које је она ценом толиких крвавих ратова повратила у живот”. На оваква размишљања Аксакова су подстакла политичка превирања у Бугарској. Он је незадовољан оним што се у тој Кнежевини збива и мисли да „ни Македонија ни Србија неће остати скрштених руку”. „Источно питање је поново на историјској сцени и поново тражи решење.” Он тражи од службене Русије да „заузме чврсту стратешку позицију и на Балканском полуострву, управо на Босфору, — позицију која би јој одмах обезбедила доминантан положај на полуострву” (633). Присаједињење Источне Румелије Бугарској изазвало је поремећај привидне равнотеже успостављене на Берлинском конгресу. Аксаков мисли да су Србија и Грчка добро наоружане и да ће затражити „компензацију” уколико једнострано чин Бугарске буде међународно признат. Пред славјанофилима се појавио нови проблем — сукоб интереса балканских Словена на европским рушевинама Турске. Тај сукоб су подстицале велике силе, пре свега Аустро-Угарска и Русија, да би оствариле свој интерес у овом подручју. Аксаков је свестан тога и, сасвим природно, брани руске интересе. Он добро зна ко снабдева Србију новцем да би набавила оружје. Занимљиво је да Аксаков наводи исказ неког руског високог чиновника у бечком листу „*Neue freie Presse*” како треба сачувати *status quo ante* и како „свака измена савременог политичког положаја ове или оне државе, овог или оног племена, не може да се изврши без сагласности и под руководством трију држава (Русије, Немачке и Аустро-Угарске)”. Он мисли да Русија у својој сфери интереса има право да сама одлучује. У октобру

исте године он тражи да се схвати значај оних историјских токова „који су нас незадрживо вукли ка Балканском полуострву, ка Босфору, ка Константинопољу, — да се схвати значај тих великих крвавих битака, оних руских исполинских подвига и бескрајних жртава које су положене управо да би се остварио тај циљ и што је обележило XVIII и XIX век за Русију” (673). Можда је овим речима најјасније изражена руска тежња да се створи велико словенско православно царство с центром у Константинопољу, царство на чијем би челу била Русија.

Источно питање, мисле славјанофили, треба решавати у духу „руске идеје”. Зато Аксаков у виду питања наглашава: „Да ли се улога и значај Русије садржи у томе да у развоју човечанства објави свету *културни конџурасиј Зајадној Европи?* Та тврдња не би била тачна. Уколико је у Западној Европи жива и активна чиста истина хришћанска, утолико не треба Русија да буде у контрасту с њом; али Русија, стварно, читавим својим природним бићем противречи оној неправди коју је Европа наследила од паганског света (претежно од Рима), коју је развила и унела у своју културу и цивилизацију. Тачније: Русија је позвана да у свету створи нови културни историјски тип који ће у себи измирити Исток и Запад на православно-словенској основи” (677). Аксаков ово пише у октобру 1885, неколико месеци пред смрт, нису га поколебали ни драматични догађаји у првој половини осамдесетих година после убиства цара Александра II. Ово што је рекао указује на то да он не одступа од основне славјанофилске идеје да ће Русија створити нови културни модел. Он истиче како је све ово речено и пре њега и понавља како је „суштина руског националног типа без сумње хришћанство, исповедано у његовом најчистијем учењу које исповеда Православна васељенска црква”. Он страсно наставља како је историја предодредила да у Русији буде смештена најпотпунија хришћанска истина. И тврди како за руски народ држава није „највиши коначни израз истине”, већ само „неопходан, привремени компромис са истином”, изнуђен околностима „земаљског постојања”, држава „није сама по себи циљ и идеал постојања, већ само средство постојања”. За руски народ изнад свега је морална истина. Са ових општих позиција и од ових идеја он је пошао да објасни „наш стихијски покрет према Босфору и Балканском полуострву”. Истина, славјанофили се нису у односу према Словенима ограничавали само „откривањем духовних хоризоната” или платонским саосећањем, већ су „у току сазревања словенског питања — у току 1876, 1877. и 1878 — деловали према могућностима, и практично организовали словенске комитете”, од којих је посебно Московски комитет „учествовао у догађајима не само усменом и писменим речју, већ и делима — све до несрећног Берлинског трактата” (685). Развој догађаја на Балкану, неповољан по руске интересе, Аксаков тумачи тиме што је дуго ропство под Турцима Бугара и Срба

„унаказило духовну хармонију”, коју није могла воспоставити „бугарска и српска интелигенција, карикатурна копија исто такве наше ’тобоже либералне’ интелигенције.”

Кад је букнуо српско-бугарски рат у јесен 1885. године, Аксаков је живо пратио догађаје помало збуњен оним што се догађа — грубо је нарушена славјанофилска идилична представа о хармонији балканских Словена. Није он видео да се на европским рушевинама турске империје не боре само европске империјалне силе, већ и амбиције пробуђеног грађанства словенских народа на Балкану. Он сматра да је напад Србије на Бугарску „вечна срамота српског народа”. Видео је он да су конкурентне европске силе иза овог сукоба и да Русија губи позиције управо тамо где је мислила да оствари своју светскоисторијску мисију. Он жали што се лије крв словенске браће „које смо ми вратили у живот”. Видео је он да доминанта тог сукоба није у њему самом, већ „и једни и други нису ништа друго до марионете које се управљају, подрхтавају, туку покретане туђим рукама иза паравана, одакле се у фалцету чују звуци и речи. То разигравају крваву комедију две велике државе, које се скоро и не скривају иза паравана — Енглеска и Аустрија” (703). А после закључења примирја Аксаков, 14. децембра 1885, пише: „Поприште бесмислене и безразложне туче двају братских, суседних племена, двојице малих, вазалних владара, који изигравају, ’великог’ и самосталног, српског владара *de facto* аустријског вазала, и бугарског *de jure* турског вазала, тај би призор могао бити и забаван да нису проливени читави потоци крви и кад не би било на десетине хиљада погинулих и рањених на обе стране” (742). Он истиче да је сасвим разумљиво што тако мале државе „упркос својим болесним претензијама, никад не остварују своје снове о самосталности, никад не постоје саме по себи, већ обавезно траже ослонац на неку моћну државу, потпадају под њен утицај или просто под њену власт — на овај или онај начин”. У том смислу прети огромна опасност управо малим словенским државама на Балканском полуострву — постојећим будућим (743). Аксаков је на овај начин успео да дефинише универзални историјски принцип на коме почива судбина малих народа и држава. Али, он не би био славјанофил кад не би одмах затим рекао да словенски народи могу сачувати своју индивидуалност само ако потраже ослонац на Русију. Једино тада могу се развијати у духу сопствене националне посебности. На овај начин сваки словенски посебни организам може дати човечанству свој прилог, „само су преко Русије словенска племена позвана да стварају свој словенски свет који ће послужити васељенско-историјској улози” (746). Он чак посебно истиче: „Рећи ’Русија’ — значи рећи ’свет’ православно-словенски, — у који могу ући и са Запада и са Истока, и несловенски и неприпадници исте вероисповести. Такав је њен унутрашњи смисао и њен историјски позив. У било којој форми, овако или онако, на спољни или духовни начин,

сва словенска племена, све области и државе, само ако желе да очувају своју слободу, своју националну посебност, треба да се ослоне на Русију, као своју челницу, као млађа браћа на најстаријег...” (479).

*

Аксаков се као сасвим млад човек интересовао за Србе и Србију. Светоандрејска скупштина у децембру 1858. године и поновно снажно окретање Русије према Балкану подстакли су га да учи српски језик како би могао непосредно да прати шта се код Срба у целини и у Кнежевини, посебно, догађа. У том смислу карактеристично је његово писмо, послано 9. маја 1860. године, проти руског посланства у Бечу Михаилу Фјодоровичу Рајевском, посреднику између балканских Словена и Русије, у коме га моли да му препоручи неког Србина, „који би долазио код мене... пре подне да ме учи српски, да говорим и читам”.⁸ Он прати српске прилике помоћу руске и европске штампе и о ономе шта мисли о тим приликама пише у својим листовима. О догађајима у Београду у пролеће 1862. године кад је бомбардован Београд и збивањима после бомбардовања, он пише наглашавајући како су према Србији усмерени погледи „свих словенских племена” која су у турском ропству, „према њој су усмерене наде Бугара и Босанаца, њеној се помоћи надају у борби малаксали Херцеговци и Црногорци. Ако она подигне заставу устанка, Словени у Турској ће устати као један човек. Заиста, најбоље би било да се сва словенска племена групишу око Срба...” (22). Славјанофили су се надали да би турско бомбардовање Београда могло означити почетак општег устанка балканских народа. Аксаков каже да је Србија до тада ишла лажним путем: „Уместо да усредреди све снаге и све мисли у правду једног јединственог циља — у правду ослобођења читавог српског племена — Србија се, или тачније њена управа, старала да пренесе спољне форме европског грађанског поретка и да прида себи вид грађанске државе” (23). Као присталице апсолутистичке монархије, славјанофили су били против било каквог облика уставности. Аксаков је са тих позиција гледао Србију и прилике у њој. Он је критиковао уставобранитељски режим, који је, како каже, „непосредно из првобитних форми живота, суда и поретка, нагло прешао на форме или управу старе европске администрације, снабдео се бирократијом, ’апелационим’ и ’касационим’ судом и свим могућим управљачким митовима. Све је то, по нашем мишљењу, било преурањено и у многе је ослабило Србију” (23). Он критикује кнеза Михаила за неодлучност, „на срећу”, с времена на време, народним скупштинама „чисто словенског устројства” и народ је проговарао, али су владари својим интервенцијама нарушавали „њихов народни

⁸ Российский Государственный Архив литературы и искусства. Спб, Фонд 10, опись 2, единица хранения 18.

карактер”. „Држава Србија је сувише мала и слаба, у њој је сва снага народ; Србију неће спасти њен државни механизам, већ народ у коме је сваки мушкарац јунак ратник” (23). И док се Србија колеба, док остали балкански Словени ишчекују помоћ и пате се, „само су Црногорци узели на себе сав терет убиственог крвавог рата с огромном османлијском солдатеском и без оружја изводе чудесне подвиге храбрости и трпљења” (25). Он позива Русију да помогне у тој борби: „Зар ми нисмо хришћани, зар ми нисмо православни, Руси и Словени? Зар ћемо заборавити свете обавезе духовног и крвног братства?” (26). Аксаков колебање Србије да крене у рат против Турске тумачи утицајем Енглеске и Француске, непријатељски расположених према Русији. Он прекоревачки позива Русију што не указује помоћ Црној Гори, а од ње је на Бечком конгресу 1814. године затражила да уступи Аустрији „јединствено пристаниште Которски залив, који им је давао средства за живот” (43).

Под насловом *Уговор Порџе с Црном Гором* Аксаков је у листу „Дан” написао неколико чланака у којима жали Црногорце, који пате због тога што им није указана помоћ, он негодује против „дипломатије која им везује руке”. Русија је протестовала против услова мира, „и нас је, наравно, то обрадовало, али не може да се не пожали што је тај протест дошао касно”. „Борба с Турцима — ето чиме је условљено постојање Црне Горе, то је услов и циљ њеног постојања, ето у чему је њен историјски позив...” (54). У Црној Гори „нема ни сталеза, ни класа, ни поделе на војнике и цивиле, на регуларну и нерегуларну војску, на занатлије, трговце и војнике; тамо су сви ратници; тамо је једино занимање — борба — а не борба као занат, већ као свети циљ” (55). Он Црну Гору оцењује као „четворовековни протест *чиџавоџ* Словенства против муслиманског тиранства у хришћанској Европи”. У исто време он мисли како Црна Гора и не треба да буде „*йолиџичко* тело”, она је „беспомоћна као држава”, „Црна Гора је непобедива као борбени логор, као ратничка општина” (56). Аксаков критикује кнеза Данила, за време чије владавине је и Црна Гора осетила „пијанство европске цивилизације”. „На несрећу није кнез Данило сам, већ и сва ’образована партија’ као што су ’образоване партије’ у Србији, делимично и у Бугарској, падају у исту грешку и добровољно подрива народну моралну чистоту и постојаност стремећи и мишљу и душом према Западу” (64). Кнезу Данилу се „привиђа *срџска круна*”, „величанствени лик цара Србије и свих Словена, осим Русије, разуме се” (78). Занимљиво је шта је мислио Аксаков о балканским Словенима, разочаран држањем Србије и Црне Горе почетком шездесетих година XIX века. Он сада каже како Балканско полуострво насељавају „необразована, груба словенска племена”, и то крајеве који су чинили „некада знамените државе Бугарску и Србију”. За њега је царствовање „Стефана Душана било блиставо и славно”, у том царству „цивилизација, грађански развитак

друштвеног живота у мало чему су уступали суседним западним државама". А у XIX веку „на развалинама царства" тај српски народ „живи у родовској заједници, који не зна ни за какву писменост и који се још налази у периоду непосредног епског стваралаштва". „Србин нашег времена из, рецимо, племена Васојевића испада скоро варварин у поређењу са Србином из времена Душана." Ово све се односи на Србе у Црној Гори. Аксаков се обраћа својим читаоцима и каже како треба да им буде јасно „зашто је до сада непобедива Црна Гора морала пасти, или, у крајњем случају, бити побеђена". У његовом мишљењу о црногорским Србима очигледна је противречност: на једној страни замера им што прихватају тековине цивилизације и тиме подривају „основне принципе народног живота"; на другој, замера им што живе у племенској задрузи, што су „необразовани" и „груби". Почетком 1867. године очекивала се предаја кључева београдске тврђаве Србима. Почетком јануара те године Аксаков у свом листу „Москва" пише како ће тај догађај имати „важне последице за Србију: он ће јој одрешити руке и избавиће је од вечног страха за опстанак престонице Кнежевине; турски топови, којима управљају пољски официри, више неће претити рушењем Београда и држати Србију под материјалним и моралним притиском" (124). А у двадесет осмом броју тога листа он објављује чланак Матије Бана. У исто време, у листу „Московские ведомости", појављује се чланак „једног Србина из Београда" и телеграм из Берлина, у којима се говори како: „Источно питање не треба да плаши Европу, да Европа не треба да се меша у његово решавање, да се оно може решити напором унутрашњих националних елемената на Балканском полуострву" (125). У свом чланку Матија Бан тврди како на Балкану постоје три нације — грчка, румунска и српска, или словенска груписана око Србије. Бан говори и о „тројном савезу" три будуће државе — румунске, грчке и српске, тај савез би требало да обезбеди мир у Европи. У телеграму из Берлина каже се још како Русија предлаже стварање тог савеза с централном управом у Константинопољу.

Источна криза, 1875—1878, привукла је знатну пажњу читаве Европе. Славјанофили, посебно Иван Аксаков, у том интересовању нису заостајали. Они су посебну пажњу посветили српско-турском рату 1876. године. На седници Московског словенског добротворног комитета Аксаков је, 24. октобра 1876, говорио о помоћи Србима „не само новцем и крпама", већ о помоћи крвљу, трудом у борби за ослобођење — „једном речју, активним учешћем руског народа у рату српском за словенску независност" (217). Догађаји у Србији навели су Аксакова да каже како су се пред народом почели „размицати простори православног света", „откривати нови хоризонти братства". У том говору испричао је како је генерал Черњајев у септембру 1875. године затражио да са педесет људи и наоружањем за пет стотина људи крене у Црну Гору, „али тај план није могао бити остварен

због недостатка новца”. А кад је Черњајев стигао у Србију почетком 1876. године, у Бугарској су Турци почели да бесне, убијају и пљачкају. Почео је српски рат. „Од првог тренутка тај рат је био руски. Част руског имена била је везана за име вође. За Черњајевом кренуло је помоћу Московског словенског комитета и неколико људи који су с њим служили и неколико пријатеља. Пажња руског друштва и читавог народа Херцеговине, Босне, Црне Горе прешла је на Бугарску, да би се онда усредредила на Кнежевину Србији и тако начинила читав круг словенских земаља и племена. С огромном пажњом пратила је Русија неравноправну борбу мале православне земљице, мање од Тамбовске губерније, с огромном војном силом азијатске хорде раширене на три краја света” (222). За Черњајевом кренули су и добровољци. После тешког пораза српске војске и руских добровољаца код Ђуниса, у Русији су се појавиле оштре критике добровољачког покрета. Као главни организатор прикупљања и отпремања добровољаца у Србију, Аксаков је објашњавао да је организовање овакве акције „у ходу” без претходног искуства била повезана „с великим промашајима”. И, „без обзира на све”, „наш труд и напор нису донели одговарајуће резултате”. Додуше, он мисли да је при оцени тих резултата, „неопходно узети у обзир одсуство било какве озбиљне организације у Србији, која у својем минијатурном државном устројству није уопште била припремљена и прилагођена за вођење војних операција тако крупних размера” (226—227). Ово је једна од најобјективнијих оцена ратних догађаја 1876. године. Аксаков с правом пориче тврдњу својих опонената да је непотребно утрошено више милиона рубаља и да је узалуд у Србију отпремљено скоро двадесет хиљада људи. Он каже да је у Србију отпремљено око четири хиљаде људи и утрошено три и по милиона рубаља. „То је и огромно и мало. Мало у поређењу с размерама потреба, јер више од три милиона наше браће на Балканском полуострву оскудевају у најосновнијем — немају хлеба, одеће, крова над главом. Мало у односу на такву величину као што је Русија, у односу на осамдесет милиона њених становника и на њено пространство (...) Огромно је јер је две трећине прилога дао ипак он, наш сиромашни, оптерећен немаштином, прост народ — и сваки његов бакарни грош, без сумње је по моралном резултату прилога, по историјским мерилима вредео више стотина златника” (228). Он каже да је новац у првом, „херцеговачком периоду” трошен скоро искључиво „на потребе православних словенских породица Херцеговине и Босне и као помоћ Црној Гори”. Црној Гори је давано тридесет девет хиљада рубаља, и „није правично мишљење да је Црна Гора била заборављена. Њу је немогуће заборавити: она довољно скреће пажњу на себе својим невероватно блиставим подвизима...” (229). Сасвим је природно, истиче Аксаков, што су отпочињањем „српског рата”, сва пажња руског друштва и сви прилози упућивани тамо „где се лила и руска крв”.

„Познато је да ни генерал Черњајев, ни руски официри нису добијали од српске владе никакав новац за своје потребе. Главномандујући Моравске дивизије од тих новаца давао је плату својим руским официрима колико је могао” (231). Аксаков се нада да руско друштво неће напустити започети посао и поред тога што је приметно захлађење саосећања са Србијом под утицајем штампе. Идеја Словенства, „и решење великог Источног питања” не могу да зависе од ситних локалних интрига, „које су неодвојиве од сваког важног посла”. „Ма каква била кривица неколицине Срба према неколицини Руса, уопште, криви смо ми, а не Срби. Да, и — као друштво, као Русија” (235—236). Под Русијом Срби и сви Словени на Балкану „не подразумевају ову или ону класу, већ читаву државу, Русију у њеном свеопштем и целовитом виду, — једном речју, они нису навикли да разликују у Русији народ од владе, и у нади на Русију они су пошли у борбу”.

Аксаков је с разлогом оштро реаговао на писање једног дела руске штампе која се бави „тешком и светом обавезом саморазобличавања”, која то чини злурадо, тражи и шири сплетке да би се и појединим примерима изгрета и појединачног пијанства бацила сенка на читав добровољачки покрет. „Дошло је дотле да су наши добровољци, које је благоизволео у својој беседи поменути и сам Господар, пали у немилост извесног дела друштва, претежно његових виших сфера петроградских; полиција се руководи расположењем које влада у врху и усрдно одузима од њих српске мундире и црногорске ношње да не би ништа подсећало на срамни прошлогодишњи занос”. (242) Он не жели да порекне да је у руском учешћу у српско-турском рату било и нерета. „Па, није могло и да их не буде, јер није било добре организације.”⁹ „Међу добровољцима је, наравно, било и пијаница и неваљалаца, можда их је било око пет процената или нешто више, — али, морамо приметити, није било кукавица. Једва се може посумњати да се руски ултиматум није објавио двадесетог октобра, већ двадесетог августа или двадесетог септембра, о чему су тако упорно молиле Русију српске власти, не би било толико проливане крви, ни толико узајамних прекора, који настају после сваког неуспеха, ни посебних изгрета, и, на крају деморализације” (242—243). „Неки петроградски мудријаши надали су се да ће поход у Србију својим тешкоћама, лишавањима, неуспесима ослабити код руског народа жељу да учествује у таквим подвизима и истиснути из његове душе саосећање с браћом Словенима.” Суд обичних људи, добровољаца био је трезвенији и непристраснији „од суда публициста — критичара”. „И, ако им је претила опасност од разочарења, она их је стигла по повратку у Русију, где је поход у Србију једно време постао

⁹ О типологији руских добровољаца видети моју књигу *Руси и Срби у сусрету*. Нови Сад 1995, 141—148.

предмет прекора и подсмеха” (257). Аксаков и даље брани учешће руских добровољаца у српско-турском рату. Он истиче да је тај рат био „историјска неопходност”, да је то био „народни рат”.

Прошао је српско-турски рат, прошао је руско-турски рат 1877—1878, прошао је Санстефански мир, прошао је Берлински конгрес, збио се у Русији атентат на цара Александра II, повешани су народо-вољци, у Србији настају политичке странке. И управо тада, почетком маја 1881. године Аксаков пише у свом листу „Русија” да се из осећања солидарности с „благородним српским племеном” упућује упозорење Црногорцима, „посебно онима који сада уче у Европи и код нас у Русији”, нека им оно „што се дешава у Кнежевини Србији и Кнежевини Бугарској” буде поука. Нека знају „да ће тај део српског племена успети у својој снази и слободи да не појури у слепо подражавање Западне Европе, да ће у себи васпитати осећање и свест државне дисциплине и да неће код себе завести ушавни поредак по зајадноевројском узору...” (230) А крајем октобра исте године пише како је прошло три године откад је Аустро-Угарска ушла у Босну и Херцеговину са задатком да смири побуњени народ — „било је довољно да се та благородна мисија обави да није била лажна”, — није тешко видети да у тим пределима „поново војују хајдучке чете које протестују против насилника — миротвораца”. Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине може послужити за пример шта „припрема Аустро-Угарска” „ако не читавом Балканском полуострву, онда његовој већој половини”. Њен је циљ да „у сферу своје политике” увуче Кнежевину Србију и Црну Гору, то јест „да их потчини у политичком, трговачком и стратегијском смислу” и да прошири свој утицај „све до Егејског мора — на читаву такозвану Стару Србију, можда чак на Епир и, сигурно, на Македонију, и од Солуна учини упориште не само за увођење свог економског, већ и војног присуства на читавом Полуострву” (251—252).

Већ 31. октобра он констатује да аустроугарско поробљавање Србије иде веома брзо. Као доказ узима догађаје у Србији: српске власти су свргле с митрополитског трона митрополита Михаила. „Ми разумемо то насилно свргавање високопреосвећеног Михаила с трона српске митрополије од чега је задрхтала читава православна Русија заједно са свим једноверним народима.” Званично, разуме се, Аустро-Угарска је остала по страни, као да се то ње не тиче, „али у томе се и састоји вештина њених вођа да претворе садашњу српску владу у покорно, ропско оруђе аустријске политике, досетили су се да је нагнају да *сойсџивеним* рукама подрива једну за другом основе српске националне политике...” (357—358). Конвенција о железници и у исто време „низ срамних уговора” потчињавају Србију „економском ропству”. Српски министри нису могли, „или нису хтели”, да се задрже на том клизавом терену на којем стоје — „после трговачких уговора дошао је срамни уговор о *изручењу* свих оних несрећних

бораца — Срба из Босне и Херцеговине, који су оружјем у рукама покушавали да заштите своју независност од аустро-мађарске војне силе и који су затим затражили заштиту у *независној* Кнежевини српској: недавно су шесторицу оних које је *изручила* српска влада стрељали јавно аустројски миротворци...” (358). Такво додворавање Аустро-Угарској, такав насртај српске владе „на част, на политичку самосталност српског народа” „истовремено је удаљавање од Русије — утемељивача српске слободе”. Аксаков оптужује српског министра просвете Стојана Новаковића да је, како би угодио Аустро-Угарској, забранио да се учи руски језик у гимназијама и заменио га *обавезним* учењем немачког језика” (358—359).¹⁰ О митрополиту Михаилу Аксаков каже да је „више од четврт века подвижнички служио православној цркви и своме народу”. „Ко у Русији не зна, а ми то знамо по најбоље, какву је неуморну активност испољио 1876. године. Од њега су потекли позиви за помоћ који су оглашени у свим не само градским, већ и у сеоским црквама свих крајева наше огромне земље и подстакли руски народ да изврши славни, свети подвиг помоћи у борби за слободу и веру словенске браће. Он је био центар коме су упућивани прилози, коме су се обраћали наши добровољци, и нема Руса који из Србије није понео захвалне успомене на њега” (359). И није чудо што је такав у народу угледан човек, „који је био жива спона између Србије и Русије, био трн у оку Аустро-Угарске и министарства Пироћанца и Новаковића”. Он подсећа како већ неколико месеци аустројски и мађарски листови указују на митрополита Михаила, као на сметњу у испуњавању аустроугарских планова, „као на човека ’руске партије’ кога треба маћи”. Недавно су ти листови писали да је аустројском конзулу у Београду „дата *иницијатива*: настојати на удаљавању Михаила”. Аксаков замере српској влади што је све послове око склапања и развода брака пренела из Конзисторије на световне власти, што је конфисковала манастирска имања без накнаде, што је оптеретила цркве и манастире са десет процената пореза, што је обавезала свештенике да мантије замене цивилном одећом. Све ово Митрополит није могао прихватити, јер је те мере схватио као рушење угледа цркве и њено потчињавање световној власти. „Митрополит Михаило је пао, али није устукнуо; успели су да га сломе, нису успели да га понизе” (362). Аксаков негодује што је обрачун власти с митрополитом прошао релативно мирно у Србији, и то објашњава тиме што је „српска интелигенција, на несрећу, заражена у великом броју својих представника болешћу Европе и што јој мајмунише на исти начин као код нас”. Он истиче да кнез Милан

¹⁰ Још 1871. године Алимпије Васиљевић је покушао да уведе учење руског језика у српске средње школе, али се томе успротивио тадашњи руски конзул у Београду Николај Шишкин, „опасавшијся с русским преподаванием проникнет к сербам ’нигилизм’ ”. (Видети у књизи *Руси и Срби у сусрету*, Нови Сад 1995, напомене на 145. и 240. страници).

„игра опасну игру”, „народ је одавно незадовољан додворавањем владе Аустријанцима и Мађарима, неће православни српски народ остати нем пред таквом увредом православне цркве”. Као противник било каквог насиља, он се „ипак нада да ће народна мудрост овога пута предухитрити револуцију, јер, не само револуција, већ било какав неред може дати повод Аустро-Угарској, или чак самој влади српској, да у Кнежевину уведе аустро-мађарску војску да 'заведе ред' ” (362—363). Срби су, мисли Аксаков, од 1859. године живели у миру, „када је епископ Михаило устоличен за митрополита”. „Зар је он било када проповедао рат с аустроугарском владом? Разуме се, никад, — али био је пријатељ Русије; није се мирио с мишљу о потчињавању Србије и балканских Словена немачко-мађарској хегемонији” (363). А сада та мисао тријумфује, сада јој предстоји остварење уз помоћ српске владе, „а кнез Милан се преображава у генерал-губернатора Аустро-Угарске иако се назива српским кнезом...” Аксаков види једини мирни излаз у овоме: „издајничка влада Пироћанац — Новаковић и компанија морају пасти; митрополита васпоставити у правима; протест Синода треба да размотри нова Скупштина” (363).

Славјанофили и Аксаков болно су преживљавали одлуке Берлинског конгреса као исправке уговора о миру у Сан-Стефану. Они су у тим одлукама видели тежњу Аустро-Угарске да загосподари читавим Балканом. Они нису одобравали попуштање званичне политике своје земље притисцима Запада, сматрали су аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине тешким поразом руских интереса на Балкану. Оцењивали су да ће Аустрија искористити Босну и Херцеговину за даља освајања на Балканском полуострву. Аксаков пише у свом листу „Москва” у јануару 1882. године како је аустроугарски „поход на Кривошије, Босну и Херцеговину индиректан поход на Црну Гору, *што је — њоход на нас*” (330). А 27. фебруара обавештава своје читаоце како је пет дана раније Србија проглашена за краљевину, а кнез Милан за краља. И у овом чину Аксаков је видео јачање аустроугарских позиција на Балкану. Он ће кисело додати како се „радује том уздизању, бар што се тиче титуле, земље *за коју је проливено шотлико руске крви*. Па, нек је са срећом!” И додаје: „Сада се у суседству Краљевине Србије рекама пролива српска крв у Босни и Херцеговини — проливају је насилници над српском слободом и вером. Управо сада је време да српски краљ покаже да је достојан свог новог звања, треба да дигне српску заставу и да похита у помоћ одважним, изнемоглим борцима!...” До тога, наравно, неће доћи, „краљ Милан није краљ Срба, већ краљ само бивше Кнежевине. Јадна Србија!” (434—435). Пошто разматра тежак положај Црне Горе, у чијем суседству грме борбе Херцеговаца, који су „крвно везани” с Црногорцима, Аксаков каже како „бљесак краљевске круне” Миланове „још јаче осветљава срамни јарам аустроугарски који је себи на врат натоварила српска влада”. Он, међутим, разликује српски народ од српске

владе, „обичан српски народ, обдарен таквим песничким даром, диван и племенит, као *што* су сва *й*равославна словенска *й*лемена, непрекидно тежи Русији...”

О српској интелигенцији Аксаков не мисли добро. По његовом мишљењу, она „с малим изузецима, сматра да је обавеза високе културе да код Европе лакејски стоји у шарагама, — да се мрзи Русија, шта више, како приличи правим 'европејцима', да изражава бојазан да не постану жртве освајања незаситно-грабљивог руског царства!” „Плаши се Русије — и жури у чељуст Аустро-Угарске” (451). Ова се интелигенција поноси неверовањем, „доноси и утврђује законе који руше и понижавају цркву”. Он Бугарима ставља пример Србије „шта не треба да раде”. Да су Срби, уместо што су се побринули „да се заките европским уставом, од самог почетка свог постојања побринули да учврсте своју државу на народним начелима, да развију своју војску, своју индустрију, трговину и да су поставили себи задатак који не би ни за тренутак био испуштен из вида — проширити своју уску територију, присајединити Босну и Стару Србију, — тада би Србија постала центар, коме би са свих страна тежило српско племе... Али, српска интелигенција постарала се пре свега да се Србија похвали парламентом исто онако као стара Европа и да се опреми управом *й*аршија.” А партије ратују међу собом „док су Босна и Стара Србија можда заувек изгубљене”. У исто време „изгубљене су симпатије према Шумадији осталих делова српског народа”. Као противник било каквог ограничења апсолутне власти, Аксаков ће направити и овакво незграпно поређење: „сваки такав устав који натурају словенским племенима њима одговара као крави седло”. По њему, словенска су племена по природи демократска, „не у смислу познате доктрине”, већ у непосредном смислу те речи, „у значењу стварне животне чињенице” (452—454). У настојању да објасни како не треба прихватити тековине западне цивилизације, Аксаков замера Србима што су у гимназијама укинули учење грчког језика и увели латински уместо њега; у исто време немачки је постао обавезан предмет — „то је аустријски класицизам”. Он пореди живот Срба и Бугара у налету европеизације и каже како турско господство, „ма колико било тешко, ипак није покушавало да исквари њихову веру, нити да укине њихову народност, и као под поклопцем чувало их од германизације и папизма”. Само је Русија била самостална и слободна словенска држава и уз њу „само је у Црној Гори шака српских јунака под управом владика — митрополита... чувала своју независност” (557). У току 1885. године водила се жестока борба за Македонију између Грка, Бугара и Срба. Аксаков прати те догађаје и мисли да становништво Македоније „неупоредиво више пати од Грка, од грчког свештенства, него од турске администрације”. Он се пита да ли ће цариградски патријарх дозволити „Македонцима да имају своје свештенике и учитеље из своје средине”. Дописник листа „Москва” из Константи-

нопоља јавља, 9. јануара 1885. године, како је патријарх Јоаникије IV признао за канонско постављење митрополита Мраовића „по жељи аустријског посланства у Константинопољу”.

Присаједињењем Источне Румелије Бугарској дошло је до поремећаја несигурне равнотеже на Балкану успостављене на Берлинском конгресу. Аустро-Угарска се учвршћивала у Босни и Херцеговини и усмеравала пажњу краља Милана према југу и истоку и тиме одвраћала пажњу Србије од Босне и Херцеговине. Однос Миланов према Бугарској и кнезу Александру Батенбергу Аксаков оцењује као Миланово лично питање — као „очување српске круне”. „Ако се има у виду свеопшта мржња према њему у народу као последица његове користољубиве аустрофилске политике, за њега је једини излаз да усагласи своје аустрофилство, своју зависност од аустријске власти с ’националном’ политиком, то јест, с перспективом повећања српске државне територије” (643). Ближио се српско-бугарски сукоб. Неуспех у том сукобу ставио је краља Милана у безизлазан положај. Петог октобра Аксаков пише: „За краља Милана нема избора, нема одступања. Ставио је на коцку своју круну, и самим тим и аустријски утицај у Србији... И тако, нове ’готове чињенице’, пожар — општи пожар на Балканском полуострву, — појава на арени турске војске, а затим наступ наоружане Аустрије у својству заштитника Словена од турске освете и обрачуна” (660). Он жали „несрећну Србију”, која је постала жртва управо аустријске политике. „Краљу Милану и партији ’напредњака’, који сада управљају Србијом, то је заслужена казна за њихову предану службу Аустрији; али, зашто је крива земља, зашто је крив народ, који није једанпут покушавао да свргне омражено аустријско ропство коју оличава садашња српска власт...” (663). У октобру 1885. Аксаков пише како се политички чвор сада налази у Србији, или у „једној од великих држава — Аустрији”, која је у непосредној вези с оним што се тамо догађа. Он мисли да су српске и аустријске власти збуњене и да „њихови посланици куцају на врата немачког канцелара”, и како нема другог излаза до да се Србији да „одштета на рачун Босне”. Ако се ова претпоставка не може остварити, мисли Аксаков, онда се не може остварити ни решење Источног питања, „пошто се Аустрија као клин забила у само срце Балканског полуострва”. Пошто није био у стању да мисли о српским земљама под Турском и пошто се није усуђивао да крене у борбу без поуздане подршке с турском војском, „која се већ концентрише у Македонији и Старој Србији”, краљ Милан је покушао „да задовољи српски национални апетит који је сам распалио на рачун бугарских крајева” (669). Аустрија је одговорна за проливену крв. Он тврди како му је познато „из поузданих извора” „да рат с Бугарском уопште нема подршку српског народа”. Руска влада „не може остати по страни у крвавом сукобу двају њој блиских словенских племена”. Она зна да се, одмах „после румелијске револуције”, краљ Милан са-

ветовао с аустријским министрима и да је аустријска банка, по жељи аустријске владе, одобрила милионе за хитну мобилизацију српске војске. Та мобилизација и није имала други циљ „до повећање српске територије и, повлађивањем националном честољубљу, сачувала краља Милана на његовом климавом престолу, а с њим и аустријску превласт у Србији, коју народ мрзи”. Што је Аустрија „ревностније” настојала, заједно с Русијом и Немачком, на ненарушавању одредби Берлинског конгреса, то је „усрдније дотурала Србији” војну помоћ а „аустријски званичници снажније испољавали своју наклоност према краљу Милану и Србији”. „Стара Србија” била је парола краља Милана, али та српска земља још увек припада Турској, која без боја неће устукнути, а да изазива рат с Турском није могао, „то није допуштала конференција великих сила”. Велике силе су могле да „обештете” Србију у Босни. „Та идеја је преплашила Аустрију, и она је поставила Србији други, остварљивији циљ: овајдити се бугарском земљом, заправо Трнским округом” (706—707). Велике силе су саветовале Аустрију да искористи свој утицај и да саветује краља Милана да не иде у сукоб с Бугарима. Аустрија је одговорила како не може то да тражи, јер је „*краљ Милан независан владар, а Аустрија њој њује њуђа њрава...*” Аксакову је чудно то што је гроф Калноки „уз велики напор турске дипломатије” успео да постигне „*сагласност* краља Милана да *обуштави* започета ратна дејства до завршетка Константинопољске конференције!” „И под таквом претњом краљића Милана изволила световати се сва Европа заједно ’с три велике једнодушне државе!’” (708). Славјанофили су предлагали да Русија припрети краљу Милану „опозивом” свог представника и „оштрим протестом против братоубилачког рата”, „што би се и сада могло учинити”. Аустрија рачуна да ће „Срби освојити Трнски округ”, и пошто је признавање да је то српско „неопходно за очување *аустријског њрестиџа*”, онда би се и европска дипломатија, „*не искључујући и руску*”, с тим помирила и натерала Султана да то прихвати. Аксаков мисли како нема смисла „*нагђрађивајти* Србе који *заслужују* казну”, и ништа мање. Он мисли да руска дипломатија овако размишља: „краљ Милан није ништа гори од Батенберга, чак га превазилази својим добрим поступцима; њега је Русија обдарила тиме што је царска реч зауставила турску војску код Ђуниса”. И поред тога, он се „незахвално и с великом мржњом односи према Русији. Обојица су недостојна својих престола, ако треба кога протеривати, онда треба протерати оба”. У српско-аустријској агресији налази се узрок бугарског уједињења. „Једини разлог за награђивање Србије бугарском земљом налази се у томе што то жели Аустрија!” (710). Аксаков већ 16. новембра пише у свом листу како западне новине обавештавају да краљу Милану „предстоји одрицање од престола, добровољно или принудно; то је сасвим могуће, утолико пре могуће, и сасвим вероватно, што ће при првој побуни у Београду аустријска војска заузети Србију”. Да ли ће такво

„ново искушење издржати руско пријатељство — друго је питање”. У исто време он обавештава како је генерал Черњајев „вратио српском краљу Милану орден Таковског крста првог степена одмах после објаве рата Србије Бугарској. У своме писму краљу бивши вођа српске армије једноставно и с пажњом објашњава да га је осећање словенског братољубља покренуло 1876. године да активно учествује у рату Срба с Турцима, то исто га осећање сада подстиче да се захвали на српским почастима „пошто је његово величанство изволело отпочети братоубилачки рат против Бугара, од којих се поменуте године више од хиљаду тукло у српским редовима и под српском заставом против заједничког непријатеља Словена”. Аксаков се нада да ће сви Руси одликовани пре девет година вратити своја одликовања. Биће то јавна осуда Србије од стране руског друштва (714).

Разлика у реаговању на догађаје у српско-бугарском рату је очигледна: на прве вести о бугарској победи над Србима, у Русији схваћене као охрабрење; у Аустро-Угарској као угрожавање аустријских интереса, све водеће личности Империје су се тргли, састали се и донели одлуку — „Србију ни у ком погледу из аустријске сфере утицаја не пуштати”. У Русији је била усредсређена сва пажња на Србију, „на интриге Аустрије у њој и на закључење мира између Србије и Бугарске”. Аксаков поново јавља да је могуће одрицање од престола краља Милана у корист сина. Прибојавао се он дуже времена да ће аустроугарска војска ући у Србију, „разуме се привремено и под zgodним изговором, који ће Европа уважити”. Половином децембра он изражава чуђење што „мала Србија, величине Смоленске губерније, с мање од два милиона становника, држи војску од сто хиљада људи”, што се излаже трошковима на „ново наоружавање” и на „издржавање таквог управљачког механизма који би одговарао великој држави”. Његова гневна осуда политике краља Милана довела га је до закључка да ће свака словенска држава, свако словенско племе „које раскида спољашњу и духовну везу с Русијом” бити осуђено на пропаст „и на судбину српске краљевине, — сада несрећног слуге Аустро-Угарске империје” (746). Пита се Аксаков 4. јануара 1886. године, за време примирја, зашто Србија не престаје да се наоружава и поред тога што нема средстава за то, и „зашто Аустрија не престаје да наоружава Србију”. Зашто се затеже са закључењем мира? Вероватно је то потребно краљу Милану, његовим министрима и Аустрији. „Али није ствар у Милану и Гарашанину, већ једино у Аустрији.” Аустрија кочи закључење мира, јер засад не може да пронађе „частан излаз из овог рата за Србију коју је у њега гурнула и за чије последице сноси одговорност”. А једини услов тога мира за Србију је такав да угрожава углед Аустрије код Срба. Због тога је Аустро-Угарској потребно задржавање јер се нада да ће доћи до повољне случајности, обнављања рата, или да европске силе доделе Србији накнаду за бугарско уједињење. Аксаков није уверен да ће аустријска цензура и

цензура српске владе пустити његов лист у Србију, али ипак Србима даје пријатељски савет: „Срби, прогледајте! Ваша влада осрамотила је српско име и сада хоће да вам заслепи очи осветом и мржњом према Бугарима. За вас није срамота што сте поражени на бојном пољу, већ то што је ваша влада из личних интереса увукла Србију у гнусно, мрачно дело, у безразложну и незакониту кланицу с вашом браћом по крви, вери и турском робовању (...) ваше власти су одговорне што је на вашу савест пала разбојничка најезда на Бугарску...” (758—759).

Он 25. јануара објашњава откуд тако велико интересовање Русије за Црну Гору: у основи тог интересовања је „осећање братства”, осећање „снажно и просто”, које је увек било нераскидиво повезано са „искреним поштовањем црногорског јунаштва”, то осећање и поштовање није доведено у питање „скоро два столећа”. „Русија је дужна Црној Гори.” Црна Гора није имала звање кнежевине, већ „владиката”, то је земља насељена „независним Србима, који се потчињавају управи владика-митрополита”, она је била „прва спона између православне словенске Русије с православним светом... То је била наша прва православно-словенска етапа на путу светскоисторијске политике, на који је Русија ступила у време Петра Великог, он је први успоставио с њом непосредне односе, који нису прекидани од тог времена, ни тада када је император Николај излазио у сусрет младом Данилу да не буде рукоположен за митрополита, већ га прогласио за кнеза а Црну Гору за кнежевину.” И када су руске позиције на Балкану скоро сасвим потиснуте, Црна Гора остаје жива спона Русије с балканским Словенима. Својим читаоцима Аксаков објашњава ко су Црногорци: „то су Срби, част српског имена”, „српски народ не живи само у несрећној краљевини Србији”, не припадају само једној партији „напредњака”, „која се продала Аустрији”. После краће паузе он са задовољством каже: „На срећу, ових дана прошао је кроз Москву из Атине за Петроград нови српски посланик Сава Грујић, који је некад служио у руској артиљерији. Он није оно што и генерал Хорватовић,¹¹ и можемо се надати да ће уз његову помоћ доћи до промене односа Русије према Србији на корист читавог словенства” (783).

*

Однос великих сила према Србији и Бугарској у то време заснован је на принципу спојених судова: оба су народа и обе земље вековима биле у саставу Отоманске империје, обе су се земље, свака на свој начин, бориле за слободу. Уз Грчку, ове две земље су биле у центру решавања Источног питања, обе су биле предмет значајних одредби о миру између Русије и Турске у Сан-Стефану и одредби

¹¹ Генерал Ђура Хорватовић био је један од четворице руководиоца Напредњачке проаустријске странке и, једно време, српски посланик у Петрограду. Сава Грујић, један од најистакнутијих радикала проруски оријентисан.

Берлинског конгреса, обе су биле средство у рукама великих сила у њиховој борби за остварење својих интереса на Балкану. Берлински конгрес је признао самосталност и међународни субјективитет Србије и ставио је у интересну сферу Аустро-Угарске. У исто време Бугарска је постала дводелна кнежевина у формалном вазалном односу у Турској, а, у ствари, у руској интересној сфери. Како се турска империја повлачила из Европе, тако су и балкански Словени ослобађани — прво су ослобођени западни и централни делови Балкана, да би се касније то збило и са источним делом Полуострва.

Све руске струје — и званична Русија, и „западњаци”, и револуционарни демократи, и славјанофили — били су подједнако заинтересоване за ослобођење балканских народа, а свака је на свој начин замишљала то ослобођење. Славјанофили и званична Русија били су међусобно онајближи у схватању начина ослобођења балканских Словена и организације њиховог живота после ослобођења. Званична Русија је морала да води рачуна о својим међународним обавезама, па је била пригушено гласна; славјанофили нису обраћали пажњу на међународне обавезе своје земље, па су били веома гласни. Тако Аксаков у једном од првих бројева свог листа „Дан”, 1861. године, каже како би било веома корисно да се активност руских организација прошири и на Бугарску, где се запажа буђење националне свести и жеља за образовањем. Он каже како то расположење вешто користе језуити и омогућују младим Бугарима да одлазе у Париз и друге западне градове у уверењу да ће њихово васпитање у Француској или Немачкој подстаћи Бугаре да се „духовно одвоје од Русије” (11). Недавно је, вели Аксаков; „у Паризу основано друштво које има за циљ да у Бугарској шири католицизам, или, у крајњем случају, унију”. У мају 1864. године он се диви „постојаности” којом Бугари пружају отпор „свим искушењима и саблазнима и чувају своју верност православљу и свом националном осећању”. Бугари су имали да воде знатно тежу борбу на другом фронту: Константинопољска патријаршија, под чијом су јурисдикцијом били сви хришћански народи Отоманске империје, свугде је постављала Грке за епископе и свештенике, што је изазивало отпор код словенског живља. Тај отпор у Бугарској био је веома снажан, исто онолико колико је био снажан притисак јелинизације. Аксаков пише како је сувише очигледно да Константинопољска патријаршија настоји да Бугаре потпуно потчини својој духовној власти. Циљ је да се они „јелинизују или погрче” и да се на тај начин „обезнароде”. Тиме она настоји да спречи бугарски национални препород. И врло оштро закључује: „За Грке Словени су, чак и православни, као и пре *варвари*, а словенска нација достојна презрења” (41). Он ће, средином јула 1867. године, рећи како Бугари нису Срби, који су навикли Турке да их се боје, „и због тога да их поштују, — то су прости покорни сељаци” и због тога њима је потребна већа помоћ. После веома напорне борбе Бугари су

извојевали, 1871. године, егзархат и могли су постављати своје свештенике и служити у цркви на црквенословенском језику.

Стигли су драматични догађаји у Источној кризи 1875—1878. Занимљиво је како тада Аксаков гледа на Бугаре и Бугарску. Кад је почео српско-турски рат 1876. године, бугарске комитске чете покушале су да покрену народ против Турака. Да би спречили општи устанак у Бугарској, Турци су огромном силом гушили сваки покрет, настао је прави покољ. У јуну 1876. у свом листу „Москва” Аксаков пише како је „та хорда”, „то чудовишно зло” замислило „да пред очима читаве Европе уништи бугарско племе”. После пораза српске војске и руских добровољаца код Ђуниса и великог разочарања славјанофила у српске власти, Аксаков настоји „да заштити Бугарску на почетку њеног новог живота од грешака, од лажних корака, које, на несрећу, чини Србија, пробуђена пре педесет година, али је на својем даљем путу кренула штетним правцем”. Он овде мисли на српску уставност и на појаву различитих политичких странака. Руско-турски рат и огромне руске жртве при преласку планине Балкан на Шипки, ставили су Бугарску у центар пажње европске, посебно руске јавности. Аксаков 5. марта 1878. године говори на седници Московског словенског добротворног комитета: „Смрћу и страдањем ми смо били позвани да учинимо свето дело васкрсавања наше браће. Бугарска почва натопљена је руском крвљу. На руским костима диже се Бугарска” (232). Руси су у Сан-Стефану створили Велику Бугарску, у коју су укључили и неке српске земље, чак и оне које је српска војска била ослободила пошто је поново ступила у рат против Турске 1877. године. Одлуке Берлинског конгреса до темеља су протресле Русију: уз огромне жртве Русија је добила право утицаја у Бугарској; Аустро-Угарска је без жртава и без опаљеног метка добила право на окупацију Босне и Херцеговине и утицај на Србију. Славјанофили су били огорчени: маштали су да ће Русија својим уласком у Бугарску решити Источно питање заузимањем Константинопоља, а морали су се зауставити у Сан-Стефану, одакле су се видели торњеви константинопољских цркава. Последице одлука Берлинског конгреса прогањаће славјанофиле и неколико година касније. Били су огорчени и држањем руских дипломата у Берлину. У уводнику листа „Русија”, 2. маја 1881. године, Аксаков мисли како би ствари у Бугарској пошле другим током, и поред тога што се читава Европа подсмешљиво чуди руском шепурењу да је она „ослободитељка Бугара” не само ценом своје крви и својих материјалних добара, већ и тиме што је подарила „уставно благо”, које су исфабриковали „либерали” Петербурга. „Нема ни мало сумње да је узрок садашњег зла у Бугарској — ’улав’ натурен Бугарима, устав сачињен по западноевропском узору, без вођења рачуна о карактеру, обичајима и недавној историјској прошлости и о садашњим потребама народа” (324). Он енергично тврди да „не само да није било ’Бугарске’ као посебне државе с било каквим

грађанским устројством, као појма политичког, већ она није постојала ни као појам географски са одређеним границама — постојао је само етнографски појам” (326). У Бугарској је, по Аксакову, требало увести „месну самоуправу у сеоским и градским општинама”, која највише одговара Бугарима, увести „скупштине или саборе народних представника или у народу изабраних делегата — уопште не у виду европског уставног парламента са одлучујућом већином гласова, већ једино и искључиво у виду саветодавном” (327). Уместо тога нашли су се „папагаји и мајмуни међу Бугарима који су завели органе социјалистичког и револуционарног духа, — нашли су се они који су се осмелили да клевећу свога Доброчинитеља и Ослободиоца, Мученика-Цара. Али то бугарски народ не одобрава, *он се не сћиди* захвалности”, већ је способан да памти добротинство што сведочи о постојаном моралном духу народном.” За добротинство не зна ’интелигенција’ или српски ’образовани људи’...” (329). Аксаков пише у листу „Русија”, 30. јула 1881. године, отворено писмо „његовом височанству кнезу бугарском”, у коме га саветује да учини све што може како би његова управа добила „неповратно-национални карактер” и да у народним слојевима, „а не у буржоазији, не у градским житељима и не у културним слојевима, налази право упориште”. Идеал је месна самоуправа „без било каквог политичког карактера и која се завршава *врховном и централном влашћу — влашћу једномислија*”. Славјанофили су у свакој прилици бранили апсолутну власт — народ има право да мисли и ради, Помазаник — цар о свему одлучује. Тај тип државне управе Аксаков препоручује и Бугарској. Бугарски кнез Александар Батенберг је половином маја те године посетио Москву. Русија је и пре ове посете била незадовољна пронемачком политиком бугарског кнеза, па је Аксаков скоро ускликнуо: „Москва је, најзад, добила задовољење тиме што је могла да поздрави у зидинама свог историјског кремља *господара Бугарске*.” Догодило се немогуће, и каквом ценом! „И то не треба да заборавимо ни ми ни Бугари. Ове две речи ’господар Бугарске’ означавају реке проливане руске крви, то су стотине хиљада изгубљених руских живота, — то је исполинска громада подвига руског јунаштва, одважности, братске љубави и пожртвовања.” Он истиче да је бугарска држава „рођена и крштена руском крвљу” и због тога не треба и не може да буде туђа руском срцу. „Она је дело наших руку, и да од ње одустанемо немамо право.” Не треба да забораве недавну прошлост ни Бугари.” ’Господар Бугарске’ — то је живи олицетворени симбол руске победе над петовековним бугарским ропством” (447—448). Он чак додаје како кнез Александар, изгледа, то схвата и усмерава однос своје земље према „нашој отаџбини”, и тиме се веома разликује од свог суседа, српског краља Милана.

Даљи догађаји нису пошли у правцу који су прижељкивали славјанофили — Бугарска се поступно конституисала у парламентарну

монархију. Аксаков мисли како не може бити исто државно-правно уређење код словенских народа као код народа Западне Европе; код Словена преовладава село, у Европи преовладава град. Бугари, ипак, доносе устав и уводе парламентарни поредак. Устав је дат на разматрање интелигенцији, оној која је тек изашла из народа, „али која је васпитавана у Русији и тамо образована у духу либералног празнословља и у презривом односу према најсветијим духовним начелима народног живота”. Тако су „руска и бугарска интелигенција нагнали Бугарску, коју је ослободио руски народ, да учини *salto mortale* из епског периода непосредно у Европу краја XIX века”. Он сматра да је Русија „узела на своју душу велики грех” што је бугарском народу „натурила устав руске производње по западноевропском узору”, „што је на силу наденула на Бугарску ту неудобну хаљину, коју су сашили руски кројачи из Лондона и Париза потпомогнути њиховим бугарским ученицима” (456). Штампa и партије су поцепале и оно мало интелектуалних снага, партије су заборавиле шта је добро за Бугарску, оне воде рачуна само о себи, о својој користи, боре се за преимућство, истичу само своје интересе, препиру се, тргују „и на крају захтевају доношење устава”. „Није их ничему научио пример Србије.” Њему све оно што се у Бугарској догађа пада тешко, пошто је живео у илузији да је бугарски народ радан, миран и склон слободној, свесној дисциплини. „Ми смо у њима видели ове особине више него у српском племену.” Он моли бугарску интелигенцију да се сажали над својим народом, „да га не одева у антисловенски уставни мундир, у коме он изгледа као јадан мајмун или арлекин” и да схвати како државно устројство „да би било темељно, тражи од делатника обавезно *сврћљене* и *несебичан* труд”. Аксаков од бугарске интелигенције тражи да створи „снажну, чврсту врховну власт”, да се збије око свог кнеза „кога им је завештао цар-ослободилац, око кнеза који је спреман да подари своју младу снагу, само да му Бугари одговоре поверењем и љубављу...” (458—458). Кнез Александар Батенберг био је далеко од тога да води проруску политику, већ су он и обе партије — „конзервативци” и „либерали” — настојали да извуку Бугарску из чврстог руског загрљаја. Чинили су то помоћу Аустро-Угарске, Француске и Британије. То је навело Аксакова да 1. октобра 1883. године каже како су „Аустријанци већ продрли у Бугарску” — тиме решавање Источног питања улази у нову фазу, „па с тог ширег и општег становишта треба разматрати значај свршеног преокрета у Бугарској” (535). Тим поводом почели су преговори између Русије и Аустро-Угарске. Ова друга се „руководи непристрасношћу”, „уступа Русији Бугарску, признаје законитост руског утицаја на тај део Балканског полуострва, али под условом за њу корисних неких ограда...” Договорили су се да „Русија не омета Народно собрање да прихвати железничку конвенцију”; Аустро-Угарска неће ометати Русију да сачува свој ауторитет у Бугарској, „само да *Бугарска не буде*

їрви басїион за нарушаванє мира у Аусїро-Угарској, само да се из Бугарске не наноси шїїейїа економским инїїересима Аусїро-Угарске" (551). А аустроугарски економски и стратешки интерес јесте изградња железничке пруге кроз Србију до Ниша, и даље у два крака Ниш — Скопље — Солун и Ниш — Софија — Константинопољ. Журило се жуто-црној империји да што је могуће пре стигне на Егејско море и на Босфор. Аксаков је тада био обузет Бугарском, мимо њега су прошли Тимочка буна и догађаји после ње у Србији. Опет он истиче како на Русији „лежи света обавеза” да не „допусти да Бугарска, коју је она створила, постане својина туђих и домаћих властољубаца и прописвета и жртва њихове незасите користи” (552).

Како су се политичке прилике у Бугарској развијале неповољно по Русију, Аксаков је све патетичније наглашавао улогу своје земље у ослобођењу Бугарске. Половином 1885. године у листу „Москва” он пише како бугарски народ „осећа захвалност Русији, осећа својим историјским инстинктом да је она, нико као она, позвана да буде на челу историјске судбине словенског света и тежи чврстом савезу с њом, он поштује у своме кнезу штићеника и рођака цара ослободиоца”.¹² Сасвим је друго „интелигенција”, она није, уз часне изузетке, ништа друго до груба копија руске „интелигенције”, „оне која је код нас настала друштвеним васпитањем шездесетих и седамдесетих година, која је Русији дала нихилистїе, анархистїе, аїїенїаїїоре, која је Бугарима дала оне који су учили у Русији”. Није чудно, „већ сасвим природно” да се међу бугарским интелектуалцима који су ступили на политичку сцену као министри и председници владе налазе и они „који мрзе, презиру и грде Русију, којој су обавезни и у којој су се васпитавали”. Ти људи негодују против руског покровитељства „заједно с оним Бугарима који су учили у француским, немачким и енглеским школама”. Он не може да замисли да неко у Бугарској може да обмане Русију, „да би кнез кога смо ми поставили и који се користи ауторитетом код народа тиме што је у сродству и у вези с руском врховном влашћу, могао себи да дозволи да политици руског кабинета супротстави своју авантуристичку политику” (630—631). Аксаков понавља како Бугарска до почетка руско-турског рата „није била чак ни географски појам”, „ту смо географију нацртали ми нашом, руском крвљу и великом победом потврдили нашу одлуку и нашу вољу пред лицем не само бугарског народа, већ и читавог света” (632). Он захтева од руског политичког врха да у бугарским догађајима наступи „у својству *сїїаријеї* брата”, и то са „*двосїїруким* ауторитетом”, „јер Бугарска је држава наша творевина”, али „ми смо ипак *браћа*”. Не треба „испољавати бес велике државе према малој Бугарској”, „то нама не приличи”, „већ је треба покрити својим штитом и после то-

¹² Царем ослободиоцем у Бугарској називају руског цара Александра II. Аксаков га назива и царем — мучеником због тога што је настрадао у агентату.

га с њоме свести своје рачуне” (639). Тиме он позива отворено на војну интервенцију. Овај позив је изазвао страх у Србији и негодовање Аустро-Угарске и осталих европских држава. Као да онако патетично није поздравио посету кнеза Александра Батенберга Русији, Аксаков у септембру 1885. године каже како „никад није осећао симпатије према кнезу лично”, још мање је осећао симпатије „према Каравелову и његовој радикалној партији”, а о бугарској „интелигенцији”, „с примесом великог дивљаштва”, која је „бледа копија наше домаће радикалне интелигенције, створене друштвеним васпитањем шездесетих и седамдесетих година”. Овакво размишљање је последица уједињења Бугарске и Источне Румелије. Русија је у знак протеста повукла из Бугарске своје официре. И бугарски министар војни био је Рус. Аксаков није био у стању да прихвати оно што се збило и, 5. октобра, пише: „Па седамдесет пет хиљада бугарске војске у Кнежевини и у Румелији стварали су руски официри, увежбано је потпуно руски, не знају другу команду осим руску, наоружани су чак руским оружјем — па то је била *наша* сила, *наша* руска армија на Балканском полуострву! Како је велику службу, служећи Бугарској, могла она послужити Русији и читавом Словенству! И све смо то одједанпут, за један дан срушили сами...” (654). Он руској званичној политици замера што је отуд повукла своје официре и друго особље: „а могла је послати опуномоћеног комесара који би сменио владу” и завео ред. „Могла је” да је смела. Службена руска политика била је принуђена да води рачуна о својим међународним обавезама да не би ризиковала рат, за који није била спремна. Она се није идејно разликовала од славјанофила.

Аксаков је са својих славјанофилских позиција видео прилике у Бугарској црње него што су биле. За те прилике је оптуживао више руску левицу и либерале, него службену политику. Тако ће 26. октобра написати како се „не мало руских Женеваца” (мисли на емигранте у Швајцарској) „и њима сличне госпде преселило у Бугарску”, „многи су чак постали учитељи у основним школама” и уче децу злу. А 2. новембра обавештава своје читаоце да је издат указ о „брисању кнеза Александра Батенберга из списка руске армије, у којој је он вођен као генерал-лајтнант” и о скидању с „његовог височанства” „звања команданта 13. стрељачког батаљона” (696). Победа бугарске војске над српском војском 1885. године изазвала је у руским славјанофилским круговима одушевљење. Као да су заборавили све оно што су управо говорили. Аксаков 16. новембра одушевљено пише: „Слава и хвала нашим официрима што су створили и васпитали бугарску војску! Слава и хвала њиховим достојним ученицима! Бугарска се може поносити својим војницима и очигледно бити убеђена како јој је велико и стварно добро које јој је учињено руским покровитељством, против којег је био властољубиви део њихове ’интелигенције’ (...) Први пут у боју, Бугари су не само јуначки издржа-

ли искушење, већ су, без обзира на бројну премоћ непријатеља, који је, сем тога, имао снажну артиљерију, потукли Србе до ногу, отерали их са свих њихових позиција и протерали их с бугарске земље. Блиставо преимућство борбених способности на страни бугарске војске објашњава се руском увежбаношћу и дисциплином, али исто тако, разуме се, добрим природним квалитетом бугарског племена, о чему не једанпут сведоче руски официри” (711). Истина, он ће нешто касније рећи како „наши јуначки официри нису припремали бугарску војску за братоубилачку кланицу”.

Да су службена руска политика и славјанофили схватили тај српско-бугарски рат као руско-аустроугарски обрачун у борби за сопствене интересе на Балкану види се из наредбе руског императора, коју 23. новембра објављује Аксаковљев лист „Москва”: „Господар император с особитом пажњом прима извештаје с бојишта на Балканском полуострву и са задовољством је изволео запазити блиставе резултате савесног и корисног рада руских официра, којима је било поверено формирање, васпитавање и обучавање војски Бугарске и Источне Румелије. Дубоко ражалашћен братоубилачким ратом између словенских народа, Господар Император ипак налази да су достојни високе похвале одважност, самопожртвовање, издржљивост и поштовање реда, које су испољиле бугарска и румелијска војске. Пошто се са задовољством уверио у разумну и пожртвовану активност руских официра, који су умели да развију у младим војскама праве војничке врлине и јуначки дух, Његово Императорско Величанство објављује своју највишу захвалност бившем војном министру Кнежевине Бугарске генерал-мајору Кантакузену и Монархову благонаклоност свим генералима, штабским официрима и вишим официрима, који су служили у бугарској и румелијској војскама” (719). Аксаков се „радује” што ће се бугарска и румелијска војска „поносити” таквом општенародном захвалношћу и похвалама „из уста руског Цара лично”. И додаје: „Није могуће не жалити што је повод бугарским подвизима послужио (кривицом Аустрије) братоубилачки рат који је отпочела влада Србије.” Он жали што је бугарски кнез Александар заузео различит политички став од Русије, и тиме „омео да му се ода јавно заслужено признање као храбром и талентованом војном старешини”. И ово потврђује да је Аустро-Угарска индиректно ратовала с Русијом, да је Србија директно ратовала с Русијом, а Бугарска с Аустро-Угарском. Аксакова боли што је Бугарска почела да води антируску политику и, по ко зна који пут, понавља да је ту државу „створила Русија својом крвљу и својим жртвама” и да пре тога Бугарска „није постојала ни као географски појам”, „а сада игра улогу и чак се сматра као политичка величина, као самостална, мада још и не крупна, али од Русије потпуно независна држава”. Он пише да су му повучени официри из Бугарске испричали како је „пре три месеца, одмах после румелијског преврата” било довољно да се бугарској

војсци каже да „руски цар тај преврат не одобрава”, „војници би се беспоговорно повиновали, а о народним масама не треба ни говорити: њих сада *боли* душа (за то имамо достоверну потврду) због раскида с Русијом”. Он чак каже да њега не боли то што је дошло до измене бугарске службене политике штетне по Русију, већ га боли што је „унакажен развој” Бугарске и што је „поремећен наш историјски пут”. Овим се мисли да је поремећен план решења Источног питања. Аксаков посебно истиче како „ни Бугарска, ни било која друга земља, као и мање-више мале балканске државе не могу имати било какву стварну политичку самосталност” (744—745). По његовом мишљењу, пошто се ослободила своје блиске везе с Русијом, „Бугарска не може имаћи другу *йерсијекшиву*” до да потпадне под утицај Аустро-Угарске. Аксаков крајем 1885. године поручује Србима да се не љуте на Бугаре, „тима ви више угађате својим господарима и преносите на своју душу злочин који су они извршили”. „На страни Бугарске била је правда, они су бранили своју земљу, они су јуначки испунили свој дуг и бог је благословио њихово оружје” (760). Он констатује да Русија „губи позицију за позицијом на Балканском полуострву”. „Бугарска је спрема да се туђом помоћи домогне Румелије, Аустрија обећава Србији 'компензацију', — једино Црна Гора, не само да не тежи да се мимо нас домогне било какве награде, већ остаје политички душом верна нама, без обзира на то што је опседнута од стране Аустрије” „захваљујући гресима наше дипломатије” и што је „опљачкана и увређена Берлинским конгресом”. А Црна Гора, као и Србија, овим конгресом су увећане и проглашене независним државама с међународним субјективитетом.

*

Славјанофили су били расположени крајње критички према политици службене Русије и према прозападној оријентацији дела руске интелигенције. Они су одлично познавали друштвени развој, историју, културу и политику западноевропских народа, али су имали снажно руско национално осећање и сматрали да Русија треба да иде својим путем. Још 1861. године Иван Аксаков у свом листу „Дан” размишља о томе зашто се добар део руске интелигенције плаши „подсмеха или менторског прекора Европејаца”, зашто се стиди 'као греха' свог патриотизма када нас странци ухвате како ми држимо наше обичаје и обреде”, зашто „лови сваки осмех њихове снисходљивости”. Он сматра да Русија неће стећи никакву наклоност Запада „својим угађањем” њему, „време је да схватимо да мржња, не ретко инстинктивна, Запада према словенском православном свету проистиче” из „антагонизма двају супротстављених просветитељских начела” и из „зависти остарелог света према новом свету будућности” (4—5). Ако Руси осете јаче и чвршће свој национални понос, ако схвате духовно јединство са свим Словенима, онда ће се моћи

заједно „повести борба са својим унутрашњим непријатељем — заједничким непријатељем Словена — ренегатима руске народности” (14). Аксаков мисли да је стварањем Свете алијансе, 1814. године, Русија „испољила непријатељски однос према словенским народима” и у погрешном правцу усмерила решавање Источног питања. Тако службена политика чини шездесетих и седамдесетих година. Он наводи писање листа „St-Peterburger Zeitung”, на немачком језику, о томе у којој су мери „истоветни интереси мухамеданске Порте, православне Русије и католичке Аустрије” у заштити „делатности Турске и права ’врховног господара’ — турског Султана!” „Зар не виде, ипак, браниоци зближавања с Аустријом чему ће нас оно одвести?” Одвешће нас „да бранимо постојеће стање у Турској”, корисно аустријској политици (31—32). Он мисли да зближавање с Аустријом компромитује „моћну словенску државу, представницу словенског и православног света”. Неће Аустрија уступити Русији ни Босну, ни Кнежевину Србију, ни дунавске кнежевине. „Снага Русије није у савезницима, већ у њој самој, у њеној верности својој духовној застави, својим основним народним — руским и словенским начелима” (50). У фебруару 1867. године он тражи од дипломатије своје земље да се на заседањима с дипломатама западних земаља заложи за „интересе хришћанског живља” на Балкану, а „не да се придружује поквареном хору европске дипломатије”. Аксаков сматра да Русија мора водити самосталну политику на Балкану, независну од политике Француске и Енглеске, она треба да наруши одредбе Париског мира, из 1856. године, да врати себи „ушће Дунава” и да не поштује „одредбу о броју руских бродова у Црном мору”. Он је био свестан свих ограничења која је Париски мир наметнуо Русији, па је оспоравао неодлучност службене политике да енергичније крене у кршење одредби тог уговора. Закључењем Лондонског уговора, 1871. године, укинута су нека ограничења Русији из Париског мира. Аксаковљева критика службене политике Русије постала је још оштрија. Ускоро су уследили догађаји од којих су славјанофили очекивали дефинитивно решавање Источног питања „у духу руске идеје”.

Пораз руског добровољачког покрета у Србији 1876. године и неуспех славјанофила да увуку Русију у рат на страни Србије, огорчио је славјанофиле. Чаша огорчења је преливена Берлинским конгресом. Аксаков не налази речи да жигоше „издају историјског завета, позива и дуга Русије”. Посебно је био незадовољан држањем и саставом руске делегације на Конгресу: уз старог и болесног Александра Горчакова био је Павел Шувалов, руски посланик у Лондону, а не Николај Игнатјев, руски посланик на Порти, славјанофил и одличан познавалац прилика на Балкану. Славјанофили су били уверени да с Игнатјевом у руској делегацији одредбе Конгреса не би биле тако поразне по Русију. Због тога Аксаков и истиче да прихватање тих одредби није ништа друго до добровољно одрицање од улоге

челника „и врховног представника словенског и читавог источног хришћанског света”, значи губитак „поштовања словенског света”. У крајње оштром, патетичном тону Аксаков каже да је „православни руски народ једини моћан и слободан од свих словенских народа”, доведен у понижавајући положај „својим победама”, и уместо да проширује свој утицај, он „умножава непријатеље”, уз старе, добија и читаво Словенство тиме што „потчињава православне Словене господству немачке и католичке стихије!” Руском народу он се обраћа овим речима: „Узалудни мучениче, намагарчени победнице, диви се свом делу!” (305). Он истиче да пред оним што је руска дипломатија учинила у Берлину човек мора да замукне, мисао да се заледи „поражена пред тумарањем руских дипломатских глава, пред тим грандиозним понижењем!”. „Највећи непријатељ Русије и престола није могао да измисли било шта погубније за наше унутрашње спокојство. Ето, то су прави нихилисти, за које у Русији не постоје ни руска нација, ни православље, ни традиција, — они су нихилисти типа Богољубова, Засуличеве и компаније, подједнако лишени историјске свести и било каквог националног осећања.” „Русија не жели рат, али још мање жели сраман мир” (306—307). Славјанофили су често супротстављали Москву као оличење руске старине, Петрограду као бастиону штетног либерализма, као центру немачког утицаја. Целокупну државну управу, изузев цара, славјанофили су сматрали штетним за Русију. У јуну 1881. године Аксаков пише како није чудно понашање „либерала — демагога” и „либерала бирократа највишег ранга”, они су „заједно исмевали и пљували на добровољачки покрет” и „на успон народног духа”, „заједно су се ругали националним историјским побудама, историјском „позиву Русије”, њеној „мисији међу Словенима”. Немачка штампа са своје стране „упорно истиче заслуге главног руског представника на Берлинском конгресу, грофа Шувалова, посебно популарног у Немачкој, и препоручује га за руководиоца руских спољних и унутрашњих послова”. Он пише како је у Русији после Берлинског конгреса завладало осећање стида, „осећање опште слабости због потпуне свести о слабости петроградске бирократије” (389). Пристанак руске делегације на одредбе Берлинског конгреса Аксаков оцењује као „победу петроградске бирократије над Русијом”. Он наглашава да се у односу званичне Русије према славјанофилским заносима огледа „вековни расцеп Петрограда и Русије, испољава се она духовна разлика између народне мисли и савести виших руководећих друштвених слојева покорних Западној Европи...” (373). Није могло без сурових последица да се „над великим историјским народом” изврши такав чин као што је Берлински конгрес: „одушевљење је сменила утученост, веру — сумња, полет — слабост воље, узбуђење — апатичност, затишје, дремовно затишје” (376). Он позива сународнике да схвате „зашто смо ми снажни *на бојном њољу*, где се питања решавају јунаштвом руског војника, то

јест, *народа*, а скоро увек трпимо поразе на дипломатском пољу”. И тумачи то тиме што се руске дипломате, иако значајан део руског друштва, „посебно у највишим слојевима”, осећају према Западној Европи као малолетници пред старијима, као неук пред образованим, као нецивилизовани варварин пред носиоцем цивилизације”. Уз то, руска дипломатија има слабо развијено национално осећање и националну свест; у исто време „поразно не разуме руске интересе и руске националне задатке” (384—385).

Аксаков је у исходу Берлинског конгреса видео „победу Аустрије над Русијом”. Како су само „горко платили Словени своје наде у Русију”, „како се наноси ударац за ударцем политичком угледу, привлачности наше Русије и свему ономе што је тамо на Балканском полуострву она стварала у току два столећа лагано али упорно својом крвљу и материјалним добрима!”. „Не треба да се заварavamo — тријумф аустријске кривде на Балканском полуострву пре свега је морални пораз Русије...” (391). Он увређено говори како руска влада не може тако дуго да ставља на пробу савест и част свога народа. „Зар је та влада принела на жртву руске интересе да би умирила Европу, да би та Европа, пошто је обезбедила мир од стране Русије, поново почела да се руга томе народу, који је за ослобођење православне браће превалио недавно планину Балкан и доспео до самих зидина Константинопоља.” Аксаков је с болом гледао шта Аустро-Угарска ради у Босни и Херцеговини, у Србији и Бугарској, и службеној Русији поставља питање да ли она остаје верна свом историјском позиву, дугу части и савести да „заштити веру и слободу православних словенских племена од насртаја Аустрије, или поручује тим племенима да сами решавају своју судбину, другим речима, да се олатине и онемче или да буду уништени”. „То је питање *бићи* или *не бићи* саме Русије” (395—396). Русија је у рату с Турском победила у великим биткама, али је срамно поражена на Берлинском конгресу, и то не због непријатељеве надмоћи, већ због малодушности руских највиших друштвених слојева. Русија је осамдесетих година XIX века била у агонији: унутрашња бурна социјална врења, свиреп однос власти према свему што не мисли као она, у друштвеним дубинама настајала је нова Русија која ће на историјску сцену ступити путем револуционарних збивања у прве две деценије XX века. Аксаков је драматично преживљавао стање у својој земљи. Међутим, он није видео да Русија због заузетости собом није у стању да се супротстави продору Аустро-Угарске на Балкан. Он је схватио да „тон нашој политици, као што је познато, даје диригент општеевропског концерта, који даје сваком ученику његову партитуру”¹³ (596). Није он видео да његова Русија нема снаге да свира сопствену музику. Занет славјанофилском идејом о светскоисторијској мисији Русије, он је подвргавао

¹³ Мисли на немачког канцелара Бизмарка.

оштрој критици службену спољну политику своје земље а притом није водио рачуна о њеном унутрашњем стању. Он критикује кадровски састав Министарства спољних послова своје земље, које, по њему, „не обраћа пажњу на то које су вероисповести његови службеници” и тражи „да у земље чије су симпатије према нама засноване на истој вероисповести шаље за конзуле обавезно људе православне вере” (590).

Почетком јануара 1885. године Аксаков пише како је у својим листовима дуже времена указивао на то да постепено слаби руски утицај у Константинопољу и на постепено губљење руских политичких позиција у словенским земљама Балканског полуострва. У исто време „Аустрија из дана у дан проширује тамо свој политички утицај”. Он се пита шта је заједничко између Петербурга „као принципа”, Петербурга „с његовим лиснатим цвећем из стаклене баште владајуће интелигенције с народом (...), ентузијазмом који је захватио Русију с краја на крај 1877. године, када није изостала ни једна жена у најудаљенијим селима (...) која не би донела на дар макар једно јаје или својеручни убрис” (617). Он одбацује мишљење службене политике своје земље да су за све невоље Русије криви рат 1877—1878. године, словенски комитети, навала добровољаца у Србију 1876. „Ово негодовање, треба приметити нашим дипломатама, у сваком случају је закаснило и бесмислено, али само по себи оно лепо говори, оно објашњава појаву Берлинског конгреса после наших блиставих победа и тера нас да поверујемо у оправданост активности кнеза Бизмарка на Конгресу...” (644). Време је, пише Аксаков, „да се најзад руска дипломатија увери у то да је све што се у Европи ради мање-више завера против нас, против природног, моралног политичког утицаја Русије на Балканском полуострву, против наших права и интереса”. Све што је корисно за Русију, „корисно је и за словенство, што служи учвршћењу њене силе и славе, то служи стварању и учвршћењу снаге и славе читавог словенског света” (648—649). Крајем октобра 1885. осуђује руску званичну политику што је пристала на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине у име „реалних интереса”. Он не признаје постојање реалних интереса „изван идеје руског историјског позива”. „Нека светли та идеја и нека се не замрачује реалним интересима, које су усвојили руководиоци руске политике. Зар бисмо ми дејствовали на Берлинском конгресу, као што смо чинили 1878, зар бисмо одбацили од себе Србе из Краљевине тиме што смо им саветовали да се за решење својих брига одсад обраћају Аустро-Угарској? Тако су поступили реалисти наше политике на Конгресу!... За што је онда и био потребан тај Конгрес? (687). Славјанофили су критиковали држање службене Русије и у кризи коју је изазвало уједињење Бугарске и Источне Румелије. Уместо да сама решава ту кризу, руска дипломатија „преноси бугарско питање на суд Европе”. Тиме се Русија појављује као најревностнији бранилац Конгреса који јој

„наноси зло и срамоту”. Руска дипломатаја ревносно тражи „очување status quo ante, тиме Руси испадају „више Турци од Турака”. Руси треба да признају, „макар пред собом”, да иду погрешним политичким путем после Берлинског конгреса, треба да „истерашу из Министарства спољних послова сву своју традицију, све навике, и све методе у односу према Европи”. Службено гледиште да је Русији потребан само Босфор, „мореуз, Слободан излаз из Црног мора”, и ништа више, Аксаков назива „плиткоумном политиком” и упозорава да, ако Русија буде истиснута из Бугарске, онда ће убрзо морати да се „опрости и с Црним морем и постати ниже него трећеразредна држава” (747). По мишљењу Аксакова, службена Русија је подарила Аустро-Угарској Босну и Херцеговину, „предала јој вековима проверавану у верности Русији Црну Гору”, послушала је „берлинског пророка” да с Аустријом дели „утицај” на Балканском полуострву, „гурнула је Србе у загрљај Аустрије”. Он истиче да је Русија слала огромну помоћ у Босну и Херцеговину 1875, у Србију 1876, у Бугарску 1877—1878, а руска је званична политика још 1872. године у Рајхштату отворила Аустрији пут на Балкан. Занимљиво је да је Аксаков сматрао главним конкурентом Русије Аустро-Угарску, а Фјодор Достојевски је сматрао католичку Француску главним руским ривалом. Он је сматрао да је Аустро-Угарска словенска више од половине, да се тамо буди национална свест и да се та империја неће дуго одржати.

*

Иван Сергејевич Аксаков је настављач у пракси идејног и политичког курса својих претходника славјанофила. Сматрао је да је историјски позив Русије да на старим, допетровским начелима сазда нову, словенску, православну цивилизацију. Мислио је да је западноевропска култура „без бога” на заласку и да треба створити нову „с нашим, руским Исусом Христом”. Он се пита шта могу од Европе да очекују Словени, који су очували верност словенским начелима, „ако најснажнији представник тога света, руско племе, плашљиво избегава борбу с друштвеним схватањем Европе, боји се да пободе заставу своје самобитности, своје народне мисли, свог историјског подвига и позива” (5). Једно од основних начела словенских јесте православље, а Запада католицизам. То су супротстављена начела, којима, по славјанофилима, измирења нема. Запад не жели да помогне решавање Источног питања мирним путем, већ „убрзава његов насилни расплет”, и не само да не олакшава народне невоље, већ их умножава и увећава. На Цариградској конференцији прихваћен је захтев Турске, Аустро-Угарске и Енглеске да турски гарнизон и даље остане у београдској тврђави. Аксаков се још 1862. године надао да се Источно питање може решити мирним путем, да ће велике силе принудити Турску да напусти Београд после бомбардовања. Настојање великих сила да се не мења положај словенских народа у

Турској води ка томе, мисли Аксаков, „да се Источно питање коначно преда у руке Француске и Енглеске, које су већ умеле да искористе тешкоће настале Пољским устанком”. Тиме он мисли на руске тешкоће настале Пољским устанком 1863. године. У мају 1864. он пише да за Русију „није опасна Немачка, већ германизам; нису опасне германске државе, већ немачка државност”. Противници Русије шаљу проповеднике католицизма, који „развијају пропаганду”, „сада допуштају очување источног обреда и употребу народног језика у богослужењу и траже само једно — признавање папе за поглавара”. Док се Русија бави собом и Немачком, Француска и Енглеска „не дремају”, већ ремете природне односе Словена према Русији — „и успевају”. У септембру 1865. он пише како су се представници Словена сабрали у Прагу „после Бечке револуције 1848” и како нису могли „на својим наречјима” да се споразумеју, па су „изабрали заједнички језик — немачки” (44). Аксаков је мислио да би руски језик требало да буде заједнички словенски језик, онако како су се залагали стари славјанофили. Тиме би се очувала општесловенска идеја. А овако, она се распада „и остају само њени елементи — Чеси, Хрвати, Срби” (47). Он мисли да је католицизам ударна песница Запада, његов изразити представник је Француска. „Да се Србија била одрекла православља и прихватила католицизам, одавно би јој биле предате тврђаве које држе Турци, и не само тврђаве! Да су Херцеговци католици, давно би за њих Француска изборила аутономију, као што је учинила за Либан! Да су Црногорци латинско племе, границе њихове земље давно би биле шире!” (100). А Аустро-Угарска упорно настоји да од југоисточних крајева своје империје учини упориште за решење Источног питања. Запад види да више није могуће одлагати његово решавање и настоји да то решавање зграби у своје руке из руку Русије. Запад ће, пише Аксаков у јануару 1867. настојати свим силама да ласка поносу и самољубљу Грка и стараће се да од њих „створи противруски и противсловенски бедем”. „Ако се Запад буде морао мирити с православљем, онда ће се најпре помирити с грчким, а не словенским; ако он допусти успон било какве политичке силе на Истоку, онда ће то бити грчка, а не руска” (113). С немалим огорчењем Аксаков каже како је утицај Запада на Турску велик, довољно би било да балкански народи „издају православље”, да „постану латини или протестанти”, или бар да прихвате „унију”, „биће заштићени од турског насиља и имаће покровитељство моћних представника Француске и Велике Британије у Турској” (157). Кнез Михаило имао је амбициозан план улоге Србије у ослобађању балканских народа од Турске. Осогољен добијањем кључева београдске тврђаве и повлачењем турских гарнизона из српских градова, он се војнички припремао за остварење свог плана. У листу „Московљанин” Аксаков реагује 9. јануара 1868. године на вест да су Аустро-Угарска, Француска и Пруска учиниле „енерџичну њредсџавку” у Београду због

„војних припрема Србије и карактера њеног односа с Турском”, а Енглеска је уручила Београду „категоричну ноту у том смислу”. Они траже од српског кнеза „да усмери свој тон према Порти”, да престане да је „узнемирава војним демонстрацијама и да престане с припремама за рат” (187—188).

Истиснута од Немачке у свом настојању да постане центар германског света, Аустрија је кренула на Балкан и Блиски Исток. Аксаков је уверен да ће је пут којим је кренула довести до пропасти, јер је кренула на тај пут руковођена „кобном антипатијом, презрењем и непријатељством према словенском племену”. Одагнати Русију са Истока и одвојити је од балканских Словена, мисли Аксаков, „овладати словенским покретом у Турској, поставити се на његово чело, асимиловати то племе, присвојити тај материјал и употребити га као темељ за духовно и материјално господство западноевропско, — то је циљ који Западна Европа види у улози Аустрије, то је програм разрађен, како смо уверени, на Салцбуршком сусрету императора Франца Јосифа и Наполеона. Зграбити Исток не само од Русије, већ и од Словена — у смислу потискивања Словена на Балканском полуострву, освојити Исток за Запад...” (198). Он чак мисли да велике западноевропске државе неће допустити да дође до било каквог устанка хришћана у Турској. Јасно је колико се заоштрава битка западноевропских држава и Русије у попуњавању вакуума који настаје одласком Турске из Европе. Аксаков се пита зашто тако дуго и упорно Европа држи у ропству народе Балкана и због чега тако дуго страдају Бугари и Срби. И одговара: „Само зато што су Словени и православни, што су исте вере и истога племена с Русима.” Другим речима, Запад подржава Турску на Балкану зато што се плаши руског присуства на том простору. Кад је избила Источна криза и дошло до српско-турског и руско-турског рата 1875—1878, Аксаков размишља о томе да ли су у праву они који тврде да славјанофили одричу улогу духовног утицаја Западне Европе на Русију и каже да су неизмерна блага знања и науке Запада, „али семе просвете које нама отуд долази може бити само онда плодносно ако се прихвати критичким трудом независне мисли и ако падне на самосталну земљу, способну да превари и однегује *здрави* зрно и изазове самосталан рад духа” (247). Код овако разумног и плодносног размишљања једног образованог и мудрог човека често изненади шовинистички испад. Он ће у једној својој беседи 1877. године рећи како је Аустро-Угарска „наказан политички спој немачко-жидовске културе и мађарског разбојничког дивљаштва” и како опстаје на неравноправности најпотчињенијих и на угњетавању суседних Словена (275). Западна Европа је дошла под удар још жешће критике Аксакова после Берлинског конгреса. Сада су објекти његове критике поједине владе западних сила уз непосредног ривала и суседа Аустро-Угарске. Тако ће у беседи на седници Московског словенског добротворног комитета рећи како британ-

исто је словенска”. Немци у Македонији купују земљу с намером да тамо населе своје сународнике. Немци мисле да уклањањем руског утицаја с Балкана, „Словени остају с идејом панславизма” мека маса корисна као материјал. Главна духовна снага асимилације балканских Словена јесте „*латинство*”, а главна карактеристика „*католички панславизам*” под скиптром Аустријске империје (430—231). Он ће рећи како код „надмених цивилизацијом и културом Европејаца” постоје „*две правде, једна за себе и своје; друга за Русе*” и „блиске по духу Словене”. „*За њих закон и равноправност/ За нас насиље и превара/ И утврдила је староставност/ као њихово наслеђе Словене*” (470). У августу 1882. године он пише како није чудо што су католичке и протестантске државе „одмах после Берлинског конгреса послале масу мисионара у православне словенске земље Балканског полуострва. Зар су Бугари и Срби многобошци? Зар и они не исповедају Христово име?” На софијским улицама чује се немачки језик, аустријски конзул је „*прво лице у ђраду*” (512—513). Он 11. децембра исте године обавештава како се у Енглеској организује конференција држава потписница Берлинског споразума да би се расправљало о раду Дунавске комисије и мисли да се тиме чини неправда Русији која је „откључала турски катанац на ушћу Дунава” и „вратила у живот земље доњег Дунава” — Молдавију, Влашку, Румунију, Србију и Бугарску. Испада да су западне силе тутори Русије. Позива Аксаков службену Русију „да чврстом ногом стане на Дунав” и да не да ту „исконски словенску реку Немцима”. Запад злоупотребљава стрпљење Русије и то што она не жели рат, „нити било какво проширење у Европи”.

Аксаков за тренутак замишља како би Русија изгледала да није било Берлинског конгреса и „да Русију мир није везао срамом већ славом”. У том случају сва би земља „осетила законито морално задовољство што је испунила историјски дуг и радост због извршеног великог подвига” (576). То су спречиле западне силе. Он је незадовољан и на који је начин подељено Балканско полуострво: „Аустрији је припао већи део, па сада у сфери западнобалканских интереса има и Краљевину Србију, и Румунију до ушћа Дунава, и Солун, и читаво Егејско море” (580). У „Македонији буја католичка пропаганда”, њени житељи су угњетени од стране Грка и од стране Турака, „али при преласку у латинство, одмах добијају грађанску сигурност уз заједничку пропаганду страних европских сила”. „Замисао је Рима да створи латински Исток; замисао монархије Хабзбурга јесте да створи *немачко-словенску империју, уједињену латинском црквом и заједничким, културним и државним немачким језиком...*” (593) Он истиче како је „један од главних и талентованих ревнотеља уједињења Словена под духовном влашћу папе” хрватски бискуп Штросмајер, „који је успео да убеди Лава XIII да прикључи светитељима које слави римска црква и словенске светитеље Ђирила и Методија”. Он је 1881. године организовао „хаџилук Словена католика у Рим у под-

ножје папског престола и издејствовао код Курије и неколико уступака што се тиче употребе словенских наречја у латинском богослужењу” (594). По мишљењу Аксакова, између Русије и Запада постоји велика разлика у схватању појма „сфера утицаја” — „по схватању Запада то је потчињавање земље, па и против њене воље и на њену непосредну штету”. У својој „сфери утицаја” на Балканском полуострву Аустро-Угарска „безобзирно чини насиље над становништвом, и његове заветне интересе приноси на жртвеник своје материјалне користи”. А Русија, „и поред свих својих кобних, погибелних грешака у Бугарској”, „увек је потпуно искрено узимала у обзир добро те земље” (615—616). Аксаков је изражавао у односу према Западу не само мишљење славјанофила, већ и већине руске интелигенције. Сличног мишљења су били и српски либерали и напредњаци.

Један од обдарених писаца и најталентованијих руских публициста у другој половини XIX века, Иван Сергејевич Аксаков, излетео је из гнезда једног значајног крила руске класичне интелигенције и са собом понео све њене одлике — широко развијену културу; снажну везу с традицијом у свој њеној укупности, сан о светскоисторијској мисији Русије; разапетост између укотвљености у прошлост и тежњи за напретком. Његова императивна потреба за свакодневним деловањем речју и делом у друштвеном животу своје земље, публицистички таленат, дошао је до пуног изражаја и однео превагу над књижевним даром. За три деценије своје јавне делатности покренуо је и издавао пет листова: „Једро” („Парус”, 1859), „Дан” („День”, 1862), „Москва” (1867), „Московљанин” („Москвич”, 1867—1868) и „Русија” („Русь”, 1880). Идејна основа свих ових листова јесте славјанофилско схватање да је историјска судбина Русије непосредно повезана са историјском судбином Словена. Пошто полази од идеје да је православље једно од основних словенских начела, Аксаков је показао необично интересовање за судбину балканских Словена. Полазећи од старе идеје о Москви као Трећем Риму, он се залагао за ослобођење Константинопоља и његово претварање у седиште словенско-православног царства. У овој тежњи се и налази Источно питање, за које Достојевски каже да је „малтене сва наша будућност”, да су у њему „сви наши задаци и, што је најважније, једини наш продор у историјску ширину”. Ова се страсна идеја Достојевског и Аксакова у друштвеној и историјској пракси објективизује као империјална идеја. С обзиром на геополитички положај простора који Срби на Балканском полуострву насељавају, велике европске, а данас и светске, силе испољавају посебно интересовање за њега. Иван Сергејевич је овом простору с разлогом посветио велику пажњу. У неким његовим размишљањима о решавању Источног питања као да се наговештавају и збивања нашег времена.

Витомир Вулетич

И. С. АКСКОВ, СЕРБЫ И ВОСТОЧЬЙ ВОПРОС

Резюме

Иван Сергеевич Аксаков является выразителем и провозвестником общественного течения, основоположниками, которого были А. С. Хомяков, братья И. и П. В. Киревские, Ю. Ф. Самарин и К. С. Аксаков. Славянофилы были горячими патриотами своей страны. Основы своего учения они заложили в сороковые годы XIX века. События в 1848 году и поддержка, оказанная Николаем II ненавистной славянофилам Австрии, провели резкую границу между Николаем (II) и славянофилами. В дальнейшем историческом развитии славянофильская общественная практика приближалась к официальной государственной политике. В принципе, Аксаков и славянофилы критически относились к этой политике всегда с позиций своего максимализма, не трогая верховную самодержавную власть. Славянофилы и Аксаков считали главной основой русского и славянского мира православие. Аксаков весьма живо и горячо относился ко всем злободневным событиям в России, славянском мире и в Европе. И именно поэтому его публицистическая деятельность некоторыми своими аспектами не теряет своей актуальности и в наше время.

В предлагаемой статье реконструированы взгляды Ивана Сергеевича Аксакова на историческую миссию России, на ее роль в создании славянско-православной модели цивилизации, на отношение между славянством и православием, на отношение западноевропейских государств к славянам и России, его отношение к проблеме государственного устройства славян, его отрицание парламентаризма и конституционализма и его защита самодержавной монархии. В центре внимания автора статьи отношение И. С. Аксакова к балканским славянам, сербам и болгарам в процессе решения Восточного вопроса.

Агњешка Ласек

ИСТОРИЈСКО, ПОЕТСКО И МИТСКО У ПЕСМИ *СМРТ МАЈКЕ ЈУГОВИЋА*

Апстракт: *Песма Смрт мајке Југовића инспирисана је стварним догађајем, поразом српске војске у бици на Косовом пољу (1389). У непосредној вези с овим догађајем, трагичним за српски народ, а самим тим и за певача, налази се поџибија многих војника. Историјски слој песме индигрисан је у старарији, митолошки слој. Певач, приказујући позадину косовског боја, користи старо усмено јесничко наслеђе, у ком се прелићу прехришћански обичаји и веровања, најприродне појаве, демонска бића и поједини хришћански елементи. Он досијуна естетска средства користећи с аспекта свог времена и схватања, што проузрокује привидну логичку неохеритност песме.*

Кључне речи: *историјско, јоетско, митско, браћа Југовићи, мајка Југовића, Косовска бишка*

1.

Историју чине објективне, тј. стварне радње људских бића које су се збиле у прошлости.¹ Модерна историја покушава да одговори на питања везана за човекову делатност у прошлости ради људске самоспознаје. Њен основни апарат јесте интерпретација документарне евиденције.²

Епска народна поезија пружа историјску слику, али се служи другим правилима. Колико год да представља својеврсну усмену историју, она преобликује историјске чињенице и претвара их у фиктивне догађаје.³ Песма настаје између конкретног догађаја на који чува сећање и записаног текста, она припада свим временима у којима је функционисала у усменој форми, од тренутка када је настала инспирисана одређеним историјским дешавањем све до свог облика у писаној форми.⁴

¹ R. Dž. Kolingvud, *Ideja istorije*, Sarajevo — Zagreb, 1986, str. 15.

² Исто, стр. 16.

³ Ј. Деретић, *Песме најстаријих циклуса и њихов однос према историји*, / у: / *Соћоћанска виђења*, бр. 8, *Етика и историја*, Нови Пазар, 1989, стр. 5.

⁴ Ј. Деретић, *Предговор*, / у: / *Заћонетика Марка Краљевића. О природе историчности у српској народној епци*, Београд, 1995, стр. 10—11.

Сличност између историјског и песничког приказа своди се на поштовање закона вероватноће или нужности, док разлику између ова два приступа чини обавеза историчара да прикаже оно што се истински догодило и слобода песника у представљању онога што се могло догодити.⁵

Српске народне епске песме настале у средњем веку, доживеле су пуно промена, у њима се константно повећавао легендарни и митски део, док је историјски елемент подлегао смањивању. Начин представљања историјских догађаја удаљава песму од чињеница, али схватање суштине онога што се збило у много чему се подудара с историјским подацима.⁶ Већина историјских чињеница подлегла је трансформацији, изледела је, доживела је измене, замене, *расишворила се* у епској структури, али је сачувала свој историјски дух.⁷

Испитивање односа историографског и песничког у песми подразумева анализу узајамне везе између догађаја који је подстакао певача и записане песме, дакле, идентификацију догађаја и његових учесника, посматрање песничке трансформације историјске чињенице и утврђивање преосталих трагова историје у песми, уколико такви уопште постоје.⁸

2.

Полазећи од чињенице да презиме може да чини скривену везу између историје и епске традиције⁹, првенствено би требало испитати да ли је у неким историјским списима забележена породица Југовић, или, ако таква сведочанства не постоје, проверити могу ли подаци садржани у песмама о храбром оцу Југу и његовим синовима навести на траг њиховог историјског прототипа.

Р. Михаљчић,¹⁰ у потрази с историјском подлогом породице Југа, помиње рудара чије се презиме појављује у *Закону о рудницима*. Његов имењак је такође и на списку оптужених 1435. године у Сребреници. Међутим, обојица су пословни људи и не одговарају портрету племенитог ратника. Историја памти и Југа који је 1395. године даровао манастиру Св. Пантелејмона на Атосу село Горино и Селдарци.¹¹ Слично презиме, мада не потпуно исто, носи и један од власника винограда које је кнез Лазар купио да би овај поклон даро-

⁵ Аристотел, *О њесничкој умености*, I, гл. IX, Београд, 1966, стр. 16.

⁶ Ј. Деретић, *Песме најстаријих циклуса и њихов однос према историји*, / у: / нав. дело, стр. 6.

⁷ С. Ракић, *Епика и историја*, / у: / *Сойоћанска виђења*, нав. дело, стр. 45–46.

⁸ Ј. Деретић, *Предговор*, / у: / *Загонетка Марка Краљевића. О природи историјског* / у: *српској народној епизици*, нав. дело, стр. 11–12.

⁹ Ј. Деретић, *Тазбина кнеза Лазара*, / у: / исто, стр. 106.

¹⁰ Р. Михаљчић, *Југовићи*, / у: / *Јунаци косовске битке*, Параћин, 1993, стр. 99 и сл.

¹¹ Ст. Новаковић, *Законски споменници*, 519, према: исто.

вао новооснованој Раваници.¹² Неколико десетина година после косовске битке појавило се презиме Југовић везано за властелина и дворанина Стјепана Вукчића Косаче, коме је носилац презимена оба-вљао новчане послове.¹³ Р. Михаљчић, у светлу досадашњих истраживања, оспорава историчност највећих јунака косовског циклуса — Југовића.¹⁴

К. Јиричек и Ј. Радонић¹⁵ наводе податак да је 1425. године у мировном уговору деспота Стефана и Млечана један међу пет српских сведока био Војин Југа.

Ђ. Сп. Радојичић¹⁶ помиње Југа, властелина кнегиње Милице и њених синова који се помиње 1395. године.¹⁷ Сматра да су се његови потомци звали Југе — Богдан Југа (1412) и *vayvoda Voyn Jуга* (1423) — или Јужићи — 10 *voivoda Radota Jusisch* (1428), при чему није искључено да их је народ звао и Југовићима.

Т. Маретић¹⁸ не налази ни у једном извору веродостојни податак о пореклу Југа и његових синова. Постојећи трагови, у великој мери горе наведени, чине му се недовољним да би могли недвосмислено потврдити идентитет ових јунака косовске битке: *стијомо њред великом заџонейком, како је народ моџао онако лијејо ојјевајши Јуџа и Јуџо-виће, о којима истјорија нишјта не зна.*¹⁹

3.

У настојању да се прикаже место Југ-Богдана и девет Југовића у песми *Смрт мајке Јуџовића*, пре свега се мора истаћи чињеница да се ова породица у народним песмама појављује у више типова: и као највиша господа у царству, пред којом сви осећају респект, чак и владар (*Женидба кнеза Лазара*, Вук, 32) и као људи који служећи господару знају да користе свој положај једино зарад личне користи (*Ојет зидане Раванице*, Вук, 36). Види се, дакле, да не само што не живе у конкретном историјском тренутку, већ и немају исти социјални статус.²⁰ Њихова највећа слава, ипак, потиче из трећег типа —

¹² Исто.

¹³ Податак С. Ћирковића према: Р. Михаљчић, *Јуџовићи*, / у: / нав. дело, стр. 100.

¹⁴ Р. Михаљчић, *Јуџовићи*, / у: / нав. дело, стр. 102.

¹⁵ К. Јиричек — Ј. Радонић, *Историја Срба*, књ. 2, Београд, 1952, стр. 360, према: Ј. Деретић, *Тазбина кнеза Лазара*, / у: / нав. дело, стр. 104.

¹⁶ Ђ. Сп. Радојичић, *Димитрије Канџакузин, српски књижевник византијског по-рекла*, / у: / *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963, стр. 252—256.

¹⁷ Упореди: фуснота бр. 3.

¹⁸ Т. Маретић, *Историјска лица*, / у: / *Наша народна епика*, Загреб, 1909, стр. 134.

¹⁹ Исто, стр. 135.

²⁰ Ј. Деретић, *Тазбина кнеза Лазара* / у: / нав. дело, стр. 116.

Интересантна је такође и чињеница да породица Југовића из песама кореспондира са стварном тазбином кнеза Лазара, односно с породицом кнеза Вратка, кнежевог потомка (Немањина епоха), као и с Војином и Богданом који су били у служби Лазаревих наследника (доба деспотовине). Исто.

царева моћна тазбина, храбри јунаци који иду на Косово поље. Југ-Богдан и Југовићи постали су језгро косовског круга епских песама. Трагична погибија целе мушке линије једне породице подстакла је развој два баладична мотива — страх сестре због одласка браће у битку (*Цар Лазар и царица Милица*, Вук, II, 45) и мајчин бол за погинулим синовима (*Смрт мајке Југовића*, Вук, II, 48).²¹ Не може се искључити ни могућност да косовска песма о страдању Југовића чува памћење и на низ трагедија на Новом Брду (1455—1477; турско освајање и покољ, одвођење младића и жена, куга, нови турски насилнички акти), у којима је изгубио животе велики део породице Кантакузин.²²

4.

Песма *Смрт мајке Југовића*²³ састоји се композиционо из четири дела, који чине четири целине рађене по контрасту у свим слојевима сцене.²⁴

Први део, који је почетни део целе песме, почиње уобичајеном лирском свадбеном формулом²⁵ која најављује оптимистичку визију будућности:

Мили боже, чуда великога!

али иза ње, уместо чежњиве слике, следи контрастна у односу на слушаочева очекивања информација о поразу српске војске на Косовом пољу, као и о смрти њених великих јунака, мушке линије породице Југовић.²⁶

*Кад се слеже на Косово војска,²⁷
У тој војсци девет Југовића
И десет хиљада сина Богдане;*

²¹ Исто.

²² Ђ. Сп. Радојичић, *Димитрије Канџакузин, српски књижевник византијског јорекла*, / у: / нав. дело, стр. 252—256. Ђ. Сп. Радојичић претпоставља да су се жене из настрадале породице Кантакузин закалуђериле у манастиру посвећеном Ваведуњу (1499) и тамо причале о несрећи која је задесила њихову породицу. Народ је, слушајући потресне приче о судбини рода Кантакузин, певао песме о њима, а с временом преспорио је личну трагедију из 1477. год. с косовским страдањима што је допринело стварању песме *Смрт мајке Југовића*.

²³ Песму је забележио и послао Вуку Лукијан Мушички за време свог боравка у Карловцу, у Војној крајини док је вршио функцију епископа. Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд, 1997, стр. 231.

²⁴ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / *Косовска ејска*, Београд, 1990, стр. 95.

²⁵ Исто. Према подели М. Детелић ово је општа уводна формула. М. Детелић, *Урок и невеста. Поешика ејске формуле*, Београд, 1996, стр. 148.

²⁶ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 95.

²⁷ Посебна уводна формула, тип 4 према подели М. Детелић, *Урок и невеста. Поешика ејске формуле*, нав. дело, стр. 148.

Већ на самом почетку песме вреди обратити посебну пажњу на број синова који су отишли на Косово поље да би се суочили с непријатељем. Додуше поједини Југовићи се ретко именују, скоро увек наступају као породица²⁸, али чињеница да их деветорица гине на бојишту није нимало случајна. Д. Костић²⁹ сматра да су деветорица браће уопштени број за изражавање великог броја, али број *девети* има огромно симболичко значење у индоевропској традицији и функцију принципа тријаде у бајалицама. *Девети Југовића*, аналогно *девети делија* у баснама, представљају покушај борбе с демонском непријатељском силом и због тога морају бити посматрани у кључу повезаности са светом мртвих.³⁰

Изненадно, путем формуле³¹, појављује се лик супруге Југ-Богданове, која жели да се упути на место битке:

*Бога моли Југовића мајка,
Да јој Бог да очи соколове
И бијела крила лабудова,
Да одлети над Косово равно,*

Према мишљењу В. Чајкановића синтагма *очи соколове* за које моли мајка може се посматрати као стилска фигура, али већ синтагма *крила лабудова* употребљена је у свом дословном значењу, јер мајка Југовића, по испуњењу жеље, заиста лети. Оваква констатација може упутити на њену митолошку природу.³² Колико год била у стању, као натприродно биће, да се сама претвори у жељену животињу, она ипак тражи помоћ хришћанског Бога, што је највероватније, како запажа В. Чајкановић, доказ да се у тој сцени преплићу два слоја из различитих времена — прехришћанског и хришћанског. Певач чија је песма у својој писменој форми предмет овога рада допустио је себи интервенцију која му је била прихватљива с обзиром на његово поимање света.³³ Мајка Југовића у том делу песме, према констатацији В. Чајкановића, понаша се као вила, како због свог интересовања за погинуле јунаке, тако и због способности да лети.³⁴

²⁸ Ј. Деретић, *Тазбина кнеза Лазара* / у: / нав. дело, стр. 105.

²⁹ Д. Костић, *Тумачење друже књиже српских народних њесам Вука Стј. Караџића*, Београд, 1937, стр. 45.

³⁰ М. Матицки, *Словар Косовске бишке. Косово поље*, / у: / *Историја као предање*, Београд, 1999, стр. 125.

³¹ Уводна формула као унутрашња према подели М. Детелић, *Урок и невесћа. Поешика ејске формуле*, нав. дело, стр. 157.

³² В. Чајкановић, *Из српске религије и митологије*, / у: / *Сјудије из религије и фолклора 1910—1924*, стр. 100.

³³ Исто, стр. 102.

³⁴ В. Чајкановић истиче сличност мајке Југовића и с валкирама, германским панданом српских вила, које се везују за јунаке и од помоћи су им у борби. Такође, наводи податак да се ова бића често јављају у облику лабуда. Исто, стр. 100—101.

У прилог овој тврдњи иде податак који наводи Т. Маретић. Наиме, да су виле често изједначаване с представницама женског пола и разликују се од њих тек понеком цртом. Т. Маретић доказује такође, на примерима из Вукове (II) и Петрановићеве

По доласку на Косово поље мајка Југовића види тела мртвих синова и супруга:

*И више њи девей бојни койља,
На койљима девей соколова,
Око койља девей добри коња,
А йоред њи девей љуши лава...*

Призор који је угледала јесте посмртна жртва душама храбрих јунака.³⁵ Он директно упућује на најстарији култ — култ мртвих, у ком се покојнику оставља све што је волео и што му може бити потребно у загробном животу.³⁶ Истовремено овај призор отвара рукавац асоцијација на део церемонија везаних за култ италског и римског бога Марса, божанства рата, владара живота и смрти. У земљу забодена копља мртвих синова за која су привезани коњи могу се довести у везу са симболичким очишћењем помоћу посвећеног оружја, што је обред који је био извођен у част Марса. Чињеница да је најстарије место везано за култ овог бога било Марсово поље³⁷ потврђује да Косово поље није само место националне историје, већ и семантичко поље српске поезије у ком се преплићу митско и херојско³⁸, место у ком долази до изражаја архетипско, чија се реализација у епској поезији остварује и на митском и магијском нивоу.³⁹

Мајчин долазак на место погибије изазива пометњу међу животињама: коњи *вришће*, пси (*лави*⁴⁰) *лају*, соколови *кликћу*.⁴¹ Гласно ја-

(II) збирке, да се вила често појављује у песмама као крилато биће или чак да може и да скине крила. Т. Маретић, *Наша народна епика*, нав. дело, стр. 49, 217.

Такође Т. Р. Ђорђевић, дајући детаљну карактеристику виле, истиче да виле могу да лете на крилима, без којих се не разликују од обичних жена. У прилог Чајкановићевој претпоставци о вилинској природи мајке Југовића иде још један податак — да се из брака с вилом рађају велики јунаци. Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, / у: / *Српски етнографски зборник*, књ. LXVI, Београд, 1953, стр. 60—61, 81. а.

Овакво мишљење не дели Д. Ђуровић који синтагму *очи соколове* посматра као симбол духовне узвишености која омућује мајци Југовића да поднесе патњу. Тек враћање, путем успомена, у детињство свог најмлађег сина чију руку добија од гаврана, лишава је „соколове висине погледа” што доводи до њене смрти од жалости. Д. Ђуровић слично интерпретира и *лабудова крила* за које моли Бога очајна жена. Према његовом мишљењу, крила су средство путем којег мајка Југовића може да заборави на земаљски материјализам и несебично, чистог срца да гледа пред себе и трагедију које је свесна. Д. Ђуровић, *Симболи у народној поезији*, / у: / *Прилози проучавању народне поезије*, 1938, св. 1, стр. 238.

³⁵ В. Чајкановић, *Доњи свей код старих*, / у: / *Сјудује из српске религије и фолклора 1925—1942*, Београд, 1994, стр. 68.

С. Матић упоређује ову слику са сличном у песми *Смрт војводе Кајице* (Вук, II, 80), мада не налази право објашњење. С. Матић, *Смрт мајке Југовића*, / у: / *Белешке и објашњења*, / у: / Вук Ст. Карацић, *Српске народне цјесме*, Просвета, Београд, 1958, стр. 715.

³⁶ В. Чајкановић, *Култ мртвих*, / у: / исто, 46.

³⁷ М. Матицки, *Словар Косовске бишке. Косово поље*, / у: / нав. дело, стр. 119.

³⁸ Исто, стр. 118.

³⁹ Исто, стр. 122.

⁴⁰ Д. Костић објашњава да *љуши лав* највероватније означава ловачког пса, огара, али истовремено наводи интересантан податак који делимично оспорава ову прет-

вљање животиња ствара контрастну слику која се супротставља тишини у којој мајка гледа мртва тела најближих. Певач, понављањем броја *девеић*, своди општу трагедију на личну.⁴² Штавише, помоћу споја броја *девеић* с глаголима у аористу, он усклађује сижејни, граматички и звучни слој песме, што изазива снажан ефекат ономатопеје, асонанце и алитерације.⁴³

Затечена призором тела, мајка, упркос очекивању, не реагује:

*И њу мајка шврда срдца била,
Да од срдца сузе не љусћила,
Већ узима девеић добри коња,
И узима девеић љући лава,
И узима девеић соколова,
Пак се враћи двору бијеломе.⁴⁴*

Недостатак експликације бола, нетипичан за српску традицију јавног жаљења за преминулим, В. Чајкановић посматра као још један доказ да је мајка Југовића вила, митолошко биће, које психолошки одликује интровертност осећања — *ледено озбиљно божанство*.⁴⁵ Стихови који описују купљење животиња које су припадале синовима, према његовом мишљењу, одсликавају несклад између мајчине вилинске природе и људског поштовања основног обреда у култу мртвих. У контрадикторном односу према мајчином потенцијално демонском пореклу јесте повратак у двор који не може бити место сталног вилиног боравка. В. Чајкановић тврди да су ови стихови једина копча између старијег и новијег дела песме и да они сведоче о певачевом неразумевању митског слоја.⁴⁶ Чајкановићево тумачење разлога мајчине уздржаности у експликацији бола, њено образложење демонском природом јунакиње, без сумње је најоригиналније међу резултатима које износе други истраживачи песме *Смрт мајке Југовића*. Интересантна је, такође, интерпретација К. Луцерне, према којој разлог понашања мајке Југовића вреди тражити у социјалном кључу,⁴⁷ као и тумачење Ј. М. Продановића који подсећа на стале-

поставку. Наиме, у дворишту Земаљског музеја у Сарајеву, на једном од стећака, налазе се поред ловаца, уместо паса, леопарди. Д. Костић, *Тумачење друге књиге српских народних њјесама Вука Сп. Караџића*, нав. дело, стр. 79.

⁴¹ Д. Костић тврди да не треба искључити могућност да су стихови 17—20 који уводе *лаве* и *соколове* пренесени из старије песме о погибији Југовића у лову (*Лов браће Југовића*, Вук, V) где се неоправдано помиње Косово, највероватније под утицајем песме *Смрт мајке Југовића*. Исто.

⁴² Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 95.

⁴³ Исто, стр. 96.

⁴⁴ Посебна завршна формула, тип 1, варијанта 1.6 према подели М. Детелић, *Урок и невесћа. Поетика епске формуле*, нав. дело, стр. 196.

⁴⁵ В. Чајкановић, *Из српске религије и митологије*, / у: / нав. дело, стр. 106.

О односу виле према својој деци с мушкарцем види: Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, нав. дело, стр. 78—81.

⁴⁶ Исто, стр. 97—100.

⁴⁷ Мајка Југовића понаша се као добра главарица многобројне задруге. Њен спољашњи мир је условљен свешћу о неизбежности сачувања породице зарад васпи-

шко порекло мајке.⁴⁸ У литератури везаној за лик мајке погинулих Југовића аутори веома често њено ћутање и окамењеност тумаче интензитетом бола који је на граници издржљивости, и као такав не може се упоређивати са у традицији утемељеном и самим тим очекиваном реакцијом.⁴⁹

Затим следи други део песме у ком се мајка враћа у двор испред ког је чека *девет* снаја и *девет* унука који заједно са животињама пристиглим с мајком гласно жале за преминулима:⁵⁰

*Закукало девет удовица,
Зайлакало девет сиротица,
Завришало девет добри коња,
Залајало девет љути лава,
Закликјало девет соколова;*

али мајка ни сада не показује емоције.⁵¹ Опште и заједничко гласно исказивање бола, праћено и звучним већ поменутиим и поново искоришћеним ефектом, само наглашава мајчину немоћ и занемелост.⁵²

Трећа сцена одиграва се у поноћ, у ноћној тишини контрастној приликама у претходној сцени. Као и у првом делу, не може се запазити увођење ликова, поступак жанровски карактеристичан за баладу.⁵³ Мајка и снаја најмлађег сина, Дамјана, обе прожете патњом, ћуте и бде. У тишини ноћи одазива се омиљени Дамјанов коњ Зелен-

тања Југовићевих наследника. Пажња усмерена на коња сведочи о мајчиној бризи за добро функционисање домаћинства што је одраз њене примарне јаке воље. За разлику од мајке која у одазивању Зеленка види његову глад, Дамјанова снаја, првенствено индивидуално, а не социјално биће, препознаје једино његову чежњу за господаром. К. Луцерна, *О ђесми Смрт мајке Југовића*, / у: / *Савременик*, год. III, Загреб, 1908, стр. 638. Уп: М. Ђурић, *Смрт мајке Југовића*, нав. дело, стр. 103—105.

⁴⁸ Ј. М. Продановић поставља питање да ли мајка Југовића није хтела или, пак, није могла да плаче. Док као другу могућност оставља психолошку интерпретацију немогућности исказања огромног бола, прву претпоставку тумачи достојанством чији извор вреди тражити у чињеници да је она била једна од најугледнијих жена свог доба којој нису доликовале јадиковке (уп. *Цар Лазар и царица Милица*); покушајем примерног понашања за снаје и унуке (уп. *Изгибао Југовићах*); народним веровањем *Бог прокљине сваког родитеља који жали свој умрлог* (*Жалост за сином, На жалост мајтерину и Бог се срди*). Ј. М. Продановић, *Психолошка ојажњања и логичка расуђивања*, / у: / *Наша народна књижевност*, Београд, 1932, стр. 25—26.

⁴⁹ Види: М. Ђурић, *Смрт мајке Југовића*, Загреб, 1918, стр. 76—117; Б. Лазаревић, *Косовски круг*, / у: / *Косовски бој у српској књижевности*, Београд, 1990, стр. 187—188; П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1909, стр. 107; И. Краљевић, *О народној ђесми Смрт мајке Југовића*, / у: / *Наславни вјесник*, књ. XXXI, св. 1—2, Загреб, 1922, стр. 369—370; Д. Бакотић, *Неколико женских лица из народне књижевности*, / у: / *Венац*, књ. XX, св. 4—5, Београд, 1934—1935, стр. 322—323 и др.

⁵⁰ Број снаја и деце има исту улогу као и број браће Југовића. М. Матицки, *Словар Косовске битке. Косово поље*, / у: / нав. дело, стр. 126.

⁵¹ Да би изразио мајчина осећања певач понавља стихове који могу бити такође посматрани као формула ако се прихвати Перијева дефиниција: *скујина речи која се редовно користи под истим метричким условима да изрази дашу основну идеју*. Према: А. Б. Лорд, *Певач ђрича*, I, Београд, 1990, стр. 21.

⁵² Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 96.

⁵³ Исто.

ко⁵⁴, и тиме провоцира разговор о његовим некад свакидашњим навикама, везаним за његовог господара. Бљесак живота који се на трен показује може, међутим, да се оствари једино у сећању двеју жена, што само истиче њихов све интензивнији и неиздржљивији бол.

Трећа и четврта сцена спојене су стиховима којим се завршавају први и други део песме⁵⁵:

*И шу мајка тврда срдца била,
Да од срдца сузе не љустила...*

Окамењеност мајчиних осећања исказана у њима изражајно се контрастира с топлином емоција исказаном у бризи око Дамјановог коња.⁵⁶

Последња, четврта целина почиње још једном опозицијом према претходној, трећој сцени. Овај пут реч је о временским приликама — док су се претходни догађаји одигравали у дубоку ноћ, сада је ескалација бола приказана у светлости зоре:⁵⁷

*Али леће два врана гаврана,
Крвава им крила до рамена,
На кљунове б'јела ђјена шрџла;
Они носе руку од јунака
И на руци бурма позлаћена,
Бацају је у криоце мајци;*

Гаврани, највероватније сведоци погибије, појављују се као гласоноше које као поруку доносе руку с бурмом.⁵⁸ Увођење Totenvogel, мртвачке птице, посредника између овог и оног света упућује поново на митолошки слој песме.⁵⁹ Њихов долазак је, пре свега, уметничког и

⁵⁴ На основу описа сцене са Зеленком, који одудара од сцена с Дамјановим коњем у песмама које је слушао у Босанској Крајини, М. Карановић тврди да постоји више незаписаних варијаната о погибији Југовића, које нигде нису записане. М. Карановић, *О Дамјановом зеленку*, / у: / *Прилози проучавању народне поезије*, 1937, књ. 4, св. 1—2, стр. 268—269.

⁵⁵ М. Детелић анализирајући епске формуле истиче и њихову функцију обележавања значајних конструктивних граница. М. Детелић, *Урок и невеста. Поешика епске формуле*, нав. дело, стр. 106.

⁵⁶ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 96. Ако се разматра Чајкановићева теза о вилинској природи мајке Југовића, онда заинтересованост мајке за коња, наспрам већ анализираниог њеног неиспољавања емоција везаних за губитак синова и мужа, налази оправдање у чињеници да виле веома воле добре коње. Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, нав. дело, стр. 108.

⁵⁷ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 96.

⁵⁸ Д. Костић претпоставља да је у питању бурма с монограмом, утемељена у готској и западноевропској витешкој традицији. Пошто певач највероватније није био упућен у поменути мотив, допунио је опис бурме истичући да је у питању венчана бурма чиме је оправдао могућност распознања њеног власника. Д. Костић, *Тумачење друже књиже српских народних џесама Вука Сп. Караџића*, нав. дело, стр. 79.

⁵⁹ Гаврани се могу довести у везу са хтоничким божанствима (Один — Водан у старогерманској религији) и демонским бићима (вештицама, ђаволима). Гавран је био

естетског карактера.⁶⁰ У склопу песме врше метафабулативну функцију, заправо су, као замена за људског гласника, наратори збивања. Певач увођењем гаврана успоставља директну везу између догађаја који је кључан за песму и ликова најзаинтересованијих за њега. *Два врана гаврана* доприносе стилизацији, а истовремено не нарушавају веродостојност поруке.⁶¹ Одсечена рука као доказ смрти открива поново митски слој песме.⁶² Истовремено гради још једну контрастну слику — док мајка лети на место битке на белим крилима лабуда — симбола невиности и чистоте, рука најмлађег сина пристиже до ње на црним крилима гаврана — птице која наговештава смрт.⁶³ Снаја увиђа да је то рука погинулог Дамјана при чему сам чин препознавања омогућава венчана бурма, што чини типично епски мотив песме.⁶⁴ Овај податак асоцира на типичан мотивски поступак препознавања јунака помоћу предмета који му је био претходно дат.⁶⁵

Дамјанова супруга препознаје руку одраслог мушкарца, док мајка ретроспективно гледа руку свог детета. Гледање руке Дамјанове је изграђено на супротстављању прошлости и садашњости, лепих успомена и болне стварности⁶⁶:

„Моја руко, зелена јабуко!”
 „Гђе си расла, гђе л’си усїрѓнуїа!”
 „А расла си на криоцу моме”,
 „Усїрѓнуїа на Косову равном!”

Синовљева одсечена рука, којој се мајка обраћа с „*Моја руко, зелена јабуко!*”, подсећа на обред везан за доњи свет, у ком се јабука, као

и весник богова (Аполон) и бог светлости (Иран, Кина, Грчка). А. Шмаус, *Гавран гласоноша*, / у: / *Прилози проучавању народне поезије*, 1937, књ. 4, св. 1, стр. 4.

⁶⁰ А. Шмаус издваја три фазе у развоју гаврана. Ова птица је од пророчке птице и лешинара, што је замислио која потиче и из натуралистичких запажања, постала гласоноша који је био награђиван могућношћу испуњавања својих лешинарских жеља, што чини мотивску фазу. Гаврани који се појављују у песми остали су само гласоноше. Ова трећа фаза — Вишњићева шема-производ је стилске обраде песме и птица је у њој изгубила свој фактички значај. Исто, стр. 3.

⁶¹ Ј. Деретић, *Ејска њесма и историја* / у: / нав. дело, стр. 32 — 34.

⁶² V. J. Propp, *Historijski korijeni bajke*, Sarajevo, 1990, str. 145.

⁶³ К. Луцерна, *О њесми Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 638.

⁶⁴ В. Чајкановић, *Ејски мотиви*, / у: / *Студије из српске религије и фолклора 1925—1942*, нав. дело, стр. 510. Можда би требало да се обрати пажња и на чињеницу да је бурма направљена од злата, чиме се добија потпунија слика места на ком су погинули Југовићи, јер се златни предмети у бајкама доносе из 30. царства, с оног света (V. J. Propp, *Historijski korijeni bajke*, нав. дело). Досад поменути елементи који се, преко култа мртвих, односе на свет хтоничких бића (поред мртвих коња остављена копла, пси; јабука; златни прстен; гаврани; долазак мајке натприродним путем; могућност њене вилинске природе; одсечена рука), као и знање да су јунаци погинули бирајући *царство небеско за царство земаљско*, нуде интересантну могућност интерпретације самог Косовог поља (такође због одговарајуће конфигурације терена) као места иницијацијског прелаза. Могуће да је ова теза исувише храбра, а није утемељена у материјалима доступним аутору овог рада, али му се чини веома инспиративном.

⁶⁵ В. Пропп, *Морфологија бајке*, Београд, 1982, стр. 68.

⁶⁶ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 97.

мртвачка жртва, *даје из руке*⁶⁷, што још једном отвара простор за митски слој песме.

Мајка Југовића је јуначки поднела десетостручан бол за преминулима, у односу на снаје, које су у жалу за мужевима осећале само део њене патње, али под теретом једног дела тог бола — свести о погибији најмлађег сина, која је призвана призором руке, потиснута бива на трен снага која је јој била потребна да преживи нестанак целог мушког дела породице.⁶⁸ У мајци ескалира дуго потискиван бол, згуснута патња доводи до физичког распада тела:⁶⁹

*Надула се Јуџовића мајка,
Надула се, ња се и распада
За својје девеш Јуџовића
И десетим сџар-Јуџом Богданом.*⁷⁰

Њеном коначном експликацијом бола прекида се процес излажења из индивидуалног.⁷¹ Смрт долази као олакшање и разрешење ситуације у којој се затекла мајка Југовића, а у којој ништа није могла да предузме, јер се све што је било кључно одиграло пре него што је и почела песма.⁷²

5.

Песма *Смрт мајке Јуџовића* инспирисана је стварним догађајем, поразом српске војске у бици на Косовом пољу (1389). У непосредној вези с овим догађајем, трагичним за српски народ, а самим тим и певача, налази се погибија многих војника, а међу њима и великих српских јунака.

⁶⁷ В. Чајкановић, *Јабука*, / у: / *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд, 1994, стр. 93—95.

⁶⁸ Д. Бакотић, *Неколико женских лица из народне књижевности*, / у: / нав. дело, стр. 323.

⁶⁹ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Југовића*, / у: / нав. дело, стр. 96.

⁷⁰ Ст. Новаковић у покушају да састави народни еп *Косово*, изменио је стихове који описују смрт мајке Југовића: *Ал' њу мајка одољеш не може/ Прејуче јој срце од жалости*. Његова измена је радо прихваћена и песма управо у тој измењеној верзији функционише у многим антологијама. (Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, нав. дело, стр. 231.) Поступак Ст. Новаковића остварио је жељу многих којима се није свиђало опевање распада тела и који су ове стихове сматрали неприкладним за величанствен лик мајке Југовића. Нпр. П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, нав. дело, стр. 8.

⁷¹ М. Бурић, *Смрт мајке Јуџовића*, нав. дело, стр. 117.

⁷² Управо због немогућности предузимања било какве акције, С. Кољевић повељује песму *Смрт мајке Јуџовића* — *симболичку драму свести* — с песмама *Царица Милица и Владета војвода* (Вук, II, 49) *Косовка девојка* (Вук, II, 51) и великим делом песме *Цар Лазар и царица Милица* (Вук, II, 45). У наведеним песмама жена је стављена у први план заокружен смрћу и пропашћу које нису изазов или упориште већ чињенично и непроменљиво стање. Песму *Смрт мајке Јуџовића* С. Кољевић издваја као најчистији пример трагичке структуре у Вуковој збирци, изграђен на *метафоричким згушњенима њашријархалне слике свети, историје и личне судбине*. С. Кољевић, *У сенци смрти*, / у: / *Песме о Косову* / у: / *Наш јуначки еп*, Београд, 1974, стр. 176.

Централно место у песми заузима историјски анонимни лик — мајка Југовића и супруга Југ-Богдана. Њихов историјски идентитет се не може са сигурношћу утврдити, али њихова заступљеност у многим другим песмама и контекст у ком се у њима појављују, несумњиво указују на чињеницу да су живели у певачевој свести као велики јунаци српског народа. Њихово порекло је заборављено или трансформисано, јер није било важно за саме песме.⁷³ Самим тиме погибија Југовића добија симболичку димензију и може се довести у везу с масовним страдањима и других српских породица.

Косовска легенда заснива се првенствено на мотиву јунаштва које чини њену полазну основу и језгро идеологије⁷⁴, а патња мајке великих јунака у блиској је семантичкој и логичкој вези с историјским догађајем Косовске битке.

Историјски слој песме интегрисан је у старији, митолошки слој. Певач, приказујући позадину косовског догађаја, користи старо усмено песничко наслеђе у ком се преплићу прехришћански обичаји и веровања, натприродне појаве, демонска бића и поједини хришћански елементи. Он доступна естетска средства користи с аспекта свог времена и схватања, што проузрокује привидну логичку некохерентност песме.

Песма се састоји од више делова изграђених на контрастима — како унутар целине тако и целине према целини. Супротност произилази из опозиције *јаганско / хришћанско, интроверћносћ / експраверћносћ, дан / ноћ, мрак / светлосћ, бука / тишина, бело / црно, лабуд / ѓавран, један / десет, индивидуално / ојшће, йрошлосћ / садашњосћ, живоћ / смрћ*. Грађењу контраста доприносе и звучне фигуре попут ономатопеје, асонанце, алитерације, као и епске формуле, с посебном улогом формуле:

*И ту мајка шврда срца била,
Да од срца сузе не йустила*

која врши функцију рефрена и границе између сцена.

Семантичка нит песме — патња мајке — градира узлазном путањом, а њена кулминација изграђена на опозицијама *један / десет, индивидуално / ојшће, йрошлосћ / садашњосћ, живоћ / смрћ* проузрокује смрт.

Митски слој песме, контрасти, формуле и рефрен, као и градиција мајчиног бола обезбеђују високи степен естетског који надвладава историјско памћење. Косовска битка, у песми *Смрћ мајке Југовића*, једино је историјска позадина за епску имагинацију певача који

⁷³ Ј. Деретић, *Тазбина кнеза Лазара* / у: / нав. дело, стр. 110.

⁷⁴ Р. Михаљчић, *Историјска и друшћвена йодоља моштва јунаштва*, / у: / *Јунаци косовске бишке*, нав. дело, стр. 187.

путем обликовања трагичне индивидуалне судбине главне епске породице приказује историјску судбину свог народа.⁷⁵

ИЗВОР

Смрт мајке Јуџовића, / у: / *Српске народне џесме*, II, бр. 48, / у: / *Сабрана дела Вука Караџића*, Просвета, Београд, 1988.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотел, *О џесничкој уметности*, I, гл. IX, Београд, 1966;
2. Д. Бакогић, *Неколико женских лица из народне књижевности*, / у: / *Венац*, књ. XX, св. 4—5, Београд, 1934—1935;
3. Ј. Деретић, *Песме најстаријих циклуса и њихов однос према историји*, / у: / *Сойоћанска виђења*, бр. 8, *Ејика и историја*, Нови Пазар, 1989;
4. Ј. Деретић, *Заћонетика Марка краљевића. О природи историјности у српској народној ејици*, Београд, 1995;
5. М. Детелић, *Урок и невеста. Поешика ејске формуле*, Београд, 1996;
6. Т. Р. Ђорђевић, *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*, / у: / *Српски ејнографски зборник*, књ. LXVI, Београд, 1953;
7. В. Ђурић, *Косовски бој у српској књижевности*, Београд, 1980;
8. М. Ђурић, *Смрт мајке Јуџовића*, Загреб, 1918;
9. Д. Ђуровић, *Симболи у народној поезији*, / у: / *Прилози проучавању народне поезије*, 1938, св. 1;
10. М. Карановић, *О Дамјановом зеленку*, / у: / *Прилози проучавању народне поезије*, 1937, књ. 4, св. 1—2;
11. Р. Dž. Kolingvud, *Ideja istorije*, Sarajevo — Zagreb, 1986;
12. С. Кољевић, *У сенци смрти*, / у: / *Песме о Косову* / у: / *Наш јуначки еј*, Београд, 1974;
13. Д. Костић, *Тумачење друге књиће српских народних џесамa Вука Сј. Караџића*, Београд, 1937;
14. И. Краљевић, *О народној џесми Смрт мајке Јуџовића*, / у: / *Наставни вјесник*, књ. XXXI, св. 1—2, Загреб, 1922;
15. Б. Лазаревић, *Косовски круг*, / у: / *Косовски бој у српској књижевности*, Београд, 1990;
16. А. Б. Лорд, *Певач ирича*, I, Београд, 1990;
17. К. Луцерна, *О џесми Смрт мајке Јуџовића*, / у: / *Савременик*, год. III, Загреб, 1908;
18. Т. Маретић, *Историјчка лица*, / у: / *Наша народна ејика*, Загреб, 1909;
19. С. Матић, *Смрт мајке Јуџовића*, / у: / *Белешке и објашњења*, / у: / Вук Ст. Караџић, *Српске народне џесме*, Просвета, Београд, 1958;
20. М. Матицки, *Словар Косовске бишке. Косово џоље*, / у: / *Историја као предање*, Београд, 1999;
21. Н. Милошевић-Ђорђевић, *Песма Смрт мајке Јуџовића*, / у: / *Косовска ејика*, Београд, 1990;
22. Р. Михалчић, *Јунаци косовске бишке*, Параћин, 1993;
23. Р. Пешић, Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност*, Београд, 1997;
24. П. Поповић, *Прећлед српске књижевности*, Београд, 1909;
25. Ј. М. Продановић, *Психолошка ојажања и логичка расућивања*, / у: / *Наша народна књижевност*, Београд, 1932;
26. В. Проп, *Морфологија бајке*, Београд, 1982;
27. V. J. Propp, *Historijski korijeni bajke*, Sarajevo, 1990;

⁷⁵ Ј. Деретић, *Тазбина кнеза Лазара* / у: / нав. дело, стр. 123.

28. Ђ. Сп. Радојичић, *Димитрије Канџакузин, српски књижевник византијског порекла*, / у: / *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963;
29. С. Ракић, *Ејика и историја*, / у: / *Сојоћанска виђења*, бр. 8, *Ејика и историја*, Нови Пазар, 1989;
30. В. Чајкановић, *Из српске религије и митологије*, / у: / *Студије из религије и фолклора 1910—1924*, Београд, 1994;
31. В. Чајкановић, *Доњи свет код старих, Култи мртвих*, / у: / *Студије из српске религије и фолклора 1925—1942*, Београд, 1994;
32. В. Чајкановић, *Јабука*, / у: / *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд, 1994;
33. А. Шмаус, *Гавран љасоноша*, / у: / *Прилози проучавању народне поезије*, 1937, св. 1.

Agnieszka Łasek

HISTORICAL, POETICAL AND MYTHICAL IN POEM „THE DEATH OF THE MOTHER JUGOVIC”

Summary

Poem „The Death of the Mother Jugovic” was inspired by actual event, the defeat of the Serbian army in the Kosovo battle (1389). Directly connected to this event, which was tragic for Serbian people and subsequently the poet, is the death of very many soldiers, amongst which some great Serbian heroes. The historical layer of the poem is integrated with an older one — the mythical layer. When representing the background of the Kosovo battle, the poet uses ancient oral poetical heritage, a patchwork of pre-Christian customs and beliefs, super-natural and demonic creatures and some Christian elements. Available aesthetic means are used from the aspect of the poet’s times and his conception, causing the poem to seem logically incoherent.

Слободан Павловић

ГЕНИТИВ С ПРЕДЛОГОМ ОУ И ЊЕГОВИ СИНТАКСИЧКИ КОНКУРЕНТИ У СТАРОСРПСКИМ ПОВЕЉАМА И ПИСМИМА*

Сажетак: У овом раду разматра се синтаксичко-семантичко функционисање генитива с предлогом оу у старосрпским повељама и писмима, те процес његовог истискивања конкурентним падежним конструкцијама. Старосрпско оу + *џен*, као синтаксичко средство за исказивање *сѣаџијалне јуксталокализације* (односно семантичке релације сводљиве на пропозицију *оујекаџиј локализације је у њејосредној близини оријентџира*), могло се лексикализовати како ознакама живих бића тако и ознакама предмета. Ова конструкција била је, при том, директивно неутрална будући да се могла јавити и уз индирективне и уз директивне глаголе. Временом се употреба јуксталокационог оу + *џен* редукује, што је, по свој прилици, последица старосрпског фонетског померања иницијалног *wъ(-) > оу. Овом променом инклузивни, интралокациони, свесловенски предлог *wъ (комбинабилан с акузативом и локативом) фонетски бива изједначен са свесловенским ексклузивним, јуксталокационим предлогом *и (комбинабилним само с генитивом), чиме се стичу услови за потискивање генитива с предлогом оу из сфере јуксталокализације у корист конструкција *кџнъ + џен*, *порџдъ + џен* и сл.

Кључне речи: старосрпске повеље и писма, генитив, предлог у, спацијалност, темпоралност, интралокализација, јуксталокализација

1. У савременом српском језику предлог у — независно од порекла — комбинабилан је с три падежне форме и то с генитивом, акузативом и локативом, при чему конструкција у + *џен* у стандардном језику бива мање-више препозната као архаизам и/или регионализам. Како К. Фелешко уочава (*Фелешко*, 124), „сва значења и синтаксичке позиције којима се одликује предлошко-падежна конструкција у + *џен* својствена су и конструкцији *код + џен*” с тим што је у + *џен* сасвим неконкурентно у случајевима када лексички експонент има инхерентно семантичко обележје [живо —]. Различит статус генитива с предлогом у на словенском језичком простору — словеначки језик, на пример, уопше не познаје ову конструкцију, док је у чешком и руском она сасвим стабилна (*Кџечни*, 257) — инспирише сагледавање

* Овај рад прочитан је на међународној научној конференцији *Грамматика славанског предлога* коју је организовао Филолошки факултет Московског државног универзитета им. М. Б. Ломоносова од 28. до 30. октобра 2003. године.

дијахроне перспективе ове синтаксеме. Синтаксичко-семантички профил старосрпског *оу* + *џен*, потврђен у старим српским повељама и писмима насталим до средине XV столећа, јасно указује на то да је ова конструкција већ током прва два и по века постојања српске писмености кренула у правцу редукције губећи трку у конкуренцији с млађим и виталнијим *конь* + *џен*.*

На основу ексцерпираних старосрпских примера — уз уважавање стања констатованог за црквенословенске канонске споменике (*Ходова*) — а полазећи од теорије семантичких локализација (*Пијер*), стиче се утисак да је генитив блокиран предлогом *оу* примарно формализатор *сја*цијалне *јуксталокализације* (*Павловић*, 42—47), као ексклузивне (*Вечерка*, 281) просторне семантема сводљиве на пропозицију *објект* локализације *је у нейсредној близини (iuxta) оријентира*. Сва остала регистрована значења и функције могу се посматрати као рефлексивна јуксталокализације конкретизоване у спацијалним субпољима локативности, аблативности и адлативности дефинисаним директивношћу. Будући да се може јавити и уз индирективни и уз директивни глагол, те у вези с тим функционисати и као локативна, и као аблативна, и као адлативна конструкција, синтаксема *оу* + *џен* је директивно неутрална [ДИРЕКТ ±].

2.1. У субпољу локативности, односно уз индирективне глаголе (било експлициране, било имплициране), *оу* + *џен* задржава немодификовано значење спацијалне јуксталокализације само у случајевима када се у својству лексичког експонента јави именица с инхерентним

* Као извори за овај рад коришћени су фотографски снимци старосрпских повеља и писама који дискурсно припадају пословноправној писмености, а у којима старосрпски језик најпотпуније долази до изражаја. У складу с филолошким захтевима истраживања старог текста уз сваки пример, дат у овом раду, наводи се (1) адресант, (2) година настанка акта, (3) архив у којем се акт чува (*Дуб.* Дубровачки архив, *Хил.* архив манастира Хиландара, *Кер.* Кермендски архив, *Лав.* архив Лавре св. Атанасија, *Пан.* архив Св. Пантелејмона), или краћи назив акта (*Арх.* Светоархангеловски хрисовуљ, *Деч.* Дечански хрисовуљ, *Грџ.* Светогеоргијевски хрисовуљ, *Сџф.* Светостефански хрисовуљ), (4) број акта за који је наведен архив (за *Дуб.* према регистру у књизи Љубе Стојановића, *Сџаре српске џовеље и џисма. Књига I. Друџи део*, Београд — Ср. Карловци 1934, 527—557; за *Хил.* према регистру у раду Душана Синдика, *Српска средњовековна акџа у манастиру Хиландару*, Хиландарски зборник, 10, 1998, 9—134; за *Кер.* према регистру у раду Ludwiga von Thallóczya, *Slavische Urkunden des Kórmender Archives. Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 6—27; за *Лав.* према регистру у књизи *Actes de Lavra. IV Études historiques. Actes serbes complètement et index*. Par Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachrzsanthou avec la coloboration de Sima Ćirković. Textes et planches. Paris 1982; за *Пан.* према регистру у књизи *Actes de Saint-Pantéléémón*. Édition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dagron, Sima Ćirković. Texte. Album. Paris 1982), те (5) ознака реда у којем пример почиње и то према фотографском снимку акта (изузетак су Светостефански и Светоархангеловски хрисовуљ за које су уместо фотографија коришћена издања Јанка Шафарика, *Хрисовула цара Сџефана Душана коиомь оснива манастирь Св. арханџела Михаила и Гаврила у Призрену џодине 1348*, Гласник Друштва србске словености. XV, 1862, 264—310; и Vatroslava Jagića, *Svetostefanski hrisovulj kralja Stefana Uroša II Milutina*, Већ 1890).

семантичким обележјем [живо –], тј. назив географског локалитета (апелатив или топоним):

и свѣтилоу неоуглашеноу быти| въ храмиѣ же . и оу гроба чьстнаго (Стефан Немањић око 1200, Хил. 1А.65), нива оу доуба великог поредь млачиць цю даде николиць и брат моу храниславъ за гробъ (Хтетовски практик око 1346, Хил. 95.143), и оу мрамора нива (цар Душан 1346—1347, Хил. 148.157), И юще приложн цр|ство ми ... и ливада оу свѣстова лоуга и с лоугомь . и нива ниже лоуке а выше м'лач'на конь стьпа вгородичина на самоь прѣходѣ оу кр|та (цар Душан 1348, Арх. 10), нива в вѣста при кашакли (Кончански практик око 1366, Хил. 96.290), и на том'ж|д|е поутоу оу трьна хатарь. (монахиња Јевгенија Лазаревић 1398, Лав. 7.20).

Већ од средине XIII века као конкурент синтаксеми оу + *ѝен* са значењем локативне јуксталокализације јавља се и генитив с новим, канонски непотврђеним (*Словарь*), деноминалним предлогом конь (уп. старословенско *искони*, старосрпско *коньць*) да би временом његова учесталост расла:

сставихъ и оутврдихъ съ архиепиполь арстаниемь... село . латине . конь моста . и мостъ како га постави дадь ми (краљ Урош I 1254—1263, Хил. 135.33), и да краљев'ство ми рьпиноу конь обле пирге . от пирге до пирге . низь зидь град'ски обь долине стране . (краљ Милутин 1300, Грг. 115), село свѣкир'ны|к| . и земля ... конь свѣкирника од потока и выше поута . (краљ Душан 1334, Хил. 15.39), и нива ниже лоуке а выше м'лач'на конь стьпа вгородичина на самоь прѣходѣ оу кр|та (цар Душан 1348, Арх. 11), село архилевница конь цркве с мегѣли и одтеси и съ засеаци . (цар Душан 1354, Хил. 36.27), приложисмо и мы въ дарь ... тая села ... конь бане съ вѣмь метохомь (Јован Драгаш 1372—1375, Пан. 6.19), приложихъ цркви спасовѣ в хвоснѣ конь митрополие хвостьньское (кнез Лазар 1380—1381, Пан. 54.11), приложихъ светомоу монастироу обители прѣчистые владычице наше богородице хиландарские иже въ светѣи горѣ аѡньсцѣи села конь новаго врьда (деспот Стефан Лазаревић 1411, Хил. 78.11), село божково конь рибника (деспот Ђурађ Бранковић 1452, Лав. 12.78).

Крајем прве половине XIV века у субпоље локативне јуксталокализације улази и генитив блокиран деадвербским предлогом поредь:

и полк цю приложн краљев'ство ми поредь млачиць . (краљ Душан 1343—1345, Хил. 146.Б14), нива цю к даль лъжо и братианъ за доушоу поредь воиславове ниве (Хтетовски практик око 1346, Хил. 95.59), нива оу доуба великог поредь млачиць цю даде николиць и брат моу храниславъ за гробъ (Хтетовски практик око 1346, Хил. 95.143).

Из претходних примера сасвим је јасно да је немодификована спацијалност у субпољу локативне јуксталокализације регистрована поглавито у манастирским даровницама, те практицима, што је и разумљиво с обзиром на то да је окосница ових жанрова старосрпског пословноправног стила управо простор као некретнина. Будући да

ти жанрови нису били својствени западним српским канцеларијама, није јасно колико је јуксталокационо *оу + љен* лексикализовано именицом с обележјем [ЖИВО –] било својствено западним областима српске језичке територије.

2.2. Када се у својству лексичког експонента синтаксеме *оу + љен* јави лична заменица или именица с инхерентним семантичким обележјем [ЖИВО +], спацијалност у сфери локативне јуксталокализације бива модификована у семантему *бављење једног њојма у сфери другог* (Ивић, 145):

и цариникъ твои да стои љ насъ. (Дубровник 1234—1235, Дуб. 14.32), ере ми сте писали за соль за калѣгеровѣ за никоновѣ. како е љ климе њорке (краљ Урош I 1265—1266, Ст 23.12), что к дохо|д|къ кра|л|ства ми тамо љ васъ двѣ тисѣце (краљ Милутин 1313, Дуб. 42.2), две ста повеле љ бана стефана (бан Стефан Котроманић 1333, Дуб. 52.53), тизи сѣ листи љ лонете держика (бан Твртко Котроманић 1355, Дуб. 79.5), ад сѣжнѣеѣ ни|х| кои се обрѣтѣ љ свои земли цр|с|ва ми и љ властѣ цр|с|ва ми (цар Урош 1362, Дуб. 99.21), царине коє нѣсѣ биле вла|с|тело|м| и тръговце|м| дѣрвовачки|м| да и|м| нѣсѣ ни љ мнѣ ни љ мога бра|т| балше ни љ мога синовца младога гюрга (Ђурађ Балшић 1373, Дуб. 107.8), поасъ кои к љ марина (књегинѣа Милица Лазаревић 1392, Дуб. 185.2), и този иманиє правите да к љ негова бра|т| и љ сна мѣ и љ никѣше жаретика . (Дубровник 1399, Дуб. 197.5), како дрѣжа љ гп|с|тва ни марок циньц|ловик црине (кнез Стефан Лазаревић 1402, Дуб. 203.2), ето сѣ ти|з| стар'ци ѣросали|м|ланѣ никанѣдръ и гавриниѣ били љ гна дѣ|с|пота и о|в|дѣ љ на|с| (Ђурађ Бранковић 1424, Дуб. 173.3), разе к било остало љ почтеннога кнеза и љ властѣ|м| дѣрвовъчкиѣ две стѣ литръ злата . (деспот Лазар Бранковић 1447, Дуб. 731.5).

Ова семантичка нијанса подразумева да објекат локализације бива интралокализован, односно локализован у области детерминисаној надлежношћу именованог лица — *сѣојати* у нас значи боравити у локализатору који је у *нашој надлежностѣ*, дакле у нашој кући, у нашем граду, у нашој држави ... а не буквално (или не само) *ѡред* (*ихта*) нас. Тиме се, практично, из сфере спацијалне ексклузије прелази у сферу спацијалне инклузије, а синтаксемом *оу + љен* се идентификује првенствено носилац надлежности над имплицираним локализатором.¹ Боравити у нечијој сфери не значи још увек бити његово власништво, али од *бављења једног њојма у сфери другог до ѡсесивносѣ* је, разуме се, само корак, што је у старосрпској пословноправној писмености и потврђено:

И љ кога се обрѣте лѣ|д| отрокъ ... да љ томъ госпо|д|ра не ицѣ . њ да снѣцѣ кривца [← ко има лудог отрока] (краљ Милутин 1302, Дуб. 39.11), и оу кога се обрѣтаю оу црковнога чавка трѣлике да дава стомуѣ николѣ дѣето [

¹ Разматрајући ову семантичку категорију у руском језику, Г. А. Золотова (*Золотова*, 107—109), користи термин *посесивный локатив* обједињујући њиме две семантичке нијансе и то *принадлежность* и *местонахождение*.

црквени човек који има трмке] (цар Душан 1352—1353, Пан 50.89), ако би се нашао синь њ год|на војводе степана [← ако би господин војвода Степан имао сина] (Дубровник 1438, Дуб. 652.30).

Објекат локализације и овде је локализован с тим што локализатор бива преосмишљен у посесора, док објекат локализације добија статус посесума. Апстраховањем локативне јуксталокализације синтаксема оу + *џен* из семантичког поља спацијалности прелази у сферу посесивности.

И у вези са семантемом *бављење једноџ ѿјма у сфери друџоџ* — као неком врстом семантичког амалгама спацијалности и посесивности — генитиву блокираном предлогом оу може конкурисати синтаксема конь + *џен*, што је, међутим, регистровано тек у актима из XV века:

и како к г|д|нь гргѣрь осталь конь господа|р| (Дубровник 1406, Дуб. 158.8), и чимь би био конь насъ . да не вѣде ѡсилова|н|ѣ одь никогарь изити изъ вѣрѣ кою вѣрѣк (Дубровник 1455, Дуб. 729.19), и цю к било дина|р| . конь нѣга . све к изьгинѣло (Брајко Благојевић 1422, Дуб. 1030.6).

Очигледно је, дакле, да уз индирективне глаголе старосрпско оу + *џен* прво бива истискивано из комбинације с именицама маркираним обележјем [ЖИВО —], док у вези са семантемом *бављење једноџ ѿјма у сфери друџоџ* аутономно влада практично све до XV века доживевши и наше време.

2.3. Из спацијалног субпоља локативне јуксталокализације преко семантеме *бављење једноџ ѿјма у сфери друџоџ* синтаксема оу + *џен* могла је прећи у субпоље темпоралне интралокализације, односно интериорности, што је у старосрпској пословноправној писмености изразито продуктиван поступак:

да ходе власи свободно : их добиткъ : тако како соу ѡ бана коулина ходили : (бан Нинослав 1232—1235, Дуб. 9.3), цю си сѣ дрѣжали винограде ѡ год|на ми стопочившега кра|л| . то да си и сѣде дрѣже (краљица Јелена Немањић око 1289, Дуб. 29.2), и иѣе да и|х| дрѣжи кра|л|в|с| ми на томь законѣ . кои сѣ имали ѡ стопочившега г|д|на отца кра|л|в|с|ми . (краљ Милутин 1302, Дуб. 39.23), и всаци властели кои те стати по дабиживѣ да не ѡзима црине тезе до века векѡ ни ѡ сна кра|л|в|с| ми да ни ѡ кога настоѣцаго кра|л|а ѡ срѣбли|х| (краљ Душан 1345, Дуб. 60.13), И оѣе за онези царине кожно сѣ сги постале а нѣсѣ биле ѡ ро|д|ителѣ цр|с|ва ми . и на тѣх'зи царина|х| да не плактаю никомѡ ниѣо . (цар Урош 1360, Дуб. 98.11), цю кет дрѣжалъ попъ симон ѡ цара стефна и докле к приѣла црква рѣшка макрикво и мокране и от часа нѣ давалъ десетка да си този има и напроѣд (Констатин Дејановић 1375—1376, Хил. 98.5), да не плате ниѣа ни да плактаю царине ни вро|д|вѣ коѣ нѣсѣ имали законъ ѡ цра Стефана и ѡ гюргѣ (Балша II Балшић 1385, Дуб. 113.9), хот|т|е насъ властеломь и всѣ опкинѡ гра|д| дѣвѣрвника за своѣ срѣчане и въ све|м| поч|т|ѣне прыателе како см|о| били ѡ прѣве госпо|д|е срѣ|с|ке и ѡ босан|с|ке како то ѡ него прародителѣ год|на краля тврѣтка и ѡ инѣ год|е срѣ|с|ке и босан|с|ке (Дубровник 1399, Дуб.

432.10), а сѣди носѣ сребро и злато . г|д|не деспоте този ꙗ и прѣво било . и ꙗ г|д|на родитѣла ви и гп|с|тва ти . а и дьнасъ ꙗ|с| (Дубровник. 1417, Дуб. 229.40), цю имѣ нѣсть било записано ꙗ стопочившега г|д|на и родитѣла ми деспота стефа|н| за ѡдовѣ и за този имѣ сътвори ми|с|тъ гп|с|о|д|ство ми (деспот Бѹрађ Бранковић 1428, Дуб. 635.4).

Да ли ће генитив с предлогом оу бити декодиран као формализатор спацијалне или темпоралне инклузије овде зависи искључиво од тога да ли је надлежност именованог лица над одређеном облашћу актуелна у референцијалном моменту, или не.² Уколико је надлежност именованог лица актуелна, објекат локализације бива локализован у простор одређен том надлежношћу. Ако, пак, надлежност именованог лица није актуелна — без обзира на то да ли је она антериорна или постериорна у односу на референцијалну тачку — објекат локализације бива локализован у временски одсек идентификован надлежношћу тог лица. Будући да је овако дефинисан временски локализатор неактуелан у референцијалном моменту, разумљиво је да ће радња детерминисане предикације припадати временској сфери прошлости или будућности.³ Пошто надлежност над одређеном облашћу траје — у средњем веку она се мање-више поклапа са животом именованог суверена — темпорално оу + *ѡен* може бити комбиновано како с глаголом имперфективног вида (выти, дрѣжати, ходити, имати, оузимати) тако и оним перфективног вида (записати). Управо та могућност чини темпорални генитив с предлогом оу процесуално неутралним [ПРОЦЕС ±].

У овом значењу коњ + *ѡен* је неконкурентно будући да се од првих писаних споменика ова синтаксема стабилизује у субпољу темпоралне постериорности, односно у сфери темпоралне ексклузије конкуришући локативу с предлогом по:

И дрѡгомѡ приш|д|ѡшмѡ кѣ ва|м| кнезѡ коњ тога кнеза . да стою вынѡ кѣ влѡм ꙗ снѣ|м| обѣтѣ . доколѣ ми и вы стоите ꙗ то|м| обѣтѣ (краљ Урош I 1254, Дуб. 21.27), и снѣ съ оцѣм да сѣди оженивъ се три годища. коњ трѣхъ годищъ да постоупа оу особноу равотоу цркви . (краљ Владислав 1234—1243, Хил. 2А.29), да мѡ се не свѡрже вѣра за наю живота и коњ неѡа и еговѡ дѣтѣтеви (бан Стефан Котроманић 1323—1331, Кер. 5.4), да самѣ волѡмъ ѡзимати и опѣтъ сталати ... ѣа гднѣ воевода радосавъ и коњ мене снѣ ми кнезѣ нѡвнищъ (војвода Радослав Павловић 1427, Дуб. 601.34).

² Референцијални моменат, перспектива или моменат говорења у старосрпској пословноправној писмености представља заправо време фабулирања, односно претакања пословноправног чина (*actio*) у пословноправни акт (*conscriptio*). Референцијални моменат у овом типу писмености идентификован је по правилу хронотопским датумом у оквиру есхатокола.

³ Ова друга могућност изразито је ретка пошто издвајање постериорне надлежности у овом типу писмености има ниску прагматичку валентност. У примеру *Дуб. 60.13* детерминисана предикација бива формализована перифрастичним императивом (да + *praes*) који денотирајући нереализовану радњу, као и императив у савременом језику „имплицира сферу будућности у случајевима када је блокиран темпоралним детерминатором” (*Анѡнић*, 259).

Старосрпско темпорално *оу* + *љен* комутабилно је с генитивом блокираним предлогом *за*, те локативом с предлогом *при* уколико су ове две конструкције лексикализоване именицом с инхерентним семантичким обележјем [*ЖИВО* +]:

(*за* + *љен*) како драгоџ гѣчетиѣ з братиомиѣ и з дрѣжьбомиѣ своиномиѣ дрѣжа царинѣ каменичкѣ осамѣ годиць за г|д|на тврѣтка кра|л| (краль Остоја Котроманиѣ 1392, Дуб. 176.2), крѣ зд прѣве госпoде нѣсѣ ини трѣгѣ изъ сръбали изъносили разнѣѣ коже воскѣ и сиреньѣ (Дубровник 1417, Дуб. 229.38), кои соу законѣ имали прѣгѣ за стопочивша|г| гна и родителѣ ми деспота стеѣфана и оу госпoдства ми тѣзи законѣ да имаю и напредѣ оу госпoд|д|ства ми (Ђурађ Бранковиѣ 1445, Дуб. 642.13), да словодно хoде ... плаѣаюѣ праве царинѣ гди ѣ подобно ке сѣ биле за доброго споменѣтина за стрица ми госпoдина краля тврѣтка и за мене не боѣѣ се ниѣднога хѣдога . (краль Томаш Котроманиѣ 1456, Дуб. 698.4);

(*при* + *лок*) кто нѣсть отъприлѣ при игоуманѣ Исацѣ и оузелѣ при архимоудритѣ никодимѣ по ошѣсти никодимовѣ никто да не оузицѣтъ црѣкви свѣтаго георгина ни игоумень настоѣщнихѣ ни о ващинѣ ни о коупакиници (краль Милутин 1300, Грг. 147), ѡ жрьносѣѣ како ѣ былѣ при владиславѣ такози да боудѣ и в'сег|д|а . (краль Милутин 1313—1318, Стф. 406), хoтеѣа ю обновиѣти сѣ зиданиѣмиѣ и сѣ приданиѣмиѣ сѣльѣ . таже соутѣ была и при цринѣхѣ грѣч'кыхѣ и при стѣихѣ родителѣ краликѣства ми . (краль Душан 1343—1345, Хил. 146.A116), и придоше словодни людиѣ изъ грѣкъ на црѣковноу земаю при стомиѣ крали (цар Душан 1352—1353, Пан. 50.67), и при цари стеѣфанѣ знамо ѣзе гѣса конѣ царѣве (Константин Дејановиѣ 1375—1376, Хил. 98.14), а цю и|м|ѣ ѣ би|л| зако|н|ѣ при царѣ стеѣфанѣ то|з|и и сѣ|д|и . (кнез Лазар 1387, Дуб. 127.30), и цю илиѣ соу биле мегѣ и хатарѣ и правине всаке при госпoдиноу ми и родителю светлому кнезоу и такози он дарова царѣтво ми (деспот Стефан Лазаревиѣ 1404, Хил. 75.19), а цю ѣ би|л| зако|н|ѣ при царѣ стеѣфанѣ и при гнѣ сто|м| кнезѣ лазарѣ и при стопочившон гп|с|г|и кѣ|р| ѣфроси|н| и при стопочивши|м| гнѣ и родителю ми деспотѣ стеѣфанѣ до дн|с|ѣ този да и|м| ѣ|с| и ѣ гп|с|о|д|ства ми (деспот Ђурађ Бранковиѣ 1428, Дуб. 635.30).

О потпуној комутабилности овде, ипак, не може бити речи будући да поменуте синтаксеме, за разлику од *оу* + *љен*, могу бити лексикализоване и именицом живoтъ, а генитив с предлогом *за* и најопштијим временским појмом представљеним именицом *врѣме*: да мѣ се не сврѣже вѣра за наю живoта и конѣ неѣа и еговѣ дѣтѣтѣви (бан Стефан Котроманиѣ 1323—1331, Кер. 5.4), да плаѣаю како сѣ плаѣали при живoт|т|ѣ брата мога г|д|на гюргѣ . и по всои зми моои да сѣ на зако|н|ѣ кои сѣ имали при гюргю . (Балша II Балшиѣ 1379, Дуб. 112.5), да ниѣхѣ трѣговци и ини ни|х|ѣ людѣ хoде словодно ... плаѣаѣ праве царинѣ коѣ сѣ прѣво плаѣали за врѣмень нашиѣхѣ родителѣ (херцег Стјепан Косача 1454, Дуб. 669.26). Могућност „проширене” лексикализације обезбеђује овим двема конструкцијама темпорално значење и онда када га *оу* + *љен* нема. Уочљиво је, при том, да је *за* + *љен* својствено првенствено актима из западних српских канцеларија, док је *при* + *лок* практично резервисано за исток српске језичке територије.

3. У субпољу аблативности старосрпско оу + *џен* може бити лексикализовано искључиво личним заменицама и именицама с инхерентним семантичким обележјем [ЖИВО +]. Будући да се ради о једној директивно неутралној конструкцији [ДИРЕКТ ±], аблативност у спојевима типа *кџпи сль ѝ миџа кџкю* бива идентификована транзитивним глаголима са значењем *џребацивање објекта из надлежностџи једноџ лица у надлежностџи друџоџ лица* — испросити, коупити, оузети, замџбити и сл.:

ере испросихъ парике оу цара оу призьрџнџџ . (Стефан Немања 1199, 50—51), кои соу били коупили оу метоџинскога чивка . (краљ Драгутин 1276—1281, Хил. 4.9), коупихъ или испросихъ . или замџнихъ . или оу гн|д|а архиеп|с|па или оу кога любо . (краљ Милутин 1313—1318. Стф. 756), И симь образомь замџнихъ црквь спаса оу младџна владоџвџка и оу матере џго . и оу всега родџства џго ... замџнихъ и дахъ замџноу оу Фхридџ ан'дичю црквь (цар Душан 1348. Арх. 1), џзмите ли ви сверхъ себе ѝ марина погасъ (кнез Вратко 1352, Дуб. 77.8), и испроси ѝ насъ онџзи кџлию (игуман Доротеј 1359—1360, Хил. 97.16), кџпи сль ѝ миџа кџкю ѝ дмитровцеџ . (деспот Стефан Лазаревић 1414—1419, Дуб. 230).

Генитиву с предлогом оу овде већ од првих сачуваних споменика конкурише аблативно маркирано одь + *џен*:

или цю џзель одь ниџџ . (краљ Милутин око 1283, Дуб. 36.7), и коупи краљџство ми от костадина сына лип'сотова и от андриана . сына кџр џеодорова и од кџра калџе . сестре џеодорове и од брати џе џеодора (краљ Милутин 1300, Грг. 56), ере самь џ џзель свџтџ од ниџџ (бан Твртко Котроманић пре 1376, Дуб. 82.6), кџда любо опџина дџбровџчка тои одь џегова госп|д|ства џспросџ (краљ Твртко Котроманић 1387, Дуб. 87.14), цю џ коупил од радослава фарагана (Константин Дејановић 1388, Пан. 57.78), да сџ нимь волни ѝ всако врџме џзети га од на|с|џ (Дубровник 1390, Дуб. 143.5), џзе|с|мо одь вастель гра|д| дџбровника все цю пише ѝ селмь листџ (Добровој дијак 1402, Дуб. 149.3), добровољно проси од насъ од кнеза и власт|т|џо и все опкине дџбровачке овь нашь веровани и непоречени обеть (Дубровник 1442, Дуб. 695.18), и поиска|д| од почтенога кнеза и власте|д| (деспот Лазар Бранковић 1457, Дуб. 733.12).

У оваквим, у основи каузативним склоповима којима се изражава промена посесивних односа (*Золоџова*, 113) старосрпско оу + *џен* као идентификатор поседника отуђеног објекта (*владаџец отчуждаемого објекта*), опет преко семантеме *бављење једноџ џојма у сфери друџоџ*, излази из поља спацијалности и улази у сферу синтаксичке категорије индиректног објекта, што постаје сасвим очигледно ако се пример *кџпи сль ѝ миџа кџкю* доведе у везу с еквиполентним опонентом *џродао сам Миџи куђу* где је ова синтаксичка функција формализована дативом. Из територијалног распореда наведених примера јасно је да је генитив с предлогом оу везан за акта из источних канцеларија, док одь + *џен* не показује територијалну ограниченост.

4. Уз директивне глаголе (донти, доходити) те уз транзитивни глагол поставити из семантичке класе *verba sistendi* старосрпско оу + *џен* улази у субпоље адлативности.⁴ У својству лексичког експонента и овде се јављају првенствено личне заменице и именице с инхерентним семантичким обележјем [ЖИВО +] којима се идентификује носилац надлежности над сфером у којој се завршава директивна акција:

џо сѣ покладаѣ поставили ѣ марога гочетика (цар Душан 1355, Дуб. 70.3), ко к по|с|тави|а| нашѣ братѣ лоџетѣ гюрегѣ ѣ ва|с| (Радосав Повић 1368, Дуб. 1025.3), џо к в|а|џо црковно тои к поставиль ѣ гра|д|нина ѣ вшега . ѣ рењдита (Радоња 1376, Дуб. 124.1), крѣ к ѣ насѣ ѣ наше мѣсто . доволѣ госпде велике и племените доходило (Дубровник 1402, Дуб. 206.13), ко к стѣ вили прѣпорѣчили и постави|а| ѣ ре|ч|нога марина . (Дубровник 1411, Дуб. 265.6), да к поставиль ѣ марога тамарика ѣ нашега властелина (Дубровник 1421, Дуб. 233.4), џо сѣ вили поставили светопочивши родителне гп|с|о|д|ства ми . гнѣ деспот|т| гюф|г|ѣ и маика ми гп|с|ога деспотица ерина . покла|д| ѣ почтени|х| наши|х| приате|а| и братие . ѣ кнеза и ѣ власте|а| дзвров|ч|ьки|х| . (деспот Лазар Бранковић 1447, Дуб. 731.2).

Будући да и овде објекат локализације бива интралокализован у област именованог носиоца надлежности, синтаксема оу + *џен* из поља спацијалне екслузije прелази у поље спацијалне инклузије. Овако лексикализовано оу + *џен* јавља се уз типично директивни глагол (*доходити*) само по изузетку, док је веза *џоставити нешто у некога* готово рекцијски стабилизована.

Немодификована спацијална јуксталокализација може, разуме се, бити формализована генитивом с предлогом оу само уколико се у својству лексичког експонента јави именица с инхерентним семантичким обележјем [ЖИВО –]. Комбинација овако лексикализованог оу + *џен* с директивним глаголом изразито је, међутим, ретка у старосрпским повељама и писмима: и да пою попове ходекѣ от гж|д|ине цркве оу црквике кичев'ске . (краљ Урош I 1243–1276, Хил. 2Б.2), да догкѣ на стдњ|к| ѣ шметѣ ѣ стога трипѣна ти своо|м| главо|м| (Дубровник 1396, Дуб. 258.3).⁵ Како је генитив блокиран предлогом оу директивно неутрална синтаксема [ДИРЕКТ ±], адлативност у претходним примерима бива идентификована глаголским префиксом до-, односно лими-

⁴ Адлативно значење генитива с предлогом оу, према Ф. Копечном (*Копечни*, 260), представља специфичност јужнословенског језичког простора, а може се пратити још од црквенословенских канонских споменика — уп. и томоу оумѣрѣшоу оу грова юго вѣр'нии стапѣ поставиша великѣ (Супр. 539.10) (*Словарь*, 625).

⁵ У примеру догкѣ или оу солоуѣ или на строумоу или влизоу метохи или оу метохиѣ монастирскѣ (игуман Никодим 1398, Пан. 12.50) мада је оу + *џен* лексикализовано именицом с обележјем [ЖИВО –] детерминисана директивна акција (донти) је адлативно интралокализована (у метохију) а не јуксталокализована (код метохије), што је за старосрпску пословноправну писменост нетипичан поступак који, међутим, недвосмислено указује на јаку тенденцију везивања предлога оу за инклузију независно од падежне форме уз коју стоји.

тативношћу јуксталокационог оу + *џен* уз аблативно одъ + *џен* (ходѣкѣ от гж|д|инѣ цркве оу црквице кичев'ске). Уколико глаголски и/или контекстуални маркер адлативности није експлициран, генитив с предлогом оу уз директивни глагол (грѣсти, ити, ходити) може бити декодиран не само као идентификатор адлативне тачке у којој се завршава директивна акција, како то претходни примери показују, већ и као идентификатор тачке кроз коју се реализује правац директивне акције: од црева поўти кои грѣ 8 лоўпоглаве до поўти кои грѣ|д| ис -латинѣ оу чрѣшево . (краљ Милутин 1300, Грг. 100), како иде поўтъ оскорише оу срѣбице . (цар Душан 1348, Арх. 132). Оваква дилема посебно је изражена у случају када се директивно неутрално оу + *џен* нађе у низу директивно маркираних синтаксема којима се идентификује правац пружања међе дариване територије: а мегѣ моу оу с' стан'кѣ ниже илинѣ цркве . от тоу|д| оу з рѣтъ оу цѣстоу и оу стоуден'ць оу дозываето . и оу равновикѣ оу скакав'ць . и стрѣмо оу рѣкоу . и низ'рѣкоу оу тѣж|д|ѣ стан'кѣ оу илинѣ цркве . (краљ Милутин 1313—1318, Стф. 316), а мегѣ моу от планине от прѣвослава на слапѣ на обло брѣдо . на соу҃хы стоуденьць . на модрии мѣль ... на кр|с|тъ оу стоуден'ца поўтемь велимь на потокѣ (краљ Милутин 1313—1318, Стф. 48). Због изразито ниске фреквенције примера овог типа немогуће је, дакле, утврдити колико је старосрпско оу + *џен* зазило у субпоље спацијалне перлативности сучељавајући се с перлативно маркираним јуксталокационим мимо + *ак*.

У низовима директивних синтаксема уз имплицирани директивни глагол већ од средине XIII века сасвим је уобичајено конь + *џен*:

а мѣга прѣстѣпѣнѣю . отъ тѣре ... оу велию гороу оу писанѣу кѣлоу отъ писанѣ кѣлѣ . конь дѣадина пола . право оугарьчѣ стоуденьць (краљ Урош I 1254—1263, Хил 135.58), а мегѣ моу от стан'ка рѣкоу оу град'ць . от град'ца право поўтемь конь гоубав'ча потока оу рѣкоу . от тоу|д| по дѣлоу конь дола оу трѣниѣ ... оу звеч'коу конь голога брѣда . оу лок'вь (краљ Милутин 1313—1318, Стф. 316), а мегѣ велиць сѣ рѣжаницомь . оу пет'ковоу црк'вь и конь вѣлошева вѣрга оу дѣль . и како сѣ кали вали оу великоу и рѣжаницоу ... и до гвоза|д| оу грохотѣ конь носѣ . оу сал'че глѣде (краљ Стефан Дечански 1330, Деч. 214).

5. Повлачење синтаксеме оу + *џен* у српском језику уочљиво је већ у средњовековној пословноправној писмености. Ако се имају у виду изнесена факта, те чињеница да словеначки језик не зна за у + *џен*, могло би се претпоставити да је процес редуковања ове синтаксеме на словенском југу ишао од запада према истоку. У логику овог процеса на општесловенском плану, ако она уопште постоји,⁶ може се продрети само анализом свесловенских факата. Не би, међутим, требало искључивати аутономан развој појединих језика у том правцу. У српском језику статус ове предлошко-падежне конструкције

⁶ Генитив с предлогом *и* практично је изгубљен и на лужичком језичком простору, док је у белоруском сведен на посесивно значење (*Койчини*, 257).

уздрман је, по свој прилици, фонетским померањем иницијалног $w\bar{b}(-) > y$, што се десило још у предисторијском периоду (најкасније током XI века). Овим гласовним померањем инклузивни, интралокациони, свесловенски предлог $*w\bar{b}$ (комбинабилан с акузативом и локативом) фонетски бива изједначен са свесловенским ексклузивним, јуксталокационим предлогом $*y$ (комбинабилним само с генитивом), тако да старосрпски предлог $o\check{y}$ упућује практично на два локализатора и то (1) на унутрашњост оријентира и (2) на простор одређен близином оријентира. Јуксталокационо значење временом преузимају нови предлози, пре свега деноминално $ko\check{y}$, док предлог $o\check{y}$ остаје практично везан за интралокализацију чак и у случају када је комбинаван с генитивом личне заменице или именице с инхерентним семантичким обележјем [ЖИВО +] — објекат локализације смешта се у локализатор који је у надлежности именованог лица (уп. схему на крају текста). У овом значењу $o\check{y} + \check{z}en$ живи практично до наших дана мада му $ko\check{y} + \check{z}en$ конкурише још од почетка XV века.

Схематски приказ семантике генитива с предлогом $o\check{y}$

ЛИТЕРАТУРА

- Анџонић* — Ivana Antonić, *Vremenska rečenica*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad 2001, 409.
- Вечерка* — Radoslav Večerka, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax. II. Die innere Satzstruktur*, Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, XXXIV, Freiburg 1993, 411.
- Золошова* — Г. А. Золотова, *Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса*, Академия наук СССР, Москва 1988, 440.
- Ивић* — Милка Ивић, *Систем предлошких конструкција у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, XXII, 1957—58, 141—166.
- Койечни* — František Korepčů, *Etimologický slovník slovenských jazyků. Slova gramatičká a zájmena. Svazek 1. Předložky. Koncové partikule*, Akademia, Praha 1973, 344.
- Павловић* — Слободан Павловић, *Дейтерминативни њадежи у говору северозападне Боке*, Институт за српски језик САНУ, Београд 2000, 169.
- Пијпер* — Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Biblioteka XX vek, Beograd 2001, 270.
- Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков)*, Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой, Славянский институт академии наук Чешской Респуб-

блики — Институт славяноведения и балканистики Российской академии наук, Москва 1994, 809.

Казимјеж — Казимјеж Фелешко, *Значења и синџакса срѣскохрватског џениџива*, Вукова задужбина — Орфелин — Матица српска, Београд — Нови Сад 1995, 160.

Ходова — К. И. Ходова, *Синтаксис предлога оу с родителним падежом в старо-славянском языке*, *Scando-Slavica*, XII, 1966, 96—114.

Слободан Павлович

РОДИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ С ПРЕДЛОГОМ ОУ И КОНКУРИРУЮЩИЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ В ДРЕВНЕСЕРБСКИХ ГРАМОТАХ И ПИСЬМАХ

Резюме

В докладе анализируются различные контексты, в которых отмечены присутствие конструкции *оу + род* в сербской деловой литературе XIII—XV веков. Семантика конструкции с исконным *оу* сводилась в основном к выражению непосредственной близости объекта локализации к ориентиру. Уже в первые 250 лет существования сербской письменности данная конструкция стремилась к редукции и проигрывала по сравнению с более новой и жизнеспособной конструкцией *комь + род*. Постепенное ослабление активности конструкции *оу + род* может быть объяснено усложнением статуса предлога *оу* в связи с переходом древнего предлога *въ* также в *оу*.

Светлана Торњански

НЕВЕСТА МАКСИМА ЦРНОЈЕВИЋА У ПЕСМИ СТАРЦА МИЛИЈЕ И ТРАГЕДИЈИ ЛАЗЕ КОСТИЋА

Апстракт: Овај рад бави се односом усмене ејске њесме, коју је Вук Стј. Карацић записо од Старца Милије, и трагедије о зетском краљевићу Лазе Костића. Однос њесме и трагедије размајтра се ѡреасходно кроз однос лика безимене невесте, који њесма обликује у контексту ѡредстава о женском у традиционалној култури Срба и у контексту обрета ѡрелаза, и лика Костићеве Анђелије, на чије обликовање битно утичу узуси романсичарске ѡеѡике и Шекспирова драматургија.

Кључне речи: Старац Милија, Лаза Костић, ејска њесма, трагедија, женидба, лик, клетва, урок, дарови, обред ѡрелаза, своје-ѡуђе

Чувена песма Старца Милије, *Женидба Максима Црнојевића*,¹ први пут је штампана у другој књизи *Српских народних ѡјесам* (1824). Песма припада типу тзв. јуначке женидбе с препрекама, који једини, од свих осталих типова песама исте тематике, чува „суштинске везе са свадбеним обредима” (*Деѡелић 1996*, 59). Иако свака етапа у кругу песама овог типа представља „ритуално кодирани елемент фолклорне свадбе (...) песма, од онога што изабере као основу из које ће моделовати епску женидбу, мора саставити сопствену драму, према сопственим начелима и у сопственом духу” (*Деѡелић 1996*, 59). Током спевавања, Старац Милија, који је имао смисла за психолошко портретисање својих јунака, трансформисао је модел о женидби с препрекама, јер како је радња песме о Максиму Црнојевићу одмицала, „нови сижејни склоп показивао је све више разлика у односу на јуначку бајку са срећним исходом” (*Самарѡија 2003*, 352).

Да је песма „јединствена и савршена” (*Милинчевић 1985*, 159), приметио је и Гете у свом чланку *Српске ѡесме* (1825). Јован Стерија Поповић је међу првима запазио „драмски карактер песме” (*Милинчевић 1985*, 240), а изгледа да је била блиска и Ђури Јакшићу, који је у *Јелисаветии, кнеђињи црногорској* драмски обрадио судбину последњих Црнојевића. О лепоти творевине колашинског певача сведочи и чињеница да је привукла и пажњу Лазе Костића, који је по њој на-

¹ *СНП II*, 88; ова песма има највећи број стихова од оних које је Вук за живота објавио.

писао трагедију *Максим Црнојевић*. Станислав Винавер сматра да је Костић за тему трагедије² одабрао баш ову песму зато што „има сличности с *Нибелунзима*. Потцењујући све што је немачко, Костић је, наводно, хтео да надмаши Немце и да им покаже колико је наша народна песма изнад *Нибелунџа*, нибелуншкија од *Нибелунџа*” (*Миллинчевић 1985*, 285).

Заступајући „гетеовску визију светске књижевности” (*Radović 1983*, 21), која подразумева преплитање националне и светске књижевне баштине, Лаза Костић је у своју трагедију утиснуо два знамења европског романтизма: Прометеја и Хамлета. Милан Кашанин каже да је наш песник „имао прототип у Ешила за Максима” (*Radović 1983*, 35), што потврђују и стихови у првој појави петог чина:

*А ја, божанством неодљивим
страховишо на сцену прикован
над челом гледам оџња комешај.*

С друге стране, неки критичари, почев од Скерлића, у психологији Костићевог Максима видели су црте данског краљевића Хамлета. То долази отуд што је, у време писања трагедије, Костић био опијен Шекспиром, којег је и сам преводио. Он је у младом Црнојевићу препознао нешто од трагедије данског краљевића. Али, настојао је да свом делу да националне боје. Међутим, ниједна од поменуте две оријентације (есхиловска и шекспировска) није доминантна. Костић је мајсторски укрстио прометејско с хамлетовским, и све то у једном лику.

Полазећи од грчке драме, која се тематиком напајала на извору Хомерових епова, Лаза Костић је видео могућност настанка српске драме на темељима народне епике: „Ја сам навијек слутио да у нашем народу мора бити појава самоникле драмске уметности, а знао сам да ни један европски народ нема у својој неписаној књижевности тако богате грађе за драмску обраду колика је у већ прикупљеном умном благу нашега народа” (*Костић 1989*, 340).

У песми Старца Милије сачуван је историјски оквир о Црнојевићима, властeosкој породици, која је у XIV и XV веку владала дело-

² Костић је желео да се пријави на „конкурс Матице српске, расписан 27. октобра 1859. године за историјску драму с наградом од 100 дуката (...) Међутим, на конкурс није учествовао, јер га је претекао старији и тада познатији Бура Јакшић. Овом је додељена награда за трагедију *Сеоба Србаља* (...) Костић је покушао да до награде дође другим путем: понудио је Матици да трагедију штампа у 1.000 примерака уз накнаду од 100 дуката, али понуда није прихваћена. Јован Суботић (...) нашао је да драма, поред извесних добрих места, има и великих мана и да је сума новца коју писац тражи за њу превисока. Када је постао члан Матициног Књижевног одељења, Костић је успео поново да покрене питање штампања свог дела. (...) па је 7. августа 1865. одлучено да га Матица штампа о свом трошку у 500 примерака и да писцу уступи 50 примерака 1866, не доневши младом писцу награду коју је очекивао...” (*Младеновић 1989*, 7–8).

вима Зете. Познато је да су се, у политичким сукобима, Црнојевићи ослањали на Млечане. Увидевши опадање моћи српских деспота, Стефан, отац Ивана Црнојевића, окренуо се Венецији. Политику добрих односа с Млечанима Иван (1465—1490) није наставио, па је забележено да су они „већ прве године његове владавине расписали велику награду ономе ко га убије” (*Веселиновић, Љушић 2001, 95*). Ипак, убрзо се зетски владар измирио с Венецијом, у којој је нашао уточиште када су Турци освојили Зету (1478), а у отаџбину се вратио после смрти султана Мехмеда II (1481). Ове историјске чињенице нису присутне у песми Старца Милије, али је у песму уграђен историјски документован податак да је, у знак вазалства, Иван у Цариград морао да пошаље свог најмлађег сина, Станишу, који се потурчио и добио име Скендер-бег. Још један историјски факт, на коме се песма базира, јесте то да је Иван Црнојевић, за свог најстаријег сина Ђурђа, испросио кћер млетачког племића, Антонија Ерица. Средњи Иванов син Стефан умро је као калуђер. Дакле, ниједан од потомака Ивана Црнојевића није се звао Максим. Јунак о којем пева Старац Милија, не носи историјски верификовано име и заправо је синтеза биографских података о двојици Црнојевића — Ђурђу и Станиши.

Дакле, песма Старца Милије чува у себи историјски оквир приче о „господарима зетским”, како су Црнојевићи себе називали — блиске везе с Млечанима, прелазак једног од чланова породице у исламску веру, женидба другог кћерком млетачког племића — али, песма се, ипак, темељи на многобројним анахронизмима.

Лаза Костић је за своју драму у пет чинова узео само основну грађу песме Старца Милије, развијајући радњу доста самостално, тако да се трагедија и песма не поклапају у потпуности. Наш романтичар написао је драму у духу песме колашинског певача, али је у радњу унео нове догађаје, којих у песми нема: Максим је пре женидбе био у Млечима и, том приликом, између њега и дуждеве кћери родила се љубав, толико јака да је не може поколебати ни то што је Максим, наводно, убио њеног брата, Марка. Држећи се изреке: „Латини су старе варалице”, Костић Иву Црнојевићу даје право да их превари. Али, зетски владар одмах, без савета своје верне љубе, долази на идеју да Латинима подметне лажног младожењу. У трагедији је кнез Иво приказан као родољубиви владар. Све што предузима, чини искључиво у одбрану части и достојанства свог народа. Ономогућен да испуни обећање дато млетачком дужду, зетски владар, у Костићевој интерпретацији, осим личне срамоте спомиње и националну — „срамота српска, подсмеј латински.”

И песма и трагедија засноване су на мотиву замене младожење. Милош се прима те улоге, под условом да му се уступе дарови намењени младожењи. У песми, он пристаје да Максиму врати невесту, али неће да се одрекне „до три марве” — *челенке, коласије аздије и од златна кошуље*. Милоша, при том, не покреће сјај богатих дарова, већ

чињеница да дарови превазилазе своју материјалну вредност. Они су својеврсna обележја, која оног ко их поседује, истичу и издвајају у односу на друге. Сви дарови намењени младожењи, а понајвише „до три марве”, атрибути су који човека чине јунаком. Због тога их се Милош невољно одриче.

У Костићевом делу, користољубље није Милошу примарни мотив. Он одлази у Млетке као младожења, чинећи то из оданости према побратиму. Међутим, на крају затражи оно што му не припада — невесту, чијим чарима не може да одоли и у коју се заљубљује. У трагедији, Максим и Милош руководе се честољубивошћу, можда и пренаглашеном.

Поред свих разлика, песми Старца Милије и Костићеве трагедији остаје заједничко језгро које чини исти оквирни систем, који се може назвати „обредом свадбених дарова” (*Радовић 1992, 31*).

Невеста, којој Старац Милија не помиње име, већ о њој говори као о „Латинки ђевојки”, од свих дарова намењених Максиму („без биљеге вранац”, „сива тица соко”, „сабља од сувога злата”, „челенка”, „коласта аздија”, „од злата кошуља”) неће да се одрекне једино кошуље коју је сама извезла. Кћи дуждева, у контексту Милијине творевине и архаичног поимања света, сватовску кошуљу не може оставити лажном младожењи, не због себичности, већ зато што је кошуља „један од најзначајнијих предмета у комплексу обреда везивања — она је симболички мост успостављања односа не само између невесте и младожење већ и између две породице” (*Карановић 1998, 186*). Дарована кошуља симбол је успостављања контакта и спада у каталог ствари које се карактеришу као „имовина-амајлија” (*Мос 1982, 26*). Млада девојка носилац је плодности, коју преноси на дар, а даривањем и на онога коме је поклон намењен. Максимова невеста је у кошуљу уткала све своје снове, наду, љубав. „Од злата кошуља”, то је — она. Кћи дуждева зна да „дати нешто некоме значи дати део себе” (*Мос 1982, 29*), и инсистира на томе да њен свадбени дар доспе у праве руке, ономе коме је намењен. Јер, нарушавањем било ког сегмента свадбеног обреда, па и намене дарова, ремети се хармонија односа и долази до осујећивања успешног завршетка започетог обреда.

Својим ставом, невеста открива и свој карактер — она спољашњој, привидној лепоти лица супротставља важније вредности: здравље („здраве су му очи обадвије”) и лепоту душе („срце му је баш које је било”).

У Костићеве трагедији списак дарова сведен је само на један — саму невесту, Анђелију, коју би Милош да задржи. Девојка је себе и своју љубав наменила и поклонила Максиму, а он ју је несебично препустио побратиму. У Костићеве интерпретацији реч је о сукобу два различита система даривања. Венецијански систем дарова заснован је „на извесном индивидуализованом схватању у коме је дар не-

што лично из сфере интимитета... Сви су дарови поклоњени да остану у кругу интимног (породичног) света као залога трајне и чврсте брачне везе” (Радовић 1992, 37). Сасвим је супротно црногорско поимање, у коме је појединац битно одређен својом племенском припадношћу. Дакле, реч је о сукобу индивидуалног и колективног. Еманципована Анђелија не жели да буде третирана као дар, а Максим је поклања свом побратиму. Костић је Максимовој невести додао и једну ноту охолости и бреме кривице за црногорске братоубилачке поступке. Она је, у Костићевој драми, самим тим што је туђинка, изазвала немиле догађаје.

Немогућност сватова да поделе дарове Старац Милија исказује речима:

*У јунаке крвца узаврела,
па се сјаше дариваши даром,
а њинијем даром немилијем.*

Уместо свађе око поделе дарова, која чини окосницу песме, Костић у средиште сукоба ставља борбу за саму невесту. Тако је једна скоро хајдучка прича постала прича ритерска.

Захтев за враћањем дарова представља, такође, вид кршења правила у систему даривања — дарови се не смеју ни по коју цену тражити натраг. Невеста захтева враћање кошуље, и тако ремети својеврсни закон даривања, којим се потврђује склапање брака и стварање рођачких веза. Тим поступком призива се трагичан исход сватовског обреда, који је у песми наговештен више пута, на различите начине.

У Костићевој интерпретацији, двоструку трагичку грешку прави Максим. Он, најпре, Милошу галантно уступа девојку, дар који није за поклањање. Његово следеће кобно огрешење јесте у томе што, услед неспоразума, несрећник убија побратима и на тај начин му одузима даровану Анђелију. Неопростиве погрешне потезе Максимове, његова несуђена невеста исказаће речима:

*Ал' баш ти хвала, добро дође баш!
Нек знаде штиа је мене поклањаш,
одрицаши се срца, лика мог!*

Јер, са становишта невесте, која је испрошена па заборављена, напослетку одведена из родитељског дома па препуштена другом човеку, не постоји могућност повратка. Њен обредни пут је једносмеран. О томе сведочи и Вук, описујући нарави и обичаје у Црној Гори: „Ако је дјевојка једном обећана, то се ниједна страна не смије више одрећи: то би се држало за највећу срамоту, и био би то довољан повод за непријатељства” (Караџић 1972, 80). И љуба Иванова говори о греху и срамоти нарушавања девојачке среће:

*Од бога је велика горишта,
а од људи зазор и срамота,
ђевојачку срећу зајомити
и у њену роду узаймити.*

Склапање брака један је од обреда прелаза, који имају тријадну структуру: сепарациону, лиминалну и агрегациону фазу.³ Поред несумњивог значаја у животу сваког појединца, својом обредном формом, свадба има и знатно ширу друштвену важност, јер означава стварање сродничких односа између двеју заједница. И док сепарациона фаза подразумева издвајање јединке из њеног дотадашњег животног контекста, а агрегациона фаза завршни део процеса, који јединку поставља у нови стадијум или циклус, лиминална фаза побуђује највише занимања због амбивалентних својстава субјекта, који напушта стару, да би преузео нову друштвену улогу. У песми *Женидба Максима Црнојевића* и у Костићевој трагедији, највећим делом, пратимо управо ту средишњу фазу обреда, која је смештена између капија два града, Венеције и Жабљака, као место прелаза из једног стања у друго, из једног света у други. Главни ритуални протагонисти свадбеног обреда јесу млада и младожења. У лиминалној фази, они „нису ни-ово-ни-оно, ни-овде-ни-тамо, ни-овакви-ни-онакви” (*Тарнер 1986*, 41), али су истовремено „и ово и оно”, јер обједињују својства оба статуса — старог и новог. То је један од парадокса обреда прелаза,⁴ који истичу индивидуалност јединке, али је истовремено подсећају да припада колективу. Испрошена девојка до свадбе има посебан статус у оквиру ког постоји низ правила која регулишу њено понашање и спречавају да задата реч буде доведена у питање. Током ритуалног процеса, млада је у центру пажње, док је младожења маргинализован и понаша се као „случајно присутан” (*Јовановић 1995*, 153). Тиме се објашњава што, у областима и поднебљима изразите патријархалности, момак није ни учествовао у просидби, као што је случај у песми *Старца Милије*. У лиминалној фази, ритуално понашање младе и младожење инверзно је њиховом будућем статусу у брачној заједници. Младин значај у овом обреду доводи се у везу с „поседовањем силе, мане” (*Јовановић 1995*, 152), па се за невесту може рећи да представља „мана личност у свадбеном ритуалу” (*Јовановић 1995*, 155). Пошто долази из туђе куће, девојка је туђинка и носилац је опасних моћи, иако је и сама, због специфичног статуса, изложена негативним дејствима. Из тих разлога, млада мора да остане под велом до завршетка лиминалне фазе.

Да би прерасла у епску тему, свадба мора постати женидба, а при томе у њој мора доћи до нарушавања реда. Грешке, и то махом

³ Израз „обреди прелаза” први је употребио Арнолд ван Генеп (1907), означивши ритуале који обележавају прелазак појединца кроз различите фазе животног циклуса.

⁴ О парадоксима обреда прелаза писала је Барбара Мајерхоф — *Мајерхоф 1986*.

обредне, праве скоро сви учесници догађаја, који је опевао Старац Милија. Једна од најчешћих и најзаступљенијих јесте клетва, која омогућава да зли духови опседну човека. Иво Црнојевић врло често изговара тешке речи. Куне своју љубу:

Ну одаље, да те боџ убије!

Његов сестрић, Јован-капетан, има исту навику: предосећајући несрећу, он упозорава старог Црнојевића:

Прођ' с' девојке, да је боџ убије!

Видевши Милоша (верујући да је он ђувегија) кроз провидну мараму, невеста чини обредну грешку тиме што „устури златали мараме, / а открива очи обадвије.” Иако је у изузетном стању, у лиминалној фази обреда прелаза (иницијације), када се сматра да невеста има урокљиве очи и да представља опасност по друге (иако је и сама подложна злим утицајима), она скида мараму с очију. У том тренутку, још једном зетски владар не штеди тешке речи:

Покри очи, обје ти исјале!

Међутим, према веровању, најтеже су мајчинске и девојачке клетве. Разочарана и озлојеђена невеста, клетвом призива Максима, као јединог који је преостао да јој притекне у помоћ и Милошу одузме кошуљу:

О Максиме, немала те мајка!⁵

Одмах потом, девојка опет „грно” проговара и куне ђувегију, јер не може да прежали дар у погрешним, туђинским рукама:

Црн ти образ на божем дивану!

Низ застрашујућих клетви завршава сам певач, који куне Ива Црнојевића:

Црно њему срце довијека.

Од правилног, тј. неправилног обредног понашања зависи друштвени, социјални и културни опстанак заједнице. На примеру Ива Црнојевића, Старац Милија показује како се излази из традиционалног система понашања, како се пада и пропада. Јер, Иво се у песми влада непримерено — он је у својим поступцима неопрезан и као владар и као отац. С те стране могла би се разумети њему упућена клетва Старца Милије. Они, којима је колашински певач казивао ову

⁵ „У клетви треба да има алитерације (као овде: три пута ма), да би имала дејства” — *Косић 1937*, 138.

песму, знали су зашто он проклиње Ива, или им, бар, то није било чудно. Није тајна да је *Женидба Максима Црнојевића*, међу читаоцима и тумачима, изазвала бројне недоумице, па је и данас, добрим делом, остала „под велом”.

Нарушавања реда и равнотеже представља и просидба „на далеко”. Она јесте устаљена компонента у кругу песама о јуначкој женидби с препрекама, али доприноси трагичном исходу. Море је, као и гора, у архаичном поимању света, хтонски простор. Старац Милија није случајно море означао као „сиње”. Та је боја синоним за црну; њом су именоване оне нијансе плавог које нагрђују кожу претучених, тешко болесних и умрлих људи (*Самарција 2003*). Ни раздаљина између Жабљака и Млетака није случајна. Иво Црнојевић каже:

*Ми хоћемо преко мора сиња,
преко мора четр'ест'ј конака.*

Четрдесет је „број слутње, припреме, кушње или казне” (*Rječnik simbola 1983*, 90), веома је чест у Библији и означава завршетак једног циклуса. Сви виновници догађаја, који се одвија на раздаљини од четрдесет конака, биће изложени искушењу, а пут преко мора свео се на одлазак на онај свет. Тако је Старац Милија функционално употребио симболику овог броја.

Позивање и окупљање сватова, као и њихов број, чини важно место у кругу песама о јуначкој женидби. Што се тиче званица, Вук каже да „међу сватовима мора бити стари сват, кум, првијенац, барјактар, војвода и дјевер” (*Караџић 1972*, 81). Међутим, у Максимовим сватовима нема једне од најзначајнијих фигура — недостаје кум. Тако су сватови остали незаштићени и без посредника између живих и предака, што је још једно негативно знамење у низу лоших предсказања у песми.

Оно што је Максимовој невести заједничко и у песми и у трагедији, јесте амбивалентност. С једне стране, она има све потребне квалитете и испуњава оно што се, у контексту архаичне представе, од ње очекује — племенитог је рода, чувена је надалеко по лепоти, испрошена чека девет година да младожења дође по њу. С друге стране, она прави обредну грешку, тиме што скида вео и открива очи, иако има повишене моћи и налази се у центру свадбеног обреда. Однос учесника читавог догађаја према невести такође је амбивалентан. Поред тога што је хвале због лепоте, порекла и смерности, они је истовремено проклињу. Девојка у контексту свадбеног обреда долази из друге куће и оличава принцип *иуђеџ*, који се увек супротставља принципу *своџ*, а Максимова невеста јесте и заиста туђинка, Латинка.

Правећи још једну велику грешку, Иво Црнојевић призива несрећу. Окупљајући сватове, у жељи да одржи дату реч о броју званица, зетски владар земљу оставља нечувану: „све се на јад сломи у сватове”.

Стихови песме Старца Милије:

*Коџ су љубе досле сјешовале...
с дуџом косом, а љамећу крајком?*

сведоче да је жена у патријархалној заједници имала пасивну улогу и била биће „другог реда”. Међутим, временом, жена је постала чувар религије и морала. Познато је да „у жени може бити нечег божанског и пророчког” (*Чајкановић 1925, 135*). И није случајно што се Иво Црнојевић, у Костићевој интерпретацији, огрешио управо о једно женско божанство — о Немесу (или Немезис), која кажњава уображене и охоле. Прекомерном хвалом лепоте свог сина јединца, зетски владар призива гнев ове богиње.

Максимова болест и несрећа у песми могу се протумачити уроком. Према архаичном веровању, „човек може бити уречен или само погледима злих очију, или комбинацијом злих погледа и речи које изражавају чуђење, дивљење, хваљење или ненавист, или најзад, без погледа само речима којима се казује што повољно или похвално” (*Ђорђевић 1939, 100*). Максим, који је био посебно подложен злим утицајима због специфичне животне фазе у којој се налазио, уречен је на овај трећи начин, неумереним хваљењем свог оца. Иво Црнојевић, рекавши да неће бити лепшег јунака међу хиљаду сватова од Максима, урекао је сина несвесно, без своје воље и свога знања, али из позиције човека који је „заборавио” стару обредну норму.

Иако је задржао мотив очеве несмотрене хвалисавости, заљубљеник у лепоту, естетa Лаза Костић, за несрећу јунака своје драме даје другачије објашњење. У прекомерној Максимовој лепоти, Костић је видео нарушен принцип опште хармоније. То је у складу с начелом хеленског морала: ничег превише, ништа преко мере. Наш романтичар желео је да покаже како превелика лепота, и мушка и женска, не може донети ништа добро. С друге стране, у Костићевој трагедији има и трагова појаве коју су Грци називали завист богова. Реч је о лепоти која рађа божанску завист, а смртнике наводи на грех. И превелика лепота дуждеве кћери („љепоте јој у сву земљу нема”) представља нарушавање принципа опште хармоније. Занесен њеном појавом, Милош неће моћи да јој одоли и затражиће оно што му не припада — невесту.

И код Костића има трагова народног веровања. Његов Максим предмет је отимања Светлости и Мрачних сила. Поприште те борбе јесте његово срце, које је, иначе, у књижевности романтизма, средиште космичког судара у човеку.

Обредне грешке које чине ликови у песми, јављају се и као последица темперамента динарских Срба (којима припадају Црнојевићи), о коме је писао Јован Цвијић. Приказујући кључне карактерне одлике овог типа нашег човека управо на примеру *Женидбе Максима Црнојевића*, Цвијић каже: „Цела песма је низ брзих и неразмишље-

них решења и махните одлучности (...) Ти плаховити људи су као виловити потоци, који, набујавши, јуре као стреле изваљујући стене и дрвеће, засипајући шљунком и сипаром плодне њиве, рушећи куће и остављајући за собом само рушевине и пустош” (*Цвијић 1912, 5*). Разматрајући особености динарских Срба, Јован Цвијић је запазио да они „држе до своје личности, често су сујетни на свој образ и имају много поноса (који кадшто прелази у охолост)” (*Цвијић 1912, 2*). Те особине у песми манифестује став Ива Црнојевића, који, суочен с Максимовом болешћу, *илане како огањ живи*:

*Нисам био, нисам је пресио:
ко ми дође да ми је честитиша,
живу ћу му очи извадити!*

Лаза Костић, за разлику од Старца Милије, који је на свет гледао са становишта брђанина патријархалца, учинио је јунака своје трагедије, Максима, интелектуалнијим и продуховљенијим. Тако сцена с пешчаним сатом и Максимов монолог — „Задоцнити се, прехитрити се...”, неодољиво подсећа на Хамлетово „бити ил’ не бити”.

Насупрот народном веровању о уроку и Костићевој романтичарској идеји о нарушавању принципа опште хармоније, изазваном прекомерном лепотом — трагедија младог Црнојевића може се преломити и кроз призму Есхиловог става да је човеку судбина, ипак, његов карактер, те да несрећну судбину човек сам себи ствара. Пристајући, на навалывање родитеља, да пође у Млетке под туђим именом, Максим се, у ствари, одриче властите личности. У томе је његова кривица. Тежину тог чина осећа и невеста, која несудојеном свекру каже:

*Максиму си срећу изгубио,
како с’ другог зетом учинио.*

Главни виновник свију несрећа, с тог становишта је, ипак, сам Максим, а не нека коб изван њега. Али, његова кривица је само бечуг у ланцу грешака других учесника догађаја.

Наш знаменити драмски писац, Јован Суботић, истичући добра места у Костићевој драми, указао је и на извесне њене недостатке: поставио је питање вероватноће целог сижеа о замени младожење. У народној песми то је сасвим могуће: Милош је могао да се преруши у Максима, јер нико у Млецима није знао ни једног ни другог. Једини потребан услов био је да Милош буде изузетно леп, пошто је то све што Млечани знају о Ивановом сину. У трагедији је мало другачије. Из ње сазнајемо да је девојка упознала Максима и пре свадбе, кад је он био у Млецима. Могло би се прихватити да су богиње Максиму тако измениле лице да он под њим изгледа као под маском и да га Анђелија зато не препознаје. Али, питање је да ли је и колико је вероватно да ће Анђелија поверовати да је Милош Максим.

Занимљива је и разлика између завршетка песме и Костићевог дела. У песми, на крају крвавог пира, Максим одлази у Стамбол да се потурчи (то је још један анахронизам, јер у историји о Црнојевићима нема податка да се Ђурађ, с којим Максим кореспондира, потурчио, као његов најмлађи брат, Станиша). Тиме се у причу о љубави, поносу, сујети, вери и невери, уплиће и мотив издаје. Максима су „прошле” „госпоштина” и „држава краљевина”, одричући се свега у потпуности, он узима нови идентитет — постаје Скендер-бег. Тако, у песми једини изданак лозе Црнојевића, израста у симбол негативне порекла, отаџбине и вере. Да би сачувао браћу и земљу од „крвничког кољена”, и Јован Обренбеговић, брат Милошев, такође одлази султану. Старац Милија даје свој коментар читавог догађаја у виду застрашујуће констатације:

*Нијесу се нигда умирили,
нићи могу крвицу да умире
но и данас шу њосиљу крвицу.*

Лаза Костић није задржао мотив издаје и Максимовог преласка у другу веру, већ је за свог јунака одредио другачију судбину — млади Црнојевић дигао је руку на себе. Ипак, за разлику од народног певача, низ стравичних догађаја Костић прекида и завршава молитвом. Синовац Ива Црнојевића, Јован (који у песми страда у крвопролићу међу сватовима, а у трагедији надживи свог ујака), пре спуштања завесе, клекнувши, каже: „Помолимо се Богу, јунаци!” Тиме, као да је Костић желео да стиша узаврелу и проливену крв, а јунацима трагедије подари вечни мир.

„Злосрећна” невеста, како је назива Старац Милија, „ни љубљена, ни милована”,⁶ разочарана, у песми израста у симбол чувара традиције, чедности и поштења, а Анђелија, која у пет чинова трагедије подсећа на Шекспирову заљубљену Јулију, прикључује се плејади типичних романтичарских јунакиња.

Две невесте — једна коју је народ изнедрио и друга, којој је Лаза Костић удахнуо живот — у свему су сличне, а толико различите. Једну је афирмисао епски десетерац, другу су прославили јамбски једнаестерци. Међутим, кад се Костићева драма не би разликовала од песме колашинског певача, могли бисмо да посумњамо у потребу њеног постојања.

ЛИТЕРАТУРА

Веселиновић, Љушић 2001 — Андрија Веселиновић, Радош Љушић, *Српске династије*, Нови Сад — Београд, 2001.

⁶ Историјски гледано, то није тачно. Ђурађ, могући историјски пандан лику Максима, тасту није вратио кћи „нељубљену”, већ је с њом имао петоро деце.

- Детелић 1996* — Мирјана Детелић, Урок и невеста. *Поетика ејске формуле*, Београд, 1996.
- Ђорђевић 1939* — Тихомир Р. Ђорђевић, *Максим Црнојевић — уречен*, у књизи *Белешке о нашој народној поезији*, Београд, 1939.
- Ђорђевић 1985* — Тихомир Р. Ђорђевић, *Зле очи у веровању Јужних Словена*, Београд, 1985.
- Јовановић 1995* — Бојан Јовановић, *Маџија српских обреда у живом циклусу јојединца. Рађање, свадба и смрт као ритуали прелаза у традиционалној култури Срба*, Нови Сад, 1995.
- Карановић 1998* — Зоја Карановић, *Обредна функција свашовског дара и благослова у Вуковој балади „Женидба Лаза Радановића” — словенска јозадина, Кодови словенских култура*, бр. 3, Београд, 1998, 186—195.
- Караџић 1972* — Вук Стефановић Караџић, *Црна Гора и Бока которска*, Београд, 1972.
- Костић 1937* — Драгутин Костић, *Тумачење друге књиге Српских народних ђесам*а Вука Стефановића Караџића, Београд, 1937.
- Костић 1989б* — Лаза Костић, *Народно ђлумовање у књизи Приповешке. О јозорицију и уметности*, приредио Младен Лесковац, Нови Сад, 1989, 340.
- Мајерхоф 1986* — Барбара Мајерхоф, *Обреди прелаза: процес и парадокс*, *Градина*, год. 21, октобар 1986, бр. 10/86, 18—39.
- Милинчевић 1985* — Васо Милинчевић, *Српска драма до Нушића*, Београд, 1985.
- Младеновић 1989* — Живомир Младеновић, *Трагедије Лазе Костића*, у књизи *Трагедије*, Нови Сад, 1989.
- Мос 1982* — Марсел Мос, *Оглед о дару. Облик и смисао размене у архаичним друшћивима*, у књизи *Социологија и антропологија II*, превела с француског Ана Моралић, Београд, 1982.
- Radović 1983* — Miodrag Radović, *Laza Kostić i svetska književnost*, Београд, 1983.
- Радовић 1992* — Миодраг Радовић, *Аргонаути западног Адријатика — дар као јабука раздора у Максиму Црнојевићу Лазе Костића, Дометини*, пролеће-лето 1992, година 19, двојрој 68—69, 30—39.
- Rječnik simbola 1983* — J. Chevalier — A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983.
- Самарџија 2003* — Снежана Самарџија, *Трансформација ејског модела у Милијиној ђесми о женидби Максима Црнојевића, Зборник Мајинце српске за књижевности и језик*, књига 49, свеска 3, Нови Сад, 2003, 331—352.
- СНП II 1972* — Вук Стефановић Караџић, *Српске народне ђјесме II*, Београд, 1972, 328—354.
- Тарнер 1986* — Виктор Тарнер, *Варијације на тему лиминалности*, *Градина*, год. 21, октобар 1986, бр. 10/86, 40—56.
- Цвијић 1912* — Јован Цвијић, *Виолетини ђији динарских Срба (јоводом ђесме „Женидба Максима Црнојевића”)*, Сарајево, 1912.
- Чајкановић 1925* — Веселин Чајкановић, *Пешнаест српских народних ђесам*, Београд, 1925.

Светлана Торњански

НЕВЕСТА МАКСИМА ЧАРНОЕВИЧА В БЫЛИНЕ СТАРИКА МИЛИИ И ТРАГЕДИИ ЛАЗЫ КОСТИЧА

Резюме

Создавая былинну женидба *Максима Чарноевича* Старик Милия преобразовал модель былинны о героической женидбе с препятствиями, используя многочисленные анахронизми. Лаза Костич, драматизируя былинну Милии, поэтизировал и изменил в духе романтизма его первобытный характер. Ввел новые образы и изменил судьбу уже существующим.

Отношение между былиной и трагедией в настоящей работе рассматривается преимущественно через отношение образа безымянной латинянки-невесты, формирующийся в былине в контексте представлений о женщине в традиционной культуре сербов и в контексте обряда перехода, и образа Анджелии Л. Костица, на формирование которого существенным образом влияют обычаи романтической поэтики и драматургия Шекспира.

Ксенија Кончаревић

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ НОВИЈЕ ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКЕ
НОРМАТИВИСТИКЕ — РАД НА ИНОВИРАЊУ
ЦРКВЕНОСЛОВЕНСКЕ НОРМЕ У РУСИЈИ
ТОКОМ XIX И XX ВЕКА

Апстракт: У раду се праћи и са сџановишћиа савремене нормативистике и теорије превођења валоризује ревизија богослужбених књиџа и предузимање нормативистичких захвата у црквенословенском језику у Русији током XIX и XX века.

Кључне речи: црквенословенски језик, ревизија богослужбених књиџа, иновирање језичког сџандарда, литурџијска обнова

Доба у коме живимо унело је у столећима релативно стабилну слику функционисања црквенословенског језика приметне измене. Најочљивија промена у социолингвистичком статусу црквенословенског језика, која се вековима постепено одвијала да би у новије време добила знатно убрзање, јесте сужавање сфере његове примене: свођење са статуса сакралног и доминантног језика књижевности и писмености, који је он уживао до XVII—XVIII века, на статус искључиво литургијског језика (XVIII—XIX век) и, даље, потискивање овога језика и у богослужбеној сфери (XIX—XX век), с неједнаким интензитетом у разним помесним Црквама и у различитим срединама (матица — дијаспора, село — град, парохијске или монашке заједнице итд.).

У једној од претходних публикација констатовали смо да је статус традиционалног, црквенословенског богослужбеног израза у оквиру словенских помесних православних Цркава, поред извесних екстралингвистичких фактора (рецепција идеја литургијског покрета, идеолошке, политичке и културне околности), умногоме, чак и пресудно, зависио од интралингвистичких чинилаца — у првом реду од генералне оријентације кодификатора савремених словенских књижевних језика, односно од степена толерантности према црквенословенском наслеђу у процесу језичке стандардизације (Кончаревић 2001, 25). Наиме, у срединама где се конституисање књижевнојезичке норме снажније везивало за црквенословенску основу, у богослужбеној сфери остао је доминантан традиционални сакрални језик, док је ослањање на превасходно дијалекатску основу имало за последицу и

потискивање традиционалног литургијског израза. Тако се у Српској цркви и залагања за прелазак на српско богослужење, и сама пракса богослужења на народном језику везују за другу половину XIX века, што, очито, кореспондира не само са политичким и културним околностима тога доба (детаљније в. Кончаревић 1997, 197—199) него, рекли бисмо, пре свега са реформом српског књижевног језика, његовим постављањем на народну основу. С друге стране, у Руској православној цркви идеја русификације богослужења, као и пракса савршавања служби на руском језику, и дан данас остаје маргинална, с обзиром на висок степен корелације богослужбеног језика са савременим стандардом. Конкурентна употреба црквенословенског и савременог језичког стандарда данас је присутна и на украјинском, бугарском, македонском терену, што опет потврђује тезу да је прихваћеност црквенословенског језика у најтешњој вези са његовим уделом у књижевнојезичком стандарду сваке националне заједнице понаособ.

За тему којом ћемо се овом приликом бавити важно је уочити да природа савременог језичког стандарда условљава не само преференцију овог или оног литургијског израза него и статичност или динамичност, ригидност или еластичност у односу према традиционалном литургијском изразу. Наиме, једино у руској средини, управо услед знатног удела црквенословенске базе у савременом књижевном језику (процене еминентних истраживача, попут А. А. Шахматова, Л. В. Шчербе, Б. О. Унбегауна о уделу црквенословенизама у савременом руском стандардном језику крећу се до читавих 75% — исп. Филлин 1981, 12—20), већ скоро два века заговара се активан однос према самој црквенословенској норми, истиче се могућност њеног модификовања у складу са развојним тенденцијама руског језика (тзв. „новословенска норма”), чиме би се она приближила могућностима рецепције данашњих верника са овог подручја. Индикативно је да је мишљење о потреби осавремењивања црквенословенске норме, стварања такозваног новословенског језика, још почетком XX века, у атмосфери припрема за грандиозни по свом значају Помесни Сабор 1917—1918. године, однело убедљиву превагу над идејом о русификацији богослужења (исп. Кравецкий 1997, 67—72; Отзвыы 1999, 319—336; Материалы 1999, 337—343; Протоколы 1999, 344—368; Балашов 2001, 23—170, 182—258); ово је утолико значајније уколико се има у виду чињеница да је и тада РПЦ имала искуства у богослужењу на језицима новопросвећених националних мањина (исп. Стамулис 2002, 85—141).

Сада се као логично намеће питање да ли је судбина црквенословенског језика једном заувек одређена при кодификовању националних књижевних језика, или и у овом домену можемо свесно изграђивати начела језичког планирања и језичке политике. Склони смо да тврдимо да је цивилизацијски задатак славистике ово друго, и

да су посленици у области словенске лингвистике и филологије позвани, скупа са црквеном јерархијом и у благодатном сагласју са њом, да се залажу за изградњу критеријума у овој области и предлажу одређена решења. У том смислу, настојали смо да и ово наше истраживање, одн. систематски приказ настојања предузиманих током XIX и XX века да се озбиљним и вишедимензионалним захватима у норми црквенословенског језика он учини адекватнијим рецепцији данашњих верника, пружи допринос језичкој политици и језичком планирању у овој области. А на актуелност овога проблема указују и недавна програмска одређења оличена у званичним документима Московске патријаршије (Архиерейский Собор 1994, 81—82; Определение 1995, 15) и изјавама њених архијереја, укључујући и Првојерарха РПЦ Свјатјејшег Алексија II (Балашов 2001, 8—9, 438). У широј лингвистичкој јавности о раду на иновирању црквенословенске норме мало се зна, вероватно услед маргинализованог положаја црквенословенистике у савременим славистичким истраживањима (тако, индикативно је да Н. Б. Мечковска у опсежном прегледу питања везаних за језик Цркве покретаних у XX веку, објављеном у водећем руском лингвистичком гласилу „Вопросы языкознания”, уопште не помиње ову проблематику — исп. Мечковская 2000, 3—17), што нам је послужило као додатни повод за бављење њоме.

Ревизије богослужбених књига и предузимања нормативистичких захвата у црквенословенском језику руске редакције било је и далеко пре раздобља којим ћемо се бавити у овоме раду (о начелној легитимности периодичних ревизија богослужбених текстова и критеријумима валидности таквих захвата в. Мејендорф 1998, 37—38). Тако, још почетком XV века дошло је до оштрих полемика у вези са извесним спорним местима у преписима богослужбених књига, када, под утицајем спорова са Грцима око прихватања Флорентинске уније, превагу односи конзервативна струја, чије је становиште било да су једино у Русији очувани „добри преписи богослужбених књига, једино су ту благодатне свете тајне и обреди, а упоређивати их са грчким обрасцима значи упасти у латинску јерес и издати веру својих отаца” (Коробьин — Михайлова 1999, 19). Озбиљан покушај ревизије рускословенских богослужбених књига предузеће учени светогорски монах Максим Грк (прибл. 1470—1556), налазећи у њима, путем сравњења са грчким оригиналом, не само лингвистичке, него и грубе материјалне грешке. „Я учу всякого человека право мудрствовать о воплощемся Боге Слове, то есть не глаголати Его *единого точию человека*, по вашим Часословцам, но Бога совершенна и человека совершенна во единой Ипостаси, единого Богочеловека”, — исповеда Преподобни Максим. „Также исповедую всею душею Того же Богочеловека воскресшим из мертвых в третий день, а не *бескопечною смертию умерша*, как проповедуют везде ваши толковые Евангелия. Я учу верить и проповедовать, что Он по Божеству не со-

здан, а не то, што *создан и сотворен*, как богохульствовал Арий и как проповедуют Его везде ваши Триоди. Я мудрствую и исповедую, что Он один рожден от Отца без матери прежде всех век: Отец же безматерним нигде в Писании не называется, Он безначален и нерожден... а ваши Часословцы проповедуют Его *собезматерня Сыну*... Взяв в руки священную книгу Триодь, я нашел в 9-й песни канона Великого Четвертка, что несозданного естеством Сына и Слово безначального Отца воспевают *не суца естеством несозданна*, и не стерпел такой хулы, и исправил... Также в 3-й песни канона не неделею Фомину: В гробе затворен был *описуемою плотию Своею* неописанный Божеством и прочее — некоторые из нынешних суемудров вместо *описуемою плотию Своею* пишут дерзостно — *неописуемою...*” (цит. према: Булгаков 1996, стр. 52). Међутим, овај покушај ревизије био је на најгрубљи начин осујећен, са трагичним последицама по њеног инспиратора. Сличан удес задесиће почетком XVII века архимандрита Тројице-Сергијеве лавре Дионисија, свештеника Ивана Наседку и монаха Арсенија Глухоја, који су радили на редиговању Требника, Цветног триода, Октоиха, општег и месечних минеја, Псалтира, Каноника и црквеног Устава, такође на основу савњавања са грчким изворником (исп. Коробин-Михайлова 1999, 21—26). Највише црквене инстанце увиђале су потребу вођења рачуна о језичком плану богослужбених књига (тако је и чувени Стоглави сабор из 1551. донео одлуку да се књиге имају преписивати са „ваљаних превода”, у сваком граду под надзором тамошњих протопопа, а да се неисправљене књиге одузимају), али све до одлучних потеза патријарха Никона средином XVII века није било ни говора о неким озбиљнијим нормативистичким захватима и темељној ревизији превода. У рукописима су се, међутим, већ столећима нагомилавали разнородни пропусти и омашке, које К. И. Логачев сврстава у четири групе: (а) квалитативни пропусти (у избору речи и израза, одн. преводних еквивалената у разним преписима, у избору морфолошких облика, у конгруенцији, рекцији, појединим синтаксичким обрtima, што је све заједно узроковало измене на семантичком плану интерпретације текстова, затим уметање тумачења на маргинама и у основном тексту, разне преписивачке исправке, случајне омашке, али и интервенције које сведоче о неразумевању текста или жељи преписивача или редактора да текст интерпретирају на одређени начин, итд.), (б) квантитативни пропусти (додавања, изостављања и произвољна премештања речи, израза, па и већих текстуалних целина у односу на грчки оригинал, разлике у погледу дељења библијског текста по главама, зачалима и сл.), (в) правописне и (г) палеографске омашке (Логачев 1988, 18—21). Вођен како интралингвистичким (текстолошким и нормативистичким) разлозима, тако и жељом за унификацијом богослужбених текстова и самих обреда са Грчком црквом, инспирисаном, по речима М. В. Зизикина, „смирењем пред универзал-

ношћу Цркве и непристајањем на затварање у уско националне окви-ре” (Зызыкин 1988, 57), патријарх Никон (Минов) покреће корениту ревизију богослужбених књига и предузима интервенције у самој црквенословенској норми, замашне по свом екстензитету и интензитету. Овај подухват, чији је почетак означен појавом редигованог *Служебника* 1654. године, потрајаће још наредних седамдесетак година, а његови резултати — редиговане богослужбене књиге и у то доба конституисана језичка норма — остаће, стицајем околности, и поред извесних озбиљних недостатака (детаљније в. Сове 1970, 25—30; Плетнева 1997, 102—103), присутни и до дан данас у богослужбеној пракси руске и других словенских Цркава. Језички стандард конституисан у XVII веку у Русији остаће фиксиран и у богослужбеним књигама Српске православне цркве, уз извесна одступања на плану фонетике и прозодије која се не бележе (србизирање изговора и примена акценатског система шумедијско-војвођанског типа) (детаљније в. Младеновић 1982, 56—61, 68—70, 75—76).

Поставља се питање: да ли је троиповековна окамењеност црквенословенске норме проистекла из става о неприкосновености Никоновог стандарда, из оцене да су тада прихваћена решења и даље адекватна потребама корисника и рецепијената овог језика, или је можда реч о неким мање познатим чиниоцима и неповољном стицају историјских околности? Заиста, било би нелогично да се у раздобљу обележеном преласком са руско-црквенословенске диглосије на разграничење двају језика, а затим и све израженијом баријером у разумевању црквенословенског текста, у раздобљу када отпочиње превођење сакралних текстова и на руски стандардни језик — црквенословенска норма оставља нетакнутом, а да се, с друге стране, јерархија Руске цркве перманентно недвосмислено залаже за примат црквенословенског језика у богослужбеној употреби. У овом раздобљу, посебно у другој половини XIX и почетком XX века, ипак се назирало и једно занимљиво компромисно решење — иновирање саме црквенословенске норме, њено структурно приближавање савременом језичком стању, у циљу обезбеђивања адекватније рецепције. На овом плану било је, како ћемо показати у излагању које следи, учињено много и у теоријско-концепцијском и у практичном погледу, и само су неповољне историјске околности осујетиле прихватање пројекта „новословенског језика” у руској, а тиме, потенцијално, и у другим словенским срединама. Али, кренимо редом.

XVIII век, као што смо већ истакли, представља прекретницу у статусу црквенословенског језика у руској средини. Два језика која су до тада функционисала по начелу диглосије, функционално се допуњавајући и диференцирајући се према критеријумима а) опслуживања сфере писмености / коришћења као средства разговорног општења, б) кодификованости / одсуства нормираности, в) везаности за сферу сакралног / везаности за сферу профаног и г) модалности од-

носа говорника према предмету говора (исп. Успенский 1996, 29—58), сада се раздвајају, уз одбацивање црквенословенског као књижевног језика и промовисање руског у ту сврху. Нови књижевни језик, који се конституише у складу са Петровом културном политиком, односи се према традиционалном — декларативно — као разумљив према неразумљивом, док се по функцији, на дубинском плану, од њега диференцира као језик секуларне културе, остављајући му простор у сакралној и „клирикалној” култури. Иако ће током наредних деценија долазити до наглашавања синтетичких опција, посебно у лингвистичким програмима Тредијаковског, Ломоносова, Шишкова (инкорпорирање црквенословенских елемената у руски језички стандард), два језика су стриктно одељена (о току овога процеса исп. Живов 1996), тако да проблеми у рецепцији богослужења постају све наглашенији, али јерархија тога доба, са ретким изузетцима, према њима остаје индиферентна (исп. Сова 1970, 31).

Почетак XIX века донеће прве преводе сакралних текстова на руски књижевни језик: између 1810. и 1825. израђен је први превод Јеванђеља на руски језик, који ће се, са благословом митрополита московског Филарета (Дроздова), појавити 1860 (преводилачки рад био је поверен посебној комисији састављеној од професора четири духовне академије), да би 1867. светлост дана угледао интегрални текст Светог писма Старог и Новог завета на руском језику (Аверинцев 1995, 246—251). Средином века, и поред крајње уздржаног става тадашњег првојерарха Руске цркве, митрополита московског Филарета, отпочиње и рад на превођењу богослужбених текстова: 1855—56. године појављују се први богослужбени канони на руском језику у преводу Јевграфа И. Ловјагина, професора Петроградске академије (о њима детаљније в. Сова 1970, 36—37; Коробџин — Михайлова 1999, 35—36). Међу настављачима Ловјагиновог дела, углавном клирицима, предавачима духовних и грађанских школа, ваља поменути протојереја В. П. Нечајева (потоњег архиепископа Висариона), проф. М. В. Покровског, јереја А. Н. Иванова, проф. В. С. Књаженског и др. (Сова 1970, 37—38). Сви преводи литургијских текстова на руски језик били су, међутим, намењени искључиво приватној употреби; проблем језичке рецепције богослужења остао је, дакле, и даље актуелан.

Баријере у разумевању црквенословенског текста нису представљале искључиво последицу дивергентног развоја овог и руског стандардног језика: оне су умногоме узроковане нејасноћама у самом тексту, због којих признати медиевиста Г. П. Федотов децидно тврди да он „никада није био потпуно разумљив народу”, уз опаску да му истовремено „никада није био ни потпуно неразумљив” (Федотов 1938, 7). Анализирајући стање богослужбених књига редигованих у XVII веку, истакнути литургичар И. Мансветов приметио је да се основни проблем у њима састојао у често незадовољавајућем преводу

грчких текстова — неки пут погрешном, неки пут неразумљивом: „До ових грешака и пропуста долазило је или због неправилног превођења грчких глаголских, именских и уопште граматичких облика, или због невештог одабира значењских еквивалената грчких речи, узрокованог, између осталог, узајамним мешањем речи сличних по ортографским и изговорним обележјима, а различитих по значењу, понегде и погрешним читањем грчких речи и непрепознавањем случајних преписивачких грешака. Осим тога, <...> срећемо немало застарелих словенских израза и речи, које су или постале неразумљиве, или временом попримиле потпуно другачије значење” (Мансветов 1885, 365). Минуциозну анализу и класификацију преводилачких грешака у обимном прегледаном корпусу богослужбених књига дао је прот. А. И. Невострујев, указујући, између осталог, на неуспело калкирање синтагми (типа: *сияние шума, уразуметь очесы, студению напаять, неусыпающая свеча*), мешање падежних облика, неразликовање глаголских облика, супституисање субјекта и предиката, неразликовање лексема блиских по звучању у језику изворника, са апсурдним последицама по смисао превода (типа: *златотканное питие* ум. *златовидное питие, историческое* ум. *стоическое кощунство, место священния херувимы превосходящаго* ум. *на херувимы восходящаго*, и сл.), неразликовање властитих имена и заједничких именица, непрепознавање реминисценција на библијски текст, итд., закључујући да су у питању „греси не само против граматике, филологије, логике, него и против историје, егзегетике, догматике, који делом припадају самим преводиоцима и редакторима, делом преписивачима или штампарима, који су, поред незнања и неопрезности, себи дозвољавали још и свакојака мудровања” (Боголюбский 1874а, 112; о делатности Невострујева в. и: Боголюбский 1874а; Боголюбский 1874б; Сове 1970, 40—45).

Од представника јерахије актуелност овога проблема међу првима јасно артикулише епископ тамбовски и шацки Теофан (Говоров), канонизован као Св. Теофан Затворник (1894). У његовој преписци налазимо више размишљања о могућим мерама за побољшање рецепције језичког плана богослужбених књига. Тако, у писму духовном писцу Н. В. Јелагину од 3. јануара 1882. године, указујући на проблем ширења секта пониклих на протестантској основи („пашковци”, „штундисти”), Преосвећени Теофан наводи: „Из Петрограда су ми две госпође писале како је код Пашкова све разумљиво, док се код нас ништа не разуме. Претерано је рећи: *нишѝа*, али је тачно да има много неразумљивог. Јерахија би се морала овим позабавити <...> и учинити све да богослужбене књиге буду доступније <...>, остављајући, међутим, (у употреби) црквенословенски језик” (Феофан 1901, 155—156). Три месеца касније, у писму истом адресату од 18. априла, он децидно тврди: „Богослужбене књиге ваља пре-

вести изнова, како би све било разумљиво” (Феофан 1901, 179), да би у писму пуковнику С. А. Первухину од 1. октобра 1884. изразио овакав став: „Када је реч о побољшању превода богослужбених књига, о овоме мислим следеће: наше богослужбене књиге представљају непроцењиву ризницу молитве, православних догмата и моралног учења. Зато их треба чувати и поштовати у онаквом духу у каквом оне постоје. Али превод њихов ваља побољшати, или их изнова превести — не на руски, него на словенски, али тако да текст буде јасан” (Феофан 1901, 302). Конкретан повод за отпочињање посла он је видео у обележавању 900-годишњице крштења Русије, предлажући објављивање нове верзије превода Октоиха, Цветног триода или празничног минеја (Сове 1970, 31).

Истовремено са Преосвећеним Теофаном, али независно од њега, овом проблематиком почиње да се бави још један истакнути руски јерарх — епископ јекатеринославски Августин (Гуљаницки). Од 1882. до 1884. он публикује нове преводе на црквенословенски језик већег броја служби (Велики канон, канони на Педесетницу, на Преображење Господње, на Рођење Христово, Рођење и Успење Пресвете Богородице, Воздвижење Часног Крста, Богојављење, Срећење Господње, Благовести, Цветну, Страсну недељу и Пасху). Практични рад на превођењу навешће епископа Августина на осмишљавање теоријских начела којима би се ваљало руководити приликом редиговања богослужбених текстова, а која су потоњи истраживачи овога проблема оквалификовали као неоспорна (Федотов 1938, 25—26; Сове 1970, 39; Плетнева 1998; 106, Балашов 2001): а) измене у редоследу речи у складу са савременом синтаксом (проблем је настао због технике глосирања — дословног превођења — грчког текста), на пример: *Чудо ново видеv ужасашеся Божественный в тебе воистину, мати, Зосима* трансформисати у: *Божественный Зосима воистину в тебе, мати, видеv чудо ново, ужасашеся*; б) измене у погледу размештаја интерпункцијских знакова, на пример: *Совершив все упокоение вечное, даровал еси нам всесвятое из мертвых Твое воскресение* → *Совершив все, упокоение вечное даровал нам еси — всесвятое из мертвых Твое воскресение*; в) замена вештачких јелинизма на синтагматском плану, типа: *воображается еже по нам от Девы* → *приемлет наш образ от Девы*, одбацивање „апсолутног датива” и „акузатива са инфинитивом” као конструкција које нису својствене језичком осећању савремених рецепијената црквенословенског текста, нпр.: *Рабу прегрешившу, биен бывает Владыко неповинен* → *Подобно прегрешившему рабу биен бывает Владыка; Прорекл еси Лазареву болезнь к смерти не быти* → *яко Лазарева болезнь несть к смерти*; г) лексичке интервенције у случајевима када је црквенословенска реч потпуно непозната носиоцу савременог руског језика: *врсноту, свадих, мсто, нырище, ручко* (= *стамно, сосуд*), или је њена семантика у савременом језику

другачија (међујезички хомоними и пароними)*: *прозябнути, играти, напрасно, наглый, нужный, улучшение, прельстити, окаянный*; д) поједностављивање граматичког система избацивањем категорије дуала и еквивалентна грчких чланова — „*иже*”, „*яже*”, „*еже*” уз одговарајуће синтаксичке трансформације: *Иже херувимы, тайно образующе* → *Мы, таинственно прообразующие херувимов*; *Иже во святых отец наш* → *Отец наш, сопричисленный со святыми*; ђ) разграничена партиципа и адверба: *Святии мученицы, иже добре страдаше и венчавшеся* → *добре страдавший и венчавшийся* (Сове 1970, 39—40; Коробьин — Михайлова 1999, 42—44).

Године 1881. оснива се при Синоду Комисија за ревизију богослужбених књига, која је, редовно се састајући једном недељно, до јесени 1885. године редиговала текст Тетрајеванђеља, Служебника и половину Требника. И поред ограничавања редакторских интервенција на грубе грешке, делатност комисије наићи ће на доста неповољан одјек у широј црквеној јавности (детаљније в. у: Сове 1970, 47—49). Занимљиво је да ће се, у атмосфери дискусија о овом подухвату, појавити један необичан и у односу на доминантна размишљања дисонантан предлог, који је поднео лингвиста Н. И. Иљмински — да се, остављајући богослужбене књиге *status quo*, у догледно време почне објављивати, а затим и уводити у употребу, њихов староцрквенословенски текст, који би, по мишљењу покретача ове иницијативе, био прихваћен у целом словенском ареалу, и чија би се предност у самој Русији састојала у могућности да поново обједини чланове РПЦ и староверце (Стамулис 2002, 102—105; Балашов 2001, 183). Активности Комисије, у обновљеном саставу и са свешћу о неопходности захвата далеко већег екстензитета и интензитета, уз методологију коју је засновао Преосвећени Августин (Гуљанички), после дванаестогодишњег прекида наставиће се 1907. године, у знатно подстицајнијим околностима. Наиме, почетак XX века обележен је у Руској цркви вишегодишњим опсежним припремама за Помесни сабор 1917—18. године, где је, у склопу сагледавања пројекта литургијских реформи, на дневном реду била и проблематика богослужбеног језика.

Године 1905. Синод циркуларно разатиље свим епархијским архијерејима анкетне материјале у вези са битним питањима која је потребно размотрити на Сабору. У овим материјалима специјално издвојеног питања о евентуалној реформи богослужбеног језика није било, па је утолико индикативнији податак да 28 од укупно 80 архијереја самоиницијативно, у склопу сагледавања пројекта литургијске

* Овоме би свакако ваљало додати и неуспеле калкове, типа: *дориносимый* (грч. *дориносеμος*) → *сопророждаемый святой койиеносцев*, латинизме преузете посредством грчког: *лениий, кустодия*, итд., на шта указују познији аутори (исп. Федотов 1938, 15—16).

обнове, изражава своје мишљење о овој проблематици. При томе се 24 епископа изјашњава за иновирање црквенословенске норме, од чега 18 пледира за ревизију већ постојећих превода, а 6 за поновно превођење; само три епископа заговарају увођење руског језика у богослужење (исп. Отзвыы 1999, 319—336).

У међувремену се све већа пажња посвећује усавршавању методологије редиговања богослужбених књига и конституисању новоцрквенословенске норме. Најзначајније публикације које се баве овом проблематиком били су чланци јереја Јакова Извекова, предавача Духовне семинарије у Харкову М. В. Добронравова и протојереја Димитрија Мегорског, који су настојали да скрену пажњу црквеној јавности на незадовољавајуће стање текста богослужбених књига. Позивајући се на програмски чланак епископа Августина, Извеков се у потпуности слагао са у њему предложеним програмом исправљања превода богослужбених књига (супституција архаичних речи, одустајање од „незгодног мешања грчке синтаксе са словенским говорним обртима, чак и њене доминације” и елиминисање многих грешака које мењају смисао превода). Он апелује да се што пре приступи новом редиговању књига, нудећи и неке моделе могућих интервенција. Код Добронравова такође налазимо позивања на епископа Августина и Теофана Затворника; методологија рада на исправљању књига коју он предлаже у глобалним цртама веома је блиска оној што је нуди Извеков: „1) исправити грешке до којих је дошло приликом превођења са грчког језика”; 2) „чисто словенске речи, које се ретко срећу и које су нам отуда непознате, као и речи које се у руском језику употребљавају у другачијем значењу него у словенском, могу се заменити синонимима заједничким и руском и словенском језику, који су нам разумљиви”; 3) „донекле изменити ред речи у црквеном тексту, адекватно руској конструкцији реченице”; 4) на извесним местима заменити двоструки акузатив и двоструки генитив инструменталом; 5) за дуже или краће облике придева опредељивати се независно од присуства члана у грчком изворнику; 6) апсолутни датив у неким случајевима транспоновати одговарајућом зависном реченицом; 7) доследно, у читавом тексту, изоставити заменицу *иже*, *яже*, *еже* у значењу грчког члана. Програм Добронравова могао би се, дакле, окарактерисати као нека врста синтезе ставова епископа Августина и Н. И. Иљминског. Од Иљминског је позајмљена теза да супституција црквенословенских речи и облика руским „квари” словенски језик који, будући да спада у ред „мртвих језика”, „не дозвољава неке нарочите измене у своме саставу у односу на пређашњи”. Августин је сматрао да су овакве интервенције у извесним случајевима дозвољене. По мишљењу Добронравова, речи што их је епископ јекатеринославски увео у црквенословенски језик (на пример, супституције *вредныя* → *увечныя*, *работа* → *рабство*, *удобрение* → *украшение*, *преимуц* → *превосходящ*, *ум* → *разумение* и сл.) треба да се доимају као

„русизми који имају право на постојање у црквенословенском језику, али не у већој мери неголи варваризми”, у које он убраја грчке речи (*есмирнисмено вино, иматисма, сударь, епендит*). Практичну реализацију овај је програм задобио у серији исправљених превода које ће Добронравов објавити између 1903. и 1910. године. Нажалост, ови текстови, каогод и Августинови преводи, нису постали предмет ширих разматрања. Изостала је било каква реакција црквене јерархије на њихову појаву. Године 1904. објављен је чланак Д. Мегорског, у којем је аутор покушао да убеди црквену јавност да је неопходно „признати, сваку *гордост осџавивши*, да у овим [црквенословенским богослужбеним — *йрим. наща*] књигама не стоји све онако како би ваљало да буде”. Аргументи на које се он позива углавном се поклапају са Извековљевим и Добронравовљевим. Подужи списак погрешно преведених и нејасних места из богослужбених књига, пре свега из Посног Триода, завршава се констатацијом: „Мислимо да је материјал што смо га овде навели сасвим довољан да дођемо до закључка да је преглед и исправљање нашег Посног Триода неодложан и изузетно неопходан посао!” (преглед ставова Извекова, Добронравова и Мегорског дајемо према: Балашов 2001, 184—193).

На самом почетку рада Комисија, на чијем челу је био архиепископ фински и виборшки, потоњи патријарх московски и све Русије Сергије (Страгородски), а у чији састав су ушли угледни филолози литургисти попут Ј. И. Ловјагина, Н. Н. Глубоковског, И. А. Карабинова, А. А. Дмитријевског, акад. А. И. Собољевског, Д. Т. Мегорског и др. — сачинила је програмски документ где се излажу гледишта на циљеве и задатке њене делатности, као и текстолошки и редакторски принципи рада. Из овог документа, похрањеног у Архиву Светог архијерејског синода РПЦ и први пут публикованог у Балашовљевој студији, навешћемо неколико карактеристичних места, која јасно показују континуитет у заснивању нормативистичких начела и њихову кохерентност са предлозима епископа Августина (Гуљаницког), Извекова, Добронравова и Мегорског:

„1. Пошто није била формирана ради поновног превођења богослужбених књига, него само ради редиговања већ постојећег превода, Комисија је сматрала да је слободна од задатка претходног критичког установљивања аутентичног текста богослужбених књига, што би изискивало изузетно сложен научни рад, упоређивање разних грчких рукописа итд. Комисија је пред собом видела далеко скромнији задатак: да исправи црквенословенски превод богослужбених књига прихваћен за употребу у доба патријарха Никона, да га очисти од погрешно и непрецизно преведених места, те да га учини што разумљивијим не само онима који долазе у додир са њим читањем (таквима је текст превода и сада скоро у потпуности разумљив) него и слушањем. У ову сврху чинило нам се да је сасвим довољно упоредити наше богослужбене књиге са постојећим штампаним грчким

књигама, што је Комисија и учинила, користећи — за Посни Триод — венецијанска издања из 1768, 1839. и 1901. године, унијатско римско из 1879. и болоњско из 1724. године, док су за Страсну седмицу коришћени издање Константинопољске патријаршије из 1906. и 'Чин' по рукопису из Јерусалимске библиотеке (према изд<ању> Керемевса, Петроград, 1894. године). Комисија је такође консултовала старе штампане Триоде патријараха Јова (1589), Гермогена и Јосифа (1648), кијевске митр<ополита> Петра Могиле из 1640. и 1631. године, рукописне словенске из XII века са нотама бр. 423 из Моск<овске> синодске библиотеке, као и из XV и XVI века из Библиотеке Архива Светог синода [Стари словенски преводи били су нарочито корисни у случајевима када је било потребно наћи неки разумљивији обрт или реч ради замене одвећ јелинизираног превода прихваћеног за употребу код нас.] У појединим случајевима Комисија је преко својих чланова (А. И. Собољевског, К. Ј. Здравомислова, Ц. М. Лопарева и др.) консултовала и старе грчке рукописе из фондова Јавне библиотеке и Библиотеке Академије наука, као и Синодску штампању у Москви.

2. Приликом упоређивања различитих текстова као основни увек је узиман код нас прихваћени Никонов текст, и Комисија је дозвољавала себи слободу да одступи од њега у корист грчког једино у случајевима када је било основано претпоставити постојање превида или непрецизности, при чему је од грчких редакција увек давала предност оној која се подудара са нашим текстом. У неким случајевима предност је давана решењима из словенског текста и поред тога што би сва грчка издања, у пуној међусобној усаглашености, нудила другачија решења: овако се поступало у ситуацијама када решење понуђено у актуелном преводу има такође недвосмислену потврду у словенским рукописима и издањима штампаним пре Никонове реформе (нарочито ако је та потврда истовремено присутна и у московском и у кијевском издању) и када постоје сви основи да се у словенском тексту види једна специфична редакција, можда исто тако вредна као и оне на којима се темеље грчка издања. У изузетним, веома ретким случајевима, давала се предност старом преводу не само у односу на грчке предлошке, него и у односу на код нас прихваћени превод, када је на страни старог читања очигледно била и логика, и природни говорни контекст. На пр<имер>, у 38. стиху Похвала на Непорочним Велике Суботе: *'Якоже лев, Спасе, уснув плотию, яко некий скимен мертв възстаеши, отложив старость плотскую'*, реч *'мертв'* замењена је речју *'млад'*, као и у старим словенским издањима. Овде је, без сумње, умеснија претходна варијанта, и према контрасту у односу на *'старост'*, и према логици исказа (*'возстаеши мертв...'*).

3. Неразумљивост текста наших богослужбених књига проистиче, ако изузмемо присуство неких већ архаичних обрта и израза, из претеране буквалности превода. У овом погледу наши новији прево-

диоци нису се много, али на своју штету, разликовали од својих претходника, с тим што су стари преводиоци били кадри — не плашећи се да ће одступити од слова изворника — да изузетно вешто чистим словенским изразима пренесе чак и најсуптилније обрте и идиоматизме (идиоме — *К. К.*) грчког језика, док су новији преводиоци себи поставили циљ да пренесу грчки текст у истоветном облику, са свим њему својственим обртима, па чак и са аутентичним редоследом речи, који је у грчким канонима написаним у стиху, из версификацијских разлога, изузетно произвољан. Тим се буквализмом да објаснити и појава у нашем богослужбеном тексту нових вештачки саграђених (калкираних — *К. К.*) речи, које, премда са фотографском прецизношћу репродукују грчке лексеме, на словенском или не пружају никакву јасну представу, или изражавају нешто потпуно другачије у односу на смисао грчке речи. Такви су, рецимо, познати примери: *'Самоистукан бех'* (*'Јумира ся себе сотворих'*); *'Странствия Владычня'* (*учреждения или угощения Владычня*); *благоутробие* (ум<есто> *милосердие*), *не ктому* (*уже не*), и сл. Сходно томе, у настојању да наш богослужбени текст учини што је могуће разумљивијим, Комисија је настојала да удаљи из текста архаичне речи и израза (типа: *'оброщение'*, *'оляденевший'*) и решења добијена вештачким 'пресликавањем' са грчког језика; замењивала је природнијим конструкцијама акузатив са инфинитивом, апсолутни генитив и сл.; најзад, најчешће је прибегавала уношењу измена у ред речи, без самог њиховог замењивања другим еквивалентима. Овај последњи поступак нарочито се често примењивао у деловима богослужења који се читају, а не који се поју (тропари канона, сједални и др<уго>). На местима где се у богослужбеном тексту могао срести израз позајмљен из Св<етог> Писма, нарочито из Новог Завета, Комисија је обично настојала да, уколико је могуће, буквално понови јеванђељски и уопште библијски текст. Отуда, на пример, молитву митареву, која се у нашим богослужбеним књигама систематски преноси као: *'Боже, очисти мя грешнаго'*, Комисија је усагласила са јеванђељским текстом, чији је превод прихваћен у оваквом облику: *'Боже, милостив буди ми грешному'*. Што се верније у богослужбеним књигама буду репродуковале библијске речи и изрази, то ће се стабилнија асоцијација створити у уму слушаоца и то ће му разумљивије бити одређено место из богослужбене песме или тропара.

4. Са истом мотивацијом, дакле да се наш богослужбени текст учини разумљивијим, проф. А. А. Дмитријевски предложио је да се у нашим богослужбеним књигама уведе уобичајена, а не словенска интерпункција (дакле, знаци: ?, ! и други), или да се макар интерпункцијски знаци распореде у складу са смислом исказа. Наша данашња интерпункција често репродукује грчку, чији је циљ једино да означи границе стиха, тако да у неким случајевима пре може отежати него олакшати разумевање” (цит. према: Балашов 2001, 202—204).

Упознавши се са овим документом, децембра 1908. године Синод доноси одлуку у којој се, између осталог, наводи: „Општа начела исправљања текста која је Комисија прихватила одобравају се и даје се благослов за наставак рада у истом духу; интерпункцију треба оставити по традиционалном словенском моделу, с тим да се измени једино размештај интерпункцијских знакова у складу са смислом текста; <...> не дотичући се, за сада, питања о поређењу квалитета библијског црквенословенског текста у издању Синода и онога који је заступљен у богослужбеним књигама, треба предложити Комисији да редигује библијски текст богослужбених књига у постојећем облику, упоредивши га искључиво са грчким и старим штампаним богослужбеним текстовима” (Кравецкий — Плетнева 1994, 39—40).

Резултат делатности Комисије представљале су темељно ревидиране богослужбене књиге: *Триодион сиестъ Трипеснецъ* (1912), *Пентикостарион* (1913), *Октоих* (део I, глас 1—4, био је у потпуности спреман за штампу 1914, а II, глас 5—8, 1916, али стицајем неповољних околности књига није угледала светлост дана), *Ирмологий* (припремљен за штампу 1914. и необјављен), *Канонник* (необјављен; подаци о времену завршетка рада недостају), као и *Минея сентябрьская* (ревизија завршена 1917., али је рукопис завршио у Синодској архиви) (Сове 1970, 61—62; Кравецкий — Плетнева 1994, 43; Балашов 2001, 219—244). Пошто се примерци ревидираног Триодиона и Пентакостариона у јавним библиотекама, нажалост, не могу наћи, увид у карактер предузетих интервенција пружају нам само поједини фрагмента публиковани у новије време (Кравецкий — Плетнева 1994, 44—45; Балашов 2001, 232—243).

Као што се и дало очекивати, редактори су велику пажњу посветили интервенцијама на лексичком плану. Замењиване су архаичне лексеме чије се значење више не може поуздано наслутити и лексеме које у условима црквенословенско-руског билингвизма, с обзиром на међујезичке хомонимске и паронимске односе, изазивају неадекватне асоцијације, на пример: *тезоимение* → *соимение*; *безстудных* → *мерзких*; *страсти смертоносныя* → *страдания смертоносная*; *иногда* → *некогда*; *заколение* → *приношение*; *независтно подательных* → *изобильно подаваемых*; *красит* → *веселит*; *доброту* → *красоту*; *вечнующую* → *вечную*; *рачением* → *любовию*; *кратир* → *сосуд*; *на руку* → *на объятых*; *токи* → *источницы*; *целений* → *исцелений*; *сопряжение, супруг* → *двоица*; *низоревностных* → *долу влекущих*; *преестественно* → *паче естества*; *утварь царская* → *украшение царское*; *акира* → *якорь*; *окормление* → *управление*; *одождение* → *излияние*; *ретъ* → *рвение*; *во уметы* → *ни во что*; *вжиялемъ* → *укрепляемы дхне* → *вдохнул*; *озареньми* → *лучами*; *возбнув* → *воспрянув*; *неятна* → *непленена*; *невредно* → *непорочно*; *легание* → *лежание*; *отнюд* → *вся*; *приятелище* → *вместилище*. У већици случајева, као што видимо, редактори су или настојали да нађу могућност синонимске супституције црквенословенских лексема које

подстичу неадекватне асоцијације код савремених рецепијената, трагајући за еквивалентима чије су коренске морфеме познате носиоцима руског језика, или су прибегавали перифрастичком преношењу смисла.

Међутим, лексичке интервенције не би биле довољне да нису биле праћене и озбиљним захватима на синтаксичком плану, праћеним одговарајућим интерпункцијским корекцијама, који су имали за циљ да се, уместо постизања формалне еквивалентности коришћењем језичких форми максимално блиских језичким формама изворника, чему су традиционално тежили преводиоци литургијских текстова, предност да динамичкој еквивалентности, односно ослањању на природну форму циљног језика уз адекватно транспоноване смисла изворника. Оријентишући се, дакле, на интерпретативни превод уместо глосирања доминантног у ранијим преводима, редактори су настојали да користе природан ред речи и живе синтаксичке структуре, тако да смисао текста (наравно, уз обезбеђивање идентичности на информацијском плану) буде лако појмљив. То ће нам потврдити примери попут следећих: *предварившыя утро яже о Марии* → *предварившыя утро яже с Мариєю; еже прежде солнца солнце зашедшее иногда во гроб, ищущыя яко дне...* → *сущее прежде солнца солнце зашедшее некогда во гроб, ищуща яко день...*; *слова слова, яко воистинну источника, воспеваем ты чистая* → *слова воспевают ты чистая, яко воистинну источник слова; украси яже внутрь, добродетельми яко листвием, душе, и украсишия* → *украши внутренняя твоя добродетельми, яко листвием, душе, и буди прекрасна; прилог силы хваления трисвятаго не прияша* → *и силы небесныя прилог трисвятаго хваления не прияша*, итд. Инсистирање на динамичкој адекватности црквенословенског текста изворнику А. Г. Кравецки и А. А. Плетњова оцењују као највећу вредност овог редакторског подухвата: „Рад Сергијеве комисије треба посматрати имајући у виду низ покушаја побољшавања црквенословенског текста четјих и богослужбених књига предузиманих током протеклих столећа. Редиговање књига је у Русији од XVI до XVIII века представљало континуиран процес. Ревизија у доба патријарха Никона није била једина те врсте. Богослужбене књиге биле су исправљане и пре и после Никона. Међутим, редиговани текст који је предложила Сергијева комисија принципијелно се разликује од раније праксе. Редактори из претходних епоха су на различите начине настојали да реше задатак приближавања словенског текста грчком оригиналу. Сада је, међутим, поред поменутог, постављен још један задатак: да се црквенословенски текст поједностави и учини разумљивијим носиоцу руског језика. Редиговање се одвијало по линији разјашњавања смисла словенског текста, и први пут је семантици дат већи значај у односу на текстологију” (Кравецки — Плетнева 1994, 43). Овим је, с једне стране, и у богослужбене књиге пренет преводилачки поступак који се у савременој традуктологији оце-

њује као најадекватнији за транспоновање сакралних текстова (Бикман — Келлоу 1994, 1—34), и с друге, нормативистичким захватима дошло је до знатног иновирања црквенословенског језика, без задирања у темељне карактеристике његовог структурно-типолошког устројства.

Редиговане богослужбене књиге наишле су на велико интересовање у црквеној јавности, о чему сведоче подаци везани за њихов изванредан пласман (Балашов 2001, 257). Позитивно је ово прегнуће оцењено и у дискусијама вођеним на седницама Савета за припрему Сабора 1917 (исп. Материјали 1999, 337—343), као и на самом Сабору, у оквиру Подсекције за богослужбени језик (исп. Протоколи 1999, 344—368). У одлукама Сабора, између осталог, констатовано је да „словенски језик у богослужењу представља велико свештено наслеђе наше црквене старине и зато је неопходно да се он чува и одржава као основни језик нашег богослужења”, те да је „неопходно без одлагања при Највишој црквеној управи формирати посебну комисију која би се бавила поједностављивањем и исправљањем црквенословенског текста богослужбених књига” (Поместный собор 1917—18, 139—140). Међутим, у околностима бруталних прогона Цркве после револуције рад на даљем ревидирању богослужбених књига био је заустављен, а многи већ изредиговани рукописи нестали су без трага, У послератном раздобљу, 1957. године, са благословом патријарха Алексија I, формирана је Комисија за питања календара и богослужења, на чијем се челу нашао епископ Атанасије (Сахаров), са задатком да настави пројекте припремане за верификацију на Сабору 1917—18. године, али она није била дугог века — већ 1958. њен рад био је прекинут (Кравецкий — Плетнева 1996, 114—124). До поновног оживљавања њене делатности доћи ће после 11 година, сада под руководством епископа волоколамског Питирима (Нечајева), који је инсистирао да се, када отпочне штампање богослужбених књига (иначе забрањено у целом дотадашњем постреволуционарном раздобљу), неизоставно поново објаве искључиво редиговане верзије Посног и Цветног триода, са образложењем да су оне „једино легитимне и стога обавезне за све храмове Московске патријаршије” (Балашов 2001, 253). Ипак, када је средином 70-их напokon дошло до остварења овог издавачког подухвата, као прототип за фототипско издање узете су неревидиране редакције ових књига.

Иновирана црквенословенска норма у међувремену ће, међутим, наћи примену у новом литургијском стваралаштву — службама писаним током XX века, од којих су најпознатије *Служба всем Святым, в земле Российской просиявшим* (састављачи Б. А. Турајев и јеромонах Атанасије Сахаров, 1918), *Чин всенародного покаяния* (саст. Ј. Лебедева, Б. А. Турајев и А. Сахаров, 1918), *Служба иконе Богоматери „Державная”* (патријарх Тихон Белавин, В. В. Богородицки), као и низ акатиста и других богослужбених текстова, од којих је велики

број написан у последњих 10—15 година. Истовремено су, у мањем обиму, састављани и богослужбени текстови на славенизираном руском језику, који су, управо због своје блискости новословенској норми — тачније, због блискости те норми руском стандардном језику — доживљени као изворно црквенословенски (*Акафист благодарственный „Слава Богу за все“* митрополита Трифуна Туркестанова, *Молитва преподобных отцев и старцев оптинских*). На „новоцрквенословенску норму“ биће такође преведени неки значајни богослужбени текстови (*Божественная Литургия святого славного апостола Иакова, брата Божия и первого иерарха Иерусалимского* у преводима јеромонаха Филипа Гарднера, Јерусалим 1937. и епископа левкијског Партенија, Софија 1948) (опширније в. у: Кравецкий 1997, 89—90; Балашов 2001, 426—434).

Током XIX и XX столећа било је и извесних покушаја превођења богослужбених текстова на руски језик (митрополит Филарет, М. И. Богословски, И. Д. Колоколов, Ј. И. Ловјагин, А. И. Невострујев, Н. Нахимов, В. П. Нечајев, М. Скабаланович, Ф. Жуков, Т. Адаменко) (исп. Сове 1970, 54—56; Кравецкий 1997, 86—88; Коробџин — Михайлова 1999, 34—41), с тим што ти преводи никада нису ушли у ширу богослужбену употребу, с обзиром на суздржан став руске јерархије према увођењу руског језика у богослужење (о историјату питања в. Балашов 2001, 23—170). У актуелним званичним документима Московске патријаршије такође се недвосмислено предност даје наставку рада на иновирању црквенословенске норми и редиговању већ постојећих превода, уз примену методологије засноване крајем XIX и почетком XX века, која је практичну апробацију, као што смо видели, доживела на репрезентативном корпусу богослужбених књига. Тако, у реферату на Архијерејском сабору 1994. године, Патријарх московски и све Русије Алексije II констатовао је да је, после дугогодишње потпуне насилне изолације Цркве од друштва „већина наших сународника изгубила осећај за континуитет развоја православне културе. Последица тога је да се културна средства која употребљава Црква, а која припадају минулим вековима, поимају од стране новообраћених као етнографске реликвије или, насупрот, као нешто што има вредност која се може поредити са вредношћу непроменљивих верских истина. Ти људи често не разумеју дубоки духовни смисао богослужења. Наши литургијски текстови могу бити најбоље средство дидактичког, просветног, мисионарског служења Цркве <...> Ето због чега смо призвани да размислимо о томе како учинити богослужење приступачнијим народу.” Патријарх је у даљем излагању, нагласивши неопходност „приближавања, у мисионарске сврхе, литургијске и других тековина Православља разумевању наших савременика”, предложио пут саборског решења питања које је поставио: „У Цркви постоји оно што је вечно и постоји оно што се везује за конкретне епохе. Док су догмати православне Цркве, будући да пред-

стављају непоколебиви темељ Цркве, непроменљиви, дотле се исказивање божанских истина у формама културе, укључујући и литургијску културу, развијало вековима. Оно се развијало и у нашем веку. Међутим, у бившем СССР-у, где се црквени живот нашао изложен прогонима богоборачке власти, такав развој био је незамислив, и можемо рећи да је његов континуитет заустављен 1917. године. Сада ће се тај развој наставити, али је за тако нешто неопходан напор саборног црквеног разума. Управо у духу саборности мораћемо осмислити такву организацију богослужбеног живота Цркве која би нам дозволила да оживимо просветну и мисионарску димензију тога живота. У датом случају чини ми се да би требало формирати специјалну синодску комисију чији би задатак био да настави посао који је започет, али није довршен на Помесном сабору 1917—1918. године, по питању уређења богослужбене праксе, и која би завршила редиговање богослужбених текстова, својевремено такође започето у нашој Цркви” (Архиерейский Собор 1994, 82—83).

Као одговор на предлог Свјатјејшег патријарха, Сабор је донео одлуку која је укључена у резолуцију „О православној мисији у савременом свету”: „Сабор сматра изузетно важним темељно проучавање питања о обнови мисионарског аспекта православног богослужења. С обзиром на чињеницу да је развој литургијског живота у нашој Цркви био практично заустављен већ првих година после револуције, а главнина становништва наших земаља (имају се у виду републике бившег СССР-а, које су улазиле у канонску територију РПЦ — *йрим. наша*) неповратно изгубила контакт са традиционалном културом, ствараном у прошлим столећима, чини се да је неопходно учинити приступачнијим њиховом схватању смисао свештенодејстава и богослужбених текстова. <...> Имајући у виду крајњу неопходност интензивирања практичних црквених активности у овом правцу, Архијерејски сабор доноси одлуку:

Поверити Синодској комисији за питања богослужења:

— да настави започети, али недовршени од стране Помесног Сабора 1917—1918. године, посао у вези са регулисањем богослужбене праксе;

— да настави редиговање богослужбених текстова, започето у нашој Цркви почетком овога века;

— да размотри друга питања која су у вези са мисионарским значајем православног богослужења и црквене културе.

У ову комисију укључити представнике синодских установа, духовних школа и других црквених институција, као и православне научнике — историчаре и филологе” (Архиерейский Собор 1994, 176—177). Комисија је у међувремену урадила много на састављању служби новопрослављеним руским Светима на новоцрквенословенском језику, а отпочела је и делатност на темељном редиговању постојећих богослужбених књига, за коју је један од чланова те комисије с пра-

вом изјавио да је у питању „изузетно сложен посао, који изискује прворазредне научне потенцијале и доста времена” (Определение 1996, 15). И на јубиларном Сабору 16. јануара 2000. године дат је благослов за „наставак рада на редиговању богослужбених текстова ради олакшавања њихове рецепције вернима”. У том циљу одлучено је да се оснује и посебна литургијска комисија при Светом синоду (Балашов 2001, 438). Филолози који се баве овом проблематиком такође подржавају рад на новословенској норми; примера ради, А. А. Плетњова сматра да „нова ревизија чини излишним свако превођење” (на савремени језик — *К. К.*), указујући на текстолошке и лингвистичке проблеме који би условили дуготрајност превођења обимног богослужбеног корпуса (Плетнева 1998, 103—106), чему бисмо били слободни да додамо и мишљење о непотребности једног оваквог подухвата с обзиром на већ помињани висок удео црквенословенизама у руској књижевнојезичкој норми. И Г. П. Федотов је својевремено аргументовано доказивао предности богослужбене употребе црквенословенског језика у односу на стандардни руски у погледу стилских изражајних могућности и постизања адекватности на плану поетике превођења (Федотов 1938, 4—20), уз ограду да је „неоспорно да наш црквенословенски преводни језик потребује реформе” (Федотов 1938, 25).

Иновирање црквенословенске норме и ревизија богослужбених књига један је од најзначајнијих аспеката текуће литургијске обнове у Руској цркви. Спровођени са благословом јерархије и у сагласју са ортопраксијом верног народа, органски уклопљени у богословље и самосвест Цркве, ови захвати ће на почетку новог миленијума и уједно другог хиљадугодишња деловања Цркве Божије у руском народу зацело допринети да и данашње генерације верних изнова и изнова налазе у њеном богослужењу непресушни „извор воде која тече у живот вечни” (Јн. 4, 14).

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 1995 — С. С. Аверинцев (ред.), *Христианство. Энциклопедический словарь, т. III*. Изд. „Большая Российская энциклопедия”, Москва, 1995, 783 стр.
- Архиерейский Собор 1994 — *Архиерейский Собор Русской Православной Церкви. 29 ноября — 2 декабря 1994 г., Москва. Документы, доклады*. Изд. Московского Патриархата, Москва, 1995, 215 стр.
- Балашов 2001 — Н. Балашов, *На пути к литургическому возрождению*. Изд. Культурно-просветительского центра „Духовная Библиотека”, Москва, 2001, 508 стр.
- Бикман — Келлоу 1994 — Дж. Бикман, Дж. Келлоу, *Не искажая слова Божия... Принципы перевода и семантического анализа Библии*. Изд. „Ноах”, Петербург, 1994, 449 стр.
- Боголюбский 1874а — М. Боголюбский, *Об ученых трудах покойного протоиерея А. И. Невоструева*. — Православное обозрение, Москва, 1874, 7, стр. 97—124.
- Боголюбский 1874б — М. Боголюбский, *Об ученых трудах покойного протоиерея А. И. Невоструева*. — Православное обозрение, Москва, 1874, 10, 504—521.

- Булгаков 1996 — М. Булгаков, *История Русской Церкви, т. IV, ч. 2*. Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, Москва, 1996, 439 стр.
- Живов 1996 — В. М. Живов, *Язык и культура в России XVIII века*. Школа „Языки русской культуры”, Москва, 1996, 591 стр.
- Зызыкин 1988 — М. В. Зызыкин, *Патриарх Никон. Его государственные и канонические идеи, ч. 2*. Изд. Фонд Св. прав. о. Иоанна Кронштадтского, Utica, 1988, 379 стр.
- Кончаревић 1997 — К. Кончаревић, *Расправа о богослужбеном језику у Срба (1868—1969)*. — Српски језик, Београд, 1997, II, бр. 1—2, стр. 197—211.
- Кончаревић 2001 — К. Кончаревић, *Црквенословенски језик на размеђу миленијума: проблеми и персејктивне функционисања*. — *Славистика*, Београд, 2001, бр. 5, стр. 24—32.
- Коробьин — Михайлова 1999 — Г. Коробьин, Н. Михайлова, *Исправление богослужебных книг. Исторический обзор за период с XV до начала XX века*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, стр. 9—70.
- Кравецкий 1997 — А. Г. Кравецкий, *Проблема богослужебного языка на Соборе 1917—18 годов и в последующие десятилетия*. [В сб.:] *Язык Церкви*. Изд. Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, Москва, 1997, вып. 2, стр. 66—97.
- Кравецкий — Плетнева 1994 — А. Г. Кравецкий, А. А. Плетнева, *Патриарх Сергий как литургист*. — Журнал Московской Патриархии, Москва, 1994, 5, стр. 37—48.
- Логачев 1988 — К. И. Логачев, *Кирилло-Мефодиевские переводы у южных и восточных славян*. „Наука”, Ленинград, 1988, 317 стр.
- Мансветов 1885 — И. Мансветов, *Церковный Устав (Типик), его образование и судьба в греческой прусской Церкви*. Москва, 1885, 477 стр.
- Материалы 1999 — *Материалы Предсоборного Совета о богослужебном языке*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, стр. 337—343.
- Мейендорф 1997 — И. Мейендорф, *Об изменяемости и неизменяемости православного богослужения*. [В сб.:] *Язык Церкви*. Изд. Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, Москва, 1997, вып. 2, стр. 30—38.
- Мечковская 2000 — Н. Б. Мечковская, *Кирилло-Мефодиевское наследие в филологии Slavica Orthodoxa и языковые вопросы в русском православии XX века*. — Вопросы языкознания, Москва, 2000, 2, стр. 3—17.
- Младеновић 1982 — А. Младеновић, *О неким питањима примања и измене рускословенског језика код Срба*. — Сборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1982, 25/2, стр. 56—76.
- Определение 1995 — *Определение Священного Синода от 26 ноября 1995 г.* — Журнал Московской Патриархии, Москва, 1996, 1, стр. 15—16.
- Отзывы 1999 — *Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о богослужебной реформе*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, стр. 319—336.
- Плетнева 1997 — А. И. Плетнева, *К проблеме перевода богослужебных текстов на русский язык*. [В сб.:] *Язык Церкви*. Изд. Свято-Филаретовская московская высшая православно-христианская школа, Москва, 1997, вып. 2, стр. 98—107.
- Поместный собор 1917—18 — *Поместный собор 1917—1918 гг. и дело о церковно-богослужебном языке. Документы Государственного архива Российской Федерации*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, стр. 137—146.
- Протоколы 1999 — *Протоколы заседаний подотдела о богослужебном языке*. [В кн.:] Н. Каверин (ред.), *Богослужебный язык Русской Церкви. История. Попытки реформации*. Изд. Сретенского монастыря, Москва, 1999, стр. 344—368.
- Сове 1970 — Б. И. Сове, *Проблема исправления богослужебных книг в России в XIX—XX веках*. — Богословские труды, Москва, 1970, V, 1, с. 25—68.

Стамулис 2002 — Я. Стамулис, *Восточно-православное богословие миссии сегодня*. [В сб.:] *Православное богословие миссии сегодня*. Изд. Православного Свято-Тихоновского Богословского института, Москва, 2002, стр. 11—383.

Успенский 1994 — Б. А. Успенский, *Краткий очерк истории русского литературного языка (XI—XIX вв.)*. „Прогресс”, Москва, 1994, 239 стр.

Успенский 1996 — Б. А. Успенский, *Языковая ситуация и языковое сознание в Московской Руси: восприятие церковнославянского и русского языка*. [В кн.:] *Язык и культура*. Избранные труды, т. 2. Школа „Языки русской культуры”, Москва, 1996, 29—58.

Федотов 1938 — Г. П. Федотов, *Славянский или русский язык в богослужении*. — Путь, Париж, 1938, 57, стр. 3—29.

Феофан 1901 — *Собрание писем Святителю Феофана*. Вып. VII. Москва, Изд. Афонского русского Пантелеимонова монастыря, 1901, 239 стр.

Филин 1981 — Ф. П. Филин, *Истоки и судьбы русского литературного языка*. Изд. „Наука”, Москва, 1981, 327 стр.

Ксения Кончаревич

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКИ НОВЕЙШЕЙ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ НОРМАТИВИСТИКИ — РАБОТА НАД НОВАЦИЯМИ В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОЙ НОРМ В РОССИИ В XIX—XX ВВ.

Резюме

Предлагаемая статья является попыткой систематически проследить методологию конституирования модифицированного стандарта церковнославянского языка, т. наз. новославянского языка, работа над которой велась на протяжении XIX и в начале XX века в России, получив практическое применение в ходе подготовки к Поместному собору РПЦ 1917—1918 г., а также критической оценки этого стандарта с точки зрения современных принципов нормативистики и теории перевода. Автор положительно оценивает исходные принципы нормативистских коррективов, получившие теоретическую разработку в трудах еп. Августина Гуляницкого, Я. Извекова, М. Добронравова, Д. Мегорского и принятые в деятельности Комиссии по исправлению богослужебных книг, возглавляемой архиепископом Сергием (Старгородским), подчеркивая, что основная ценность данной ревизии состоит во внедрении интерпретативного переводческого подхода вместо традиционной практики глоссирования. В работе также выдвигается положение о том, что дальнейшая работа над конституированием новоцерковнославянского стандарта является одной из наиболее существенных предпосылок литургического обновления в Русской Православной Церкви сегодня.

Ениса Успенски

ДРАМА ФЈОДОРА СОЛОГУБА „ПОБЕДА СМРТИ”
И ПРВА РУСКА РЕВОЛУЦИЈА

Апстракт: *Рад разматра шемајско и естетско-филозофско рефлектовање идеја Прве руске револуције (1905) у делима Фјодора Сологуба, а особито у драми „Победа смрти”.*

Кључне речи: *Прва руска револуција, симболизам, лейоџа, Душа Свејта, А. Блок, саборност*

У мемоарима Јевгенија Ањичкова наилазимо на подробан опис револуционарних догађаја 1905. године. Описујући састанак у Слободном економском удружењу, одржан 9. јануара, после крвавих уличних нерета који су се одиграли на петербуршким улицама ујутро, истог дана, Ањичков је пренео свој утисак о томе како је окупљена *жомила* очекивала да народ наоружају, нико други до писци. Ево шта је он поводом тога записао:

„Правда народ был безоружен, народ не сопротивлялся. Войска сделали свое дело. Но какой мог быть вывод из этого? Только один. Как дать народу оружие? Что вооруженный народ немедленно осуществит 'вооруженное возстание' в этом никто не сомневался. Особенно горячились девушки. И будто какое-то деловое решение было вынесено. И в нем опять таки и думать нечего усумняться: передовые писатели сейчас вот тут, в этот знаменитый вечер должны дать народу оружие. Откуда? Какое оружие? Какому народу? Никаких зажигательных речей не было вовсе произнесено. Мне думается, и действительных, т. е. целиком отдавшихся революции интеллигентов, а тем более рабочих вовсе не было. Состоялось какое-то по истине коллективное решение передовой интеллигенции. Да, писатели должны немедленно от слова перейти к делу, и именно писатели. О революционных партиях не сказано было не слово. Писатели должны вооружить народ.”¹

То што је те вечери било изражено *communis opinio* да су писци ти, који морају да поведу оружани устанак — није било случајно. Револуција није била припремана и оправдавана само у реалистичкој, „несимболистичкој” књижевности током читавог XIX века: она је и у

¹ Аничков Е. В., *Воспоминания*, Архив САНУ: А 9259.

символизму заузимала кључно место, и то не само као историјски фон ове књижевне епохе већ и као њен семантички центар. Савремено стање симболистичке уметности „синхроно револуцији представљало је прелаз од друге фазе њеног развитка ка последњој, синтези”². По писању З. Минц, „финализам и есхатологија ’соловјеваца’ нису били само есхатологија већ и својеврсни неортодоксни ’хилијазам’ — очекивање будућег ’царства Божијег на земљи’ ”³. Приближавање револуције, већина симболиста доживљавала је као знак почетка преображаја света. На еволуцију символизма тај доживљај се, како тврди З. Минц, одразио двојако. С једне стране, појавило се безусловно стремљење ка сједињењу са општим револуционарним стањем у земљи и враћању „демократској или чак пролетерској књижевности”. С друге стране, „нова уметност” тежила је да створи „свој систем уметничког виђења револуције, полазећи од представе, да је управо символизам у стању да изрази скривену суштину свега што се у стварности догађа”⁴.

По оцени З. Минц — Сологуб је припадао првој страни. Ипак, то се може рећи само за један део његове лирике, јер Сологуб је, према тврђењу И. Ј. Кукушкине, био у стању „истовремено да ствара дела и у симболистичком, и у реалистичком кључу”⁵. Ту карактеристику његовог стваралаштва ауторка је убедљиво доказала на примеру двају песничких циклуса из времена Прве руске револуције — *Ошџубини (Родина)* и *Вашренем круџу (Пламенный круг)*. И док у *Ошџубини*, писаној у народњачком духу, нема ничег од симболистичке поезије, књига *Вашрени круџ* одражава сложену, несумњиво, симболистичку слику света.

Ипак, најдубљој синтези револуционарне стварности почетка ХХ века, Сологуб се приближио у својим драмским делима насталим управо тих година. И у томе је остао веран симболистичкој уметности и њеној концепцији будућности, према којој је водећа улога додељена „естетичкој утопији театра, као ’градитељу’ новог света”. Т. Родина је истицала да је „театар био важан као експериментална ћелија стваралаштва новог човека, нових форми живота”⁶, које ће бити у стању да сједине „енергију уметности и енергију стварања нових друштвених форми, социјалног живота и односа”⁷. Иако је понекад давао и другачије одговоре, Сологуб се углавном кретао у оквиру утопистичких идеја философије „новог театра”. Па су тако полазна

² Минц З. Г., *Русский символизм и революция 1905—1907 годов // Блоковский сборник*, Тарту 1988. стр. 4.

³ *На истом месџу*.

⁴ *На истом месџу*.

⁵ Кукушкина И. Ю., *О цитатности в сборниках Ф. Сологуба „Родина” и „Пламенный круг” // Блоковский сборник*, Вып. 11, Тарту 1990. Т. 11. стр. 24.

⁶ Родина Т., *Александр Блок и русский театр начала ХХ века*, Москва 1972, стр. 75.

⁷ *На истом месџу*.

основа у његовим првим драмама била питања „мистерије”, „саборног дејства”, стваралачког или пророчког „самоопредељења народа”.

Није случајно то што се Сологубово драмско стваралаштво хронолошки подударило са Првом руском револуцијом. Она се и на тематском и на естетско-философском плану провлачи кроз трагедију *Дар мудрих пчела* (*Дар мудрых пчел*) и мистерију *Литургија Мени* (*Литургия Мне*), као и кроз комедију *Вањка Кључар...* (*Вањка Ключник...*), међутим, најзаступљенија је у драми *Победа смрти*. Досадашњи проучаваоци овог Сологубовог дела већ су обратили на то пајњу. О томе су писали М. И. Дикман и М. Ј. Љубимова, али најдубљу и најопсежнију анализу социјално-историјске проблематике *Победе смрти* дала је И. Ј. Литванова.

Ауторка текста *Животи, смрт и победа у драми Ф. Сологуба „Победа смрти”* (*Жизнь, смерть и победа в драме Ф. Сологуба „Победа смерти”*) објаснила је везу између водећег мотива смрти и Сологубовог доживљаја савремености. Она је суштину симбола лепоте, оличене у лику Алгисте/ Дулсинеје разоткрила у вези са Кћери Градитеља, која у драми А. Блока *Краљ на штрџу* (*Король на площади*) представља тему „девојка-револуција”. Поред везе с Блоком, Литванова је прокоментарисала интертекстуалну везу *Победе смрти* с народњачким мотивима Надсонове поезије, као и њену оријентацију на *Злочин и казну* Достојевског. Уз сва слагања са оценама и анализама изнетим у овом раду, морамо, нажалост, констатовати да му, како на синтагматском тако и семантичком плану, по нашој оцени, недостаје коначан одговор на питање о Сологубљевовом односу према револуцији у етичко-философском смислу.

Овде пре свега мислимо на Сологубовљеву интерпретацију „мистичног анархизма”, који су формулисали Георгиј Чулков и Вјач. Иванов. По Чулкову „савршено друштво” је „симбол”, а сходно томе и „жива реалност”, иза које „земља-човечанства” израња као „апсолутно у настајању” („становящееся абсолютное”)⁸. Вјач. Иванов је прихватио мисао Чулкова, и надовезујући се на њу истакао да „мистични анархизам утврђује друштвеност као саборност у настајању” („общественность — как становящуюся соборность”). За њега, који се са „великом страшћу”⁹ однео према револуцији, саборност је позитивни програм „друштвено-политичког прогнозирања”¹⁰ — јер је она — „надлично утврђивање крајње слободе”¹¹.

⁸ Чулков Г., *Мысли о символизме // Валтасарово царство*, составитель, автор вступительной статьи, комментарий М. Н. Михайлова, Москва 1998, стр. 367.

⁹ Брюсов В., *Далекие и близкие // Собрание сочинений*, Москва 1975, Т. 6, стр. 309.

¹⁰ Обатнин Г.-В., *К структуре мировоззрения Вяч. Иванова в эпоху первой русской революции // Блжковский сборник*, Тарту 1988, Т. 8, стр. 89.

¹¹ Иванов Вяч., *Неприятие мира...*

Сологуб је, такође, питања друштвености сврставао у први план, али, је био далеко од вере у могућност њеног претварања у саборност. Код њега је преовладало уверење да се оно што на идеалном плану представља човека у чврстим стегамa социјалног уређења претвара у ништавило. О томе је писао у Тексту *О недописаној књизи (О недописанној књизи)*, рецензији на књигу Г. Чулкова *О мистичном реализму (О мистическом реализме)*, с предговором Вяч. Иванова о неприхватању света:

„Во все времена общественность была тою сетью, которую накидывал на Извечно-Свободного Некто-Злорадствующий, и уловлял множества. И то, что было, в идеальном плане, Человеком, в тугих петлях социального строя становилось мразью: Чернь, Толпа, Пушечное мясо, Людская пыль, и мало-ли еще как называлось Это, состряпанное из Человека, захотевшего Сытости и продавшего Кому-то (Кому, однако?) свое Первородство за Чечевичную похлебку (варево омерзительное, пошло и ежа мерзкия вместо вечной Трапезы)”¹²

И, премда је сматрао да је пут „мистичног анархизма” — „исправно означен”. Сологуб је, према његовим утемељивачима, био ироничан: „Они су добри људи, и они знају истински пут, мада не сасвим тачно.”¹³ Човек, како он каже, не може бити слободан у „чврстим мрежама” *случаја* (Ајса) и под „оштрим ножем” *нужности* (Ананаке). Са типично декадентским односом индивидуума према земаљској реалности Сологуб је, у складу са философијом Спинозе и Лајбница, тврдио да је безусловно слободна само „вољна монада”, зато што „монада као таква” саму себе одређује и „нема никаквог разлога да се одређује према било чему”, и „ма којом саборношћу себе тешила” она се „неизбежно одређује само према својој самошти”¹⁴.

На позив ка саборности — Сологуб поново одговара, крајњим солипсизмом, већ познатим по његовој лирици и претходним прозним делима:

„Самоутверждение свободной человеческой личности не дано в соборности, как думает г. Вяч. Иванов. Соборность — только средство приобщения ко Мне. Весь восторг соборности только в том, чтобы притти вместе, чтобы вместе быть со Мною. Но мне множество не нужно, мой праздник молчание и тайна, и для множества цель — Я. Скопление людей только тогда становится Общиною, когда каждый придет ко Мне. Сколько и как ни собирайте людей, полагающих свои цели вне Меня, — это все будет Стадо, нестройным ревом зовущее Пастуха и его Бич”.¹⁵

¹² Сологуб Ф., *О недописанной книге* // Перевал 1906, № 1, стр. 40.

¹³ *На истом месту*, стр. 41.

¹⁴ *На истом месту*, стр. 42.

¹⁵ *На истом месту*.

Ове мисли изречене у вези са актуелним питањима друштвености, социјалног уређења и његове промене помоћу употребе силе, пренеле су се из публицистичких текстова и на Сологубљевову уметничку прозу. У најбољој мери то се види на примеру *Победе смрти*. Протагонисткиња драме Дулсинеја/ Аљгиста представља пандан ауторског, једино слободног, вечног ја — ја, које је израз „човекове непоколебивости да стреми путем фаталне нужности, под нова небеса коначне слободе. Његова психологија је стање изразите одлучности, вечне воље. Његов завет је тајна, његов патос је трагедија, његова истина је самоутврђивање”¹⁶. Аљгиста је према овом принципу одлучна да заузме место краљице које јој по законима (од стране симболиста прокламоване) *више реалности* и припада. Отуда за њу нису препрека утврђене етичке норме, јер она је „изван и пре свих социјалних односа, ма какви они били”¹⁷.

За сижетну основу драме Сологубу је послужило предање о Дугоној Берти, мајци Карла Великог. Као и у легенди, Бертина слушкиња Аљгиста је, уз помоћ своје мајке Маљгисте (по предању Маргисте), успела да превари краља Хлодовега (историјски — француски краљ Пипин) и заузме краљичино место, а своју супарницу протера у шуму. И док је у свим варијантама легенде Аљгиста негативан лик, код Сологуба она је одлучна лепотица, решена да исправи друштвену неправду, да не дозволи „кћери крвожедног краља Коломона” — ружној, хромој Берти да продужи владавину тираније: „Безобразная и злая, глупая и жадная, достойная дочь многих поколений жестоких и коварных, она веселится и торжествует. Она хочет быть королевою, — зачем? (...) Я буду королевою. И не будет Аљгисты, и забудется имя Аљгисты, — я буду королевою”¹⁸.

Сологуб је овде недвосмислено стао на страну оправдања зла¹⁹, т. ј. сурових закона живота, преваре и окрутности у име лепоте и љубави. И Литванова је с правом у томе открила оријентацију према *Злочину и казни* Достојевског. Аљгиста се својим поступком не разликује од Раскољникова, који се одлучио да дигне руку на стару зеленашицу, наказну и у етичком и у физичком погледу. Међутим, становишта Достојевског и Сологуба се по овом питању разилазе. Достојевски је на примеру свог јунака доказао да, ако постоји Бог, није могуће убити ни последњу ваш, створену по Његовом подобију. Убиство ништавне ругобе, повукло је за собом и друге невине жртве, безазлену Лизавету, а могуће и њено нерођено дете. Сам Раскољни-

¹⁶ *На истом месту*.

¹⁷ *На истом месту*, стр. 43.

¹⁸ Сологуб Ф., *Победа смрти* // „Факелы” спб. 1908, стр. 13. (Даље у тексту дата је само ознака странице према овом издању.)

¹⁹ Програм „супротстављања злу силом” за Сологуба је током читавог стваралаштва представљао позитиван облик друштвено-политичког ангажовања. В.: на пример, убиство Мотовилова у роману *Тешки снови*, које његов починилац — Логин третира као „добро дело”.

ков није био у стању да се носи са бременом које је примио на своја плећа. За разлику од њега, Аљгиста је после учињеног „недела” наставила да живи без гриже савести, а злочин који је починила над ружном краљицом није имао никакве катастрофалне последице: Берта је у шуми родила престолонаследника Карла и, уз помоћ свог брата Етељберта, поново се вратила на престо.

Страдала је само лепа Аљгиста. Но она није страдала зато што је, попут Раскољникова, починивши злочин покидала везе са другим члановима заједнице, што се изопштила из саборности. Јер „слободној човековој личности саборност није потребна”, њој није „потребно мноштво”, напротив, „она” т. ј. слободно ауторско „ја” јесте циљ којем тежи мноштво. И само када сваки припадник мноштва, скупљене гомиле приђе према „ја” — стадо ће постати општина.²⁰

Сологубу је била блиска идеја мистичног преображења путем дионизијства и сцена Аљгистиног погубљења подсећа на оргистичко комадање бога Диониса. Али у овом случају није реч о тзв., према Вјач. Иванову, „правом дионизијству” („правое дионисийство”), већ о његовој супротности „неправом дионизијству” („неправое дионисийство”). Грешку, међутим, није починила Аљгиста, која је овде у двострукој улози жртве и врача (жертва/жрец). Њена жртва је добровољна и она следи парадигматику дионизијског саможртвовања. Хлодоев можда не би поверовао у Бертину причу да му сама Аљгиста није открила свој идентитет: „Я устала. И не хочу быть Бертою (...) Разве я не прекрасна? Разве я не была ему верна? Разве у меня нет ему сына? (...) Если он меня любит, если долгие дни и сладкие ночи нас навеки сковали, то он меня не отвергнет и увенчает Аљгисту. Иду, открою мое имя” (47).

Грешку је направило мноштво, гомила, *massa confusa*. Јер да би се остварила мистерија потребно је да заједница препозна и подржи жртву. Народ је овде био уз Аљгисту само док је веровао да је она његова законита краљица („Все говорят, что при тебе король стал милостив к народу, щедар к своим слугам, справедлив для вранх прибегающих к его суду. Народ благословит имя твое, милая королева наша” — 41—42). Међутим, иако је осетио благостање под њеном владавином, одрекао је се када се открило да она није права Берта већ просто девојче („простая девка” — 48), преваранткиња („обманщица” — 49). Она иста гомила која јој се до јуче клањала сада кида одећу са ње, шиба је и бичује, кикоћући се, вичући и ругајући јој се („Все толпятся вокруг нее, хохочут, кричат, издеваются” — 49, 50). Један се хвалио како јој је плунуо право у очи („Я плюнул ей прямо в глаза” — 49), а други како је шамарао („Я надавал ей пощечин” — 50).

²⁰ Сологуб Ф., *О недописанной книге...*, стр. 42.

Да је гомила била у стању да буде слободна и препозна у Аљгисти истинску лепоту, да је била способна да прими њену *жриву* као *дар*, ланац тираније је могао бити прекинут. Кћер крвожедног краља не би могла доћи на престо обезбедивши га и за, ништа мање крвожедног, наследника. Уствари, род је могао бити спасен да је хтео, да је поседовао вољу. С друге стране, и сама Аљгиста зна да „народ — сви ти обични људи, земљорадници и занатлије — желе да буду робови, само робови” (41), и њена мисија и није у спасавању, одржању и очувању народа. „Она” је заједно са ауторским „ја”, а његов „празник су тајна и ћутање”²¹ — т. ј. празник непосредног доживљаја суштег, неизрецивог са становишта оностраног језика.

Тајна коју Аутор трагедије, као пандан ауторског ја, скрива иза „полумаске”, иза свог „змијастог” осмеха, тиче се, између осталог, и тајног, споразума и неспоразума, савеза и раздора посејаног још међу првим паровима, на искону људског рода. За Сологуба, као и за већину симболиста питања пола и „рехабилитација телесности” у непосредној су вези са свим осталим егзистенцијалним, етичким, друштвеним или политичким питањима. Њихову философску подлогу чини *џанесјејетизам* — представа о лепоти као скривеној суштини света, највећој вредносној категорији и најактивнијој сили у преображају стварности. Руска симболистичка мисао извукла је основу митопоетске философије Вл. Соловјова „превративши је у неки универзални инваријантни мит”, који се своди на „слику света као борбе божанског космоса и хаоса за Душу Света”.²² У симболистичким текстовима јунаци представљају разноврсне трансформације та три универзална „дејствителника”, без обзира на то што у конкретним случајевима њихови ликови добијају различите психолошке и лирско-емоционалне нијансе, прилагођавају се конкретним историјским карактеристикама и „осветљавају” се разним другим митовима. За реалну историју руског симболизма како пише З. Минц, „опседнутост панестетском утопијом карактеристична је исто колико и сумња у њене способности да преобрази свет”. Па, према томе, „ма колико се писац-симболиста трудио да ’објективизује’ свој лични доживљај, он скоро увек ствара ликове, који су или оријентисани на ’дејствителнике’ Соловјевљевог ’мита о свету’, или се полемички односе према њему”.²³

Што се тиче Сологуба, он је у општу митолошку шему уградио сопствену интерпретацију Сервантесовог мита о Прекрасној Дами. Сложеној антиномичној структури женског начела код Сологуба одговарало је противстављење идеалне лепотице Дулсинеје приземној Алдонси. У контексту Соловјеве митопоетике Сологубова Дулсинеја

²¹ *На истом месту*, стр. 43.

²² Минц З. Г., *О некоторых „неомифологических” текстах в творчестве русских символистов // Блоковский сборник*, Тарту 1979, № 3, стр. 84.

²³ *На истом месту*.

је Душа Света, оваплоћена лепота, земља („прекраснейшая из земных дев”), али одвојивши се од божанског свејединства она је постала заточеница хаоса, материјалног „мноштва”. Њено избављење и поновно стапање са божанским није могуће јер је „мноштво” заменило њен прекрасни лик за банални Алдонсин лик. Управо на мотиву *замене, нейрејознавања*²⁴ заснива се трагика неразрешивог митопоетског конфликта. Алдонса је та која влада овим светом, њој се клањају, њу обожавају, док је Дулсинеја она која је понижена и одбачена. То је закон по којем се одвијају сви остали заплети и расплети између ова два лика у конкретним сижејним ситуацијама.

У прологу за драму *Победа смрти* Сологуб је изложио свој концепт. Засебна кратка целина *Змијоока у надменој њалаји* (*Змеиноокая в надменном чертоге*), као и цела драма, видљиво су оријентисани на драму А. Блока *Краљ на њрђу*. Како пише Литванова, та оријентација се „очитује и у склопу система ликова и у сличности сижејне шеме: покушај да се оживи уснули краљ — да се удахне нови живот у краљевску власт — неуспех — погибел”²⁶. Ипак, уз сагласност са овом оценом, ми не можемо рећи да *Победа смрти* представља продужетак или варијацију Блокове драме. Она је, по нашем мишљењу, полемична према *Краљу на њрђу* и пружа потпуно другачије решење заједничке митопоетске инваријанте. За разумевање овог интертекстуалног односа значајну улогу имају ликови Песника и Гомиле, њихов међусобни однос и однос према Девојци, као и мотив статуе, који су, нажалост, у наведеном истраживању потпуно занемарени.

И Альгиста / Дулсинеја и Градитељева Кћер из Блокове драме, која представља тему „девојка-револуција”, воде порекло од једног поетског пралика — Соловјове Душе Света. Тачно је, као што тврди И. Литванова, да им је заједничка „борба за престо као покушај за заузимање кључних позиција у животу”²⁷, што би, преведено на митопоетски садржај, значило успостављање реда, пораз хаоса, „синтезу” небеског и земаљског, „оваплоћење божанске идеје у свету”²⁸. Градитељева Кћер открива Песнику, да поседује знање о преображеној земљи: „Знаю великую книгу о *светлой стране*, / Где прекрасная

²⁴ Морфологија драмског заплета код Сологуба у великој мери оријентисана је на Вилема Шекспира. Своју зависност од генијалног учитеља он је формулисао у теми из 1913: „Мудрец мучительный Shakespeare, / Ни одному не верил ты обману, / Макбету, Гамлету и Калибану, Во мне зажег ты яростный пожар. // И я живу, как встарь король Леар, / Лукавых дочерей моих, Регану / И Гонерилью, наделять я стану, / Корделии отвергнув верный дар // В мое в труду послушливое тело / Толпу твоих героев я вовлек, / И обманусь, доверчивый Отелло, / И побледнею, мстительный Шейлок, // И буду ждать последнего удара, / Склонясь над вымыслом Shakespeare-а. Сологуб Ф., *Стихотворения*, Ленинград 1979, стр. 373.

²⁵ „Змеиноокая в надменном чертоге”, пролог трагедии *Победа смерти*.

²⁶ Литванова И. Ю., *Жизнь, смерть и победа в драме Ф. Сологуба „Победа смерти”* // *Блоковский сборник*, Вып. 8, Тарту 1988, стр. 115.

²⁷ *На истом месту*, стр. 117.

²⁸ Минц З. Г., *О некоторых „немифологических” текстах*, стр. 85.

дева взошла / На смертно ложе царя / И юность вдохнула в дряхлое сердце! / Там над цветущей страной / Правит высокий Король! / Юность вернулась ему!” (курзив — Е. У.)²⁹ Код Сологуба наведени цитат је прекодиран у дијалог између Краља и Дулсинеје, који се базира на игри истине и заблуде: „Не ты ли король, обитающим в этом надменом и владеющий этою *темною страной*? — Да, змеино-окая, я — король этой страны, но *страна моя светлая*” (12, курзив — Е. У.)

Моћ којом Дулсинеја управља не само Краљем, већ и његовом женом, краљицом Ортрудом и другим ликовима, јасно се дефинише тек у контексту Блокове драме. У финалном делу Градитељева Кћер показује своје надземаљске способности: „Король! Грядущее в руках моих (...) Во мне довольно силы чтобы сразить тебя (...) Я не хочу убивать тебя. Если ты угаснешь, угаснет и вон та узкая полоса зари. Я могу больше, чем угашать свет. Я возвращу тебе прежнюю силу и отдам тебе прежн власть. Вот я отдаю тебе мое нетронутое тело, Король! Бери его, чтобы от юности моей вспыхнула юность в твоём древнем разуме.”³⁰ Такође и Краљев монолог, којим започиње *Победа смрти*, звучи као одговор на „зов” Блокове јунакиње: „Кто зовет меня, не знаю, и к чему зовет, не могу понять. Темный призрак, чего ты от меня хочешь? Невнятен твой голос, и темно лицо твое, словно туманною закрыто личиною?” (11)

Ипак, расплет сижејне линије Душа Света — овоземаљска власт, у *Победи смрти* разликује се од финала *Краља на штрџу*. У прологу *Змијоока у надменој џалаји*, Дулсинеја успева да помоћу својих магичних моћи (које је опет доводе у везу са Градитељевом Кћери, в. „Колдуња! Зачем она пришла?”³¹) изазове код краља сан о златној будућности: „И сладким сном становится все предстоящее. Золотым сном” (14). Но, у стварности Краљ одбија да поверује у Дулсинеју, реинкарнирану у Альгисту. Речи које му она упућује, налазе се у сазвучју (како је истакла Литванова) са наведеним речима Градитељеве Кћери: „Король, отдай мне свою корону иди за мной. Я открою тебе счастливый мир, я уведу тебя в долину меж дальних гор, где нет владык и рабов, где легок и сладок воздух свободы. (...) Хлодогег, твоя судьба в твоих руках...” (58). Хлодогег, међутим, није у стању да се покрене и да се преобрази, он остаје непомичан, претворен у *камену сџаишу*: „Холодным камнем среди камней стоишь ты передо мною. Каменей король, холодным камнем стой, пока не изложет и тебя время” (59). За разлику од Сологубове Дулсинеје, Градитељева Кћер успева да у каменог краља удахне божанску светлост („свет неземной”), љубећи његове скуте она препознаје у њему печат Бога-

²⁹ Блок А., *Король на площади* // Собрание сочинений в шести томах, Ленинград 1991, Т. 3, стр. 38.

³⁰ *На истом месту*, стр. 51.

³¹ *На истом месту*, стр. 50.

-Оца. *Гомила* је у почетку очарана призором стапања небеског и земаљског, *Ewige Weiblichkeit* и Бога („И покорным движением, спокойная, садиться у ног его, обняв гигантские колени. Она кажется теперь ребенком у ног царственного Отца. Толпа все еще очарована”³²), али, убрзо подлеже гласу обичног резоновања („Фантазијама се људи не могу нахранити”) — у бесу руши све пред собом. Драма се ипак не завршава екстатичним тријумфом масе, већ њеним паничним страхом и ужасом пред призором нестанка *сџајџе*: „Слышатся крики ужаса: „Статуя! — Каменный истукан! — Где Король”³³.

Тако се обе драме завршавају двама обрнуто пропорционалним решењима мотива *сџајџе*. Код Блока краљева статуа, која је била непомична и током читавог трајања радње заузимала централно место у простору — изненада ишчезава, док се код Сологуба живи краљ претвара у непомични камен. У оба случаја, кључ за разумевање наведеног мотива крије се у другим делима ових аутора. За Блока је то песма из 1912. — *Кораџи Командора (Шаги Командора)*, где се разоткрива значење оживеле статуе у духу западно-европске традиције у пушкинској обради, као „погубне”, „заstraшујуће” и „неизбежне”³⁴ силе. Сологубово разумевање мотива статуе има митопоетске корене везане за употребу идола бога Диониса у оргијастичким ритуалима. Тако, јунакиња драме *Дар мудрих њчела* — Лаодамија „обавља баханалијске обреде пред Дионисовом статуом”³⁵, како би дозвола из мртвих његову хипостасију, свог вољеног супруга Протесалија. Остајући веран грчкој традицији, Сологуб је овде дао позитивну верзију расплета датог „сижеа” — оживљавање статуе и сједињење земаљске Психеје са њеним небеским вереником³⁶, т. ј. тријумф Ероса. Лаодамија се предаје „смрти у љубави”, која чини основу и врхунац у сунчаној симболици Сологуба, где „самоспаљивање” говори о посвећивању у нови живот, у обновљено стање свести.³⁷ Но ако у *Дару мудрих њчела* срећемо расплет радње у стилу позитивне митопоетике, у *Победи смрти* наилазимо на његово негативно решење. Јунакиња Аљгиста, која је оваплоћена *душа светиа*, покушава да преобрази свог земаљског љубавника, да га натера да се у име љубави одрекне круне и власти, као што је то тек после одласка у подземно царство учинио Протесалије. Али, за разлику од Лаодамије, она у томе не успева:

³² *На истом месџу*, стр. 51.

³³ *На истом месџу*, стр. 53.

³⁴ Јакобсон Роман, *Статуя в поэтической мифологии Пушкина // Работы по поэтике*, Москва 1987.

³⁵ Вяч. Иванов, *Дионис и прадионисийство*, СПб. 2000, стр. 88.

³⁶ В. Успенская Е., *Драма Федора Сологуба „Дар мудрых пчел” // Sine arte, nihil*, Сборник научных трудов в дар профессору Миливое Иовановичу, Белград—Москва 2002.

³⁷ В. главу „Танатос и эрос” у књ.: Ханзен-Леве, *Русский символизм*, Санкт-Петербург, стр. 355—366.

краљ Хлодовег се претвара у камену статуу и уместо Ероса тријумфује Танатос.

Као што смо видели и у *Победи смрти* и у *Краљу на штрџу* значајну улогу има „гомила”, „маса” (чернь, толпа). У оба текста *народна стихија* непосредно одређује судбину главне јунакиње, ипак разлике између Блока и Сологуба, које постоје у схватању овог појма, суштинске су.

За Блока, вишемилионска људска маса, представља огромну стихију — „подземну, или народну ноћ”³⁸. Она је застрашујућа, али у својим недрима скрива прекрасну душу, некрунисану народну краљицу. Градитељева Кћер израња *de profundis*, из дубина народне стихије: „Плавно и медленно выступает из толпы Дочь Зодчего — высокая красавица в тугих шелках... В бледном свете молнии кажется, что ее черные шелка светятся. В темных волосах зажглась корона”³⁹. Песник, који се идентификује са ауторским „ја” препознаје у њој краљевска обележја („Королевой меня не зови, / Я — дочь безумной толпы” — 148), а с друге стране она препознаје у њему стихију („В твоей душе расплеснулось море” — 48). Њихов сусрет подсећа на електрично пражњење, које се дешава, како пише Вјач. Иванов, „само у судару два супротна пола јединственог стваралаштва: уметника и народа”.⁴⁰

Према писању З. Минц, Песник („ја”) за Блока је, пре свега, „сведок, онога што се у свету збива, летописац (али не увек и одговорач) тајанствених знакова Суштог у свету земаљских појава”⁴¹. Међутим, у време Прве револуције, тј. догађаја описаних у *Краљу на штрџу*, код њега се превладавање индивидуализма одвијало преко представе о „народној стихији, која је била изван личности и која је представљала неупоредиво већу вредност, него сама појединачна личност”⁴². Песник — ауторско „ја” у драми *Краљ на штрџу*, схвата да не може остати пасивни посматрач, да је моћ његових речи и сувише велика. Но с друге стране, врло добро зна да га у недрима стихије чека сигурна смрт, јер, како је Блок писао две године касније, — „бацајући се к народу, ми се бацамо право под ноге побеснелој тројки, у сусрет погибији”⁴³. И он, такође зна да је Градитељ у праву када га упозорава да ће га „задесити несрећа ако људима открије њихове тајне, луде мисли”, али га ипак неће послушати. Неће се окренути

³⁸ Блок А., *Стихия и культура* // Собрание сочинений в шести томах, Т. 4 стр. 118.

³⁹ Блок А., *Король на площади...*, стр. 35, 49.

⁴⁰ Иванов Вяч., *Поэт и чернь* // Собрание сочинений, Брюссель 1971, Т. 1. стр. 710.

⁴¹ Минц З. Г., *Русский символизм и революция 1905—1907 гг.*, стр. 15.

⁴² Минц З. Г., *Лирика Блока периода первой русской революции* // *Поэтика Александра Блока*, СПб. 1999.

⁴³ Блок А., *Народ и интеллигенция* // Собрание сочинений в шести томах, Т. 4, стр. 107.

од гомиле и неће престати да пева бунтовне песме („Останься здесь. Не ходи за толпою. Не пой для нее мятежных песен”⁴⁴). Неће послушати његове аргументе, јер је за Блока Градитель представник мрског прогреса, неко чије је „срце пуно црне злобе према земљи, према стихији”⁴⁵.

Песник — Блок је у *Краљу на њрџу* решио да прихвати позив Иванова да се жртвује да се одрекне свога „ја” и да се раствори у целом, да се баци под точкове симболичне руске тројке, и да, спасавајући из загрљаја хаоса „небеску ружу” и сам постане жртва хаоса: „В тот же миг разъяренная толпа хлынула на ступени за Поэтом. Снизу расшатываются колонны. Вой и крики. Терраса рушится, увлекая за собою Короля, Поэта, Дочь Зодчего, часть народа”⁴⁶.

Гомила, код Сологуба, иако такође има одлучујућу улогу у решавању овоземаљских односа, не може много утицати на коначни расплет догађаја. Овде све зависи од личне воље појединца, од слободног избора свемоћног „ја”. У *Победи смрти* свако за себе могао је бити спасен да је поверовао у Дулсинеју. Видели смо да се Краљ, одричући је се — скаменио, а песник је није препознао („Вы самозванка. Настоящая Дульцинея живет в надменном чертоге. Она не таскает тяжелых ведер. На нее ногах — атласные башмаки, шитые жемчугом” — 18), те је тако и пропустио прилику да другима обзна-ни њен лик, па можда, и да спаси свет („Вспойте меня господин поэт, и тогда король меня увенчает. Вспойте меня милый поэт, и тогда юноша меня полюбит. Вспойте меня милый и прекрасный поэт, и тогда для всех откроется мое настоящее имя” — 18).

Сологуб је прихватао мишљење о великој улози и одговорности песника, нарочито у кризним временима. Он је, такође, прихватао симболистичко веровање да је песник тај који може избавити утамничену Душу света. Али, за Сологуба се није постављало питање моћи саме по себи, већ моћи *ирейознавања*. Према његовом виђењу ствари, све зависи од тога да ли ће Песник, Краљ или било ко други, обични слуга, као што је паж Дагоберт, бити у стању да препозна стварну лепоту. Песник из *Победи смрти*, очигледно није имао ту моћ.⁴⁷ Он није могао да препозна Дулсинеју у босоној и рашчупаној девојци, одевеној у јадну, подерану одећу, са два ведра воде на обрамици. Није могао да схвати да се у тим ведрима налази алфа и омега живота — жива и мртва вода. Уместо тога определио се за блоковску „даму у свили” („Дама, в шелковом платье” — 10), за лутања по ресторанима и писање стихова у којима нема више шта да се каже („Я уже напечатал все мои стихи, и у меня нет новых” —

⁴⁴ Блок А., *Король на площади...*, стр. 47.

⁴⁵ Блок А., *Стихија и култура...*, стр. 120.

⁴⁶ Блок А., *Король на площади...*, стр. 53.

⁴⁷ Тема „Песник и спасавање света” добиће изврнуту, гротескно интерпретацију у драми *Нощи илес* (*Ночные пляски*).

18) — што недвосмислено асоцира на песнике из блоковског круга који су се окупљали на вечерима тзв. „дама од папира” („вечера бу-мажних дам”⁴⁸). Али постоји и јасна алузија на самог Блока. Приликом тражења риме управо за реч *шрајка*, коју је Блок акцендовао у наведеном тексту, Песнику невидљиви глас дошаптава „смрт” (15).

Сологуб, за разлику од Блока, не идентификује своје ауторско „ја” са ликом Песника. Њега нема ни у прологу ни у самом тексту драме, а отворено се показује једино у ауторском *Предговору*. Простор *Предговора* је област *realiora* сфера „доприродног бића” у којем, према космогонији Вл. Соловјова, космички дух пребива у апсолутном јединству с Душом Света. Овде су њих двоје заједно у истој равни: он са змијастим осмехом око усана и она, змијоока. Њихова заједничка димензија је област *шајне*.

О каквој је тајни реч, шта је аутор скривен иза „полумаске” хтео да открије публици и читаоцу? Занимљив одговор на ово питање дао је Џејсон Мерил у тексту *Тајно признање инцеста у драмама Сологуба*.⁴⁹ По њему, у лавиринту смислова *Победe смрти* крије се Сологубова исповест о недозвољеној љубави према преминулој сестри Олги, којој је драма и посвећена. (Олга је преминула исте године када је и драма настала). Кључ за разумевање овог скривеног значења налази се у самом извору драме, т. ј. књизи *Источњачки мошви у средњовековном еју* Т. Н. Потањина, одакле је Сологуб преузео овај сиже. По Мериловом мишљењу, само они читаоци који су успели да прођу кроз читав лавиринт *Победe смрти*, откривају да се у њој налази и детаљнија варијанта легенде о Карлу Великом и његовим инцестуозним односима са сестром Хил (Гиль). Сличну функцију имају и фолклорни извори у драмама *Ноћни џлес (Ночье пляски)* и *Вањка Кључар и џаж Жан (Вањка Кључник и џаж Жан)*. Тако је према тврдњи овог проучаваоца, Сологуб „оставио доказ да је његова веза са сестром била инцестуозна”.⁵⁰

Не можемо да се не сложимо са закључцима до којих је дошао Џејсон Мерил. Сологуб је у више наврата и отворено проговарао на тему инцеста. Најгласнији је био у драми *Љубави (Любви)*, чија тема је сексуална веза између ћерке и оца, док је у рукописној варијанти то однос између брата и сестре. И несумњиво је да се полумаска иза које се сакрио аутор трагедије односи на љубав између *ње* и *њега*. Но поред конкретне љубави према преминулој сестри, иза полумаске се скрива још једна недозвољена љубав, а то је љубав: ауторског „ја” према неканонској, инферналној Лилит.

⁴⁸ Минц З., „Снежная маска” — „Фаина” — „Вольные мысли” // *Поэтика Александра Блока...*, стр. 97.

⁴⁹ Мерил, Джейсон, *Тайное признание в инцесте в драмах Сологуба* // *Русская литература*, Спб. 2000, № 1. стр. 138—138—145.

⁵⁰ *На истом месту*.

Сологубова Лилит везује се за једно од предања о првој Адамовој жени, које је било прихваћено у ренесансној европској књижевности, где је она добила облик прекрасне заводнице. Ова противстављеност Лилит, као прогнане, „нерађајуће”, а истовремено неухватљиве и пожељне, обичној, свакодневничкој, вечно рађајућој Еви била је потпуно у складу са Сологубовом апофатичком, дуалистичком сликом света, у којем се скривена *лейоџа* оштро разликује од јавне и доминирајуће *руџобе*. У *Победи смрти* Лилит се само наговештава, или добро скрива, док ће у ствралаштву које ће касније уследити њен лик у антиномији са Евом добити једну од кључних позиција. Тако у песмама насталим 1911. он говори о „тихој”, поноћној Лилит” — *Њишу се џаласи наизменично (Плеиут волны перебойно*⁵¹) и „дебелој, похотној Еви” — *Одџонейнуо сам део џајне (Я часть загадки разгадал*⁵²). Но своју апотеозу ова тема достиже у драми *Зайчоници живоџа (Заложники жизни)*.

Да је Лилит претеча, или трећа ипостасија Дулсинеје и Аљгисте, може се закључити на основу неколико извора. Један од њих је поменута песма *Њишу се џаласи*. Баш као што се безимени аутор трагедије у свом *Предџовору* скрива иза „полумаске” („Автор трагедије заменил маску полумаскою, но все еще не открывает своего лица” 2), тако и Лилит овде тајанствено провирује иза месеца — маске: „Только грустно мне порою, / Отчего ты не со мною, Полуночная Лилит, / Ты, чей лик над сонной мглою, / Скрытый маскою — луною, / Тихо всходит и скользит” /. А и реторичко питање „зашто ниси са мној” („Отчего ты не со мној”), коренспондира са: „И она је с њим” („И она с ним” — 2), т. ј. аутором трагедије, као сећање и жаљење за временом када су били заједно.

Други извор је митолошки и односи се на тему инцеста о којој је говорио Џејсон Мерил. Амерички проучавалац добио би још једну потврду за своје претпоставке да је, анализирајући *Предџовор*, узео у обзир да се аутор трагедије у њему појављује у друштву свога пара — „змијооке” Лилит. Она је, наиме, према кабалистичком предању створена од Бога-Оца, као и Адам, од земље, што имплицира њихове братско-сестринске односе и даје могућност неким проучаваоцима овог предања да у њему открију трагове „инцеста првих парова”.⁵³

Најзад, и само „змијско” обележје, које у Дулсинеји / Аљгисти препознају сви актери драме, упућује на Евину супарницу, на ону којом змија не господари већ је она сама њен господар. За разлику од хришћанске традиције која је „најчешће задржала само негативан и зао аспект змије”⁵⁴ код Сологуба, као и већине симболиста, њен

⁵¹ Сологуб Ф., *Стихотворения*, вступительная статья, составление, подготовка текста и примечания М. И. Дикман, Ленинград 1979, стр. 362.

⁵² *На истом месту*, стр. 363.

⁵³ Chevalier J. i Gheerbrant A., *Rječnik simbola*, Zagreb 1989, стр. 796.

⁵⁴ *На истом месту*, стр. 351.

семантички дискурс је поливалентан. У Сологубовом демонолошком поетском свету значења *змије* највише се врте око једне доминанте — гнозиса (γνώσις). Змијаста осмех, змијооки поглед се — подразумевају да онај који се под њима скрива „зна” нешто што други не знају, да је посвећен у *шајну* или, према фолклорном моделу, познаје немушти језик, умеће да разговара са змијама.

Оно што је у *Победи смрти* остало недоречено, и било само наговештено атрибутом „змијоока” Сологуб је развио у роману *Украјинићелица змија (Заклинательница змей)*. И премда је ово дело писано у духу народњачког реализма, оно по свом наслову и својствима главне јунакиње, вуче генезу из претходног симболистичког опуса. Протагонисткиња романа, Вера Григорјевна Карпуњина наследница је женског лика који се почео развијати још са Аном у *Тешким снови-ма*, па је онда, преко Дулсинеје / Аљгисте, Лилит из *Зайчоченика живојша* и других, највећу сложеност остварио у систему женских ликова у роману *Леџенда која се ствара (Творимая легенда)*. Заједничко за све ове јунакиње јесте то што је њихова борба за слободну љубав инкорпорирана у борбу за социјалну равноправност, која укључује употребу силе у борби против зла. У недовршеној драмској верзији романа, фабрикант Горелов, заљубљен у Веру, поставља јој иронично питање: „Что это ты, заклинательница змей, что ли?”, на шта му она озбиљно одговара: „Змеи везде есть. Около каждого жилья, около каждой фабрики — змеинное гнездо”.⁵⁵

Вера Карпуњина је фабричка радница, револуционерка, али њена борба није само друштвена већ је, пре свега, полна. Њу не убија класни непријатељ, него је, опет због „шекспировског”, фаталног неспоразума, убија љубавник — Глеб Сосњагин, који јој није био довољно дорастао, и није био спреман на преображај.⁵⁶

Неуспех Прве руске револуције, из које су обе супротстављене стране изашле подједнако поражене, довео је у питање једну од основних идеја симболизма — „стварања живота” („жизнетворче-

⁵⁵ Федор С., *Заклинательница змей*, Личные фонды рукописного отдела Пушкинского дома, Ф. № 289. Оп. № 1. Ед. хр. 191.

⁵⁶ О неразрешивом конфликту међу половима, потреби преображаја који се само чудом може догодити, први је проговорио у свом непревазиђеном делу *Нора* или *Кућа лутјака* Хенрих Ибсен. Види:

„Нора: Ах Торвалд, тогда надо, чтобы совершилось чудо из чудес.

Хельмер: Скажи какое!

Нора: Такое, чтобы и ты и я изменились настолько... Нет. Торвалд, я больше не верю в чудеса.

Хельмер: А я буду верить. Договаривай! Изменились настолько чтобы?...

Нора: Чтобы сожителство наше могло стать браком. Прощай.

Хельмер: (*падает на стул дверей и закрывает лицо руками*). Пусто. Ее нет здесь больше. (*Луч надежды озаряет его лицо*). Но чудо из чудес” — Ибсен Генрик, Драмь. Стихотворения, Москва 1972, стр. 306.

Далеко дубљу и сложенију кореспонденцију са *Нором* и другим Ибсеновим драмама Сологуб ће остварити у драмама *Зайчоченици живојша* и *Љубав над безданом*.

ство”), која је подразумевала и преображај стварности помоћу лепоте (лепоте која ће спасити свет). Одговор Сологуба дат у драми *Победа смрти* гласи: никакви ни спољашњи, ни унутрашњи процеси нити било какве организације не могу довести до преображаја друштвености, јер све док остаје непромењена човекова природа, а то се пре свега односи на најдубљу, најтајновитију сферу пола — остаће непромењена и реалност која човека окружује.

Эниса Успенски

ДРАМА ФЕДОРА СОЛОГУБА „ПОБЕДА СМЕРТИ” И ПЕРВАЯ
РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Резюме

В работе рассматривается тематическая и эстетико-философская рефлексия идей Первой русской революции (1905) в произведениях Федора Сологуба, особенно в драме *Победа смерти*.

В работе также анализируются глубинные значения драмы Сологуба в контексте его поэтического, драматического и романтического творчества, а также в контексте символизма (мифопоэтической философии В. Соловьева, творчества А. Блока и т. п.), но и шире, по отношению к Шекспиру, Сервантесу, Достоевскому. Автор рассматривает *Победу смерти* как имплицитно полемический текст по отношению к драме Блока *Король на площади*, так как Сологуб верит, что к преобразованию общественности нельзя прийти, пока человеческая природа остается неизменной.

Ивана Антонић

ПРЕДЛОЗИ УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД У САВРЕМЕНОМ СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Апстракт: У раду се анализирају морфолошке, синтаксичко-семантичке и прагматичко-семантичке одлике сложених, двочланих предлога УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД као структурних елемената (једино) предлошког зенитива у савременом стандардном српском језику. Сва три предлога припадају сјацијалном семантичком пољу, а једино предлог УСРЕД остварује транспозицију и у темпорално семантичко поље, сви, при том, са специфичним семантичким и прагматичким обележјима. Сагласно томе, зенитив с овим предлозима на сенхенцијалном нивоу функционише као сјацијални / темпорални детерминатор реченичне предикације. Сва три предлога функционишу искључиво као предлошке јединице и не појављују се у некој другој функцији, а као њихови функционални, синтаксички поједини, а семантички и прагматички поједини, еквиваленти појављују се локативне структуре У СРЕДИНИ, НА СРЕДИНИ, ПО СРЕДИНИ, исто тако у комбинацији с зенитивом.

Кључне речи: лингвистика, српски језик, стандард, синтакса, семантика, прагматика, сјацијалност, темпоралност, зенитив, предлог УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД

У савременом стандардном српском језику предлози УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД спадају, у начелу, у ниско фреквентне предлошке јединице уског функционално-стилског домена употребе. То су према морфолошкој структури сложене, двочлане, предлошке јединице настале спајањем два предлога: У + СРЕД, НА + СРЕД, ПО + СРЕД.

У основи, дакле, сва три предлога налази се предлог СРЕД (< СРЕДИ, СРЕДЕ) настао „од исте основе као именица *сриједа*, *средина*” (Rešnik JAZU), који је у старијем српском језику био равноправни члан овог предлошког микросистема, али је током времена, нарочито током 20. века, његова фреквенција опадала, (она и у ранијим периодима, по свој прилици, није била нарочито висока), а он се постепено померао ка све ужој периферији система. У овом тренутку, на самом почетку 21. века, овај предлог практично се више не

* Ово је, у детаљима проширен, реферат саопштен под насловом *Предлози УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД в стандартном српском језику*, Међународна конференција „Грамматика славјанског предлога”, филолошког факултета Московског државног универзитета имени М. В. Ломоносова, 28—30 октобра 2003 г.

појављује самостално, као део активног система предлошких јединица стандардног српског језика.¹ Сасвим је извесно да је један од основних разлога за његово повлачење била чињеница да се, по синтаксичко-семантичким карактеристикама, он ни по чему није диференцирао од сложеног двочланог предлога УСРЕД, при том је, у овом предлошком микросистему, једини још био преостао од простих предлога. Наиме, Даничић (1858: 307—309), половином 19. века, као чланове овог предлошког микросистема региструје и прости предлоге СРИЈЕДЕ / СРЕДЕ, СРЕДИ, СРЕДИНОМ и сложене двочлане предлоге КРОСРЕД (КРО[З] + СРЕД), САСРЕД (СА + СРЕД), којих, сасвим сигурно, већ од краја 19. века, више нема у активном систему предлошких јединица српског језика.

Предлози У, НА и ПО, који се појављују као први елементи ових сложених предлога (увек у препозицији у односу на основни предлог СРЕД), у стандардном српском језику функционишу и као самостални прости предлози високо фреквентни, необележеног функционално-стилског домена употребе (сва три, независно од значења, као структурни елементи локатива, и предлошког акузатива, а први, додуше у савременом језику само спорадично, и као елемент предлошког генитива).

Предлози УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД (сагласно синтаксичким карактеристикама основног предлога СРЕД) слажу се само с једним падежним обликом — **генитивом**, односно појављују се као структурни елемент само једног падежа — **предлошког генитива**.

У синтаксичко-семантичкој структури реченице, генитив с овим предлозима заузима позицију **детерминатора** реченичне предикације². Сва три предлога појављују се као елементи предлошког генитива у функцији **спацијалног** (просторног) детерминатора, а само предлог УСРЕД и као елемент предлошког генитива у функцији **темпоралног** (временског) детерминатора. Дакле, ови предлози у стандардном срп-

¹ Сасвим ретки примери могу се срести само у белетристици, чијем језику овај предлог даје наглашену поетску ноту. Пример: „(...) ја тражим (...) дом. То је у мојој свести кућа у Његошевој улици 24, и СРЕД ње моја Мама, коју видим посађену на неком седишту” (А. Тишма, *Dnevnik 1942—2001*, Нови Сад—Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2002), забележила сам у језику мемоарске прозе писца Александра Тишме (1924—2002), а пример: „Река се повлачи, а црне врानе чуче на сјајним плодовима манга *СРЕД* *нейомичних крошњи* прашнозелене боје (Arundati Roj, *Bog malih stvari*, Београд: Плави Јаћац, 2002:13), у преводу (с енглеског језика) преводилац Маја Трифуновић Калуђеровић поетског романа индијске списатељице Арундати Рај.

² *Предикација* = технички термин којим се упућује на различите видове глаголске ситуације: радња, стање, збивање, процес, догађај, активност, остварење, достигнуће и сл., а, истовремено, и на одговарајућу формалну јединицу — просту (једночлану) или сложену (двочлану / вишечлану — копулативну, семикопулативну, декомпоновану) предикатску финитну глаголску структуру, која се у реченичној конфигурацији реализује као главна — *реченична предикација* (хијерархијски највишег ранга) или као споредна — *субординирана предикација* (хијерархијски нижег, зависног, ранга).

ском језику реализују се у следећим синтаксичко-семантичким моделима³:

$$N_{\text{Subj}} + V + \text{Det}_{\text{Spac}} [\leftarrow \text{УСРЕД} / \text{НАСРЕД} / \text{ПОСРЕД } N_{\text{Gen}}] / \\ N_{\text{Subj}} + V_{\text{Tranz}} + N_{\text{Obj}} + \text{Det}_{\text{Spac}} [\leftarrow \text{УСРЕД} / \text{НАСРЕД} / \text{ПОСРЕД } N_{\text{Gen}}] \text{ и} \\ Vi/p + \text{Det}_{\text{Temp}} [\leftarrow \text{УСРЕД } N_{\text{Gen}}]^{4}$$

(1) Предлог УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД као структурни елемент спацијалног генитива.⁵

Генитивом, са сваким од ових предлога, реализује се значење *спацијалне идентификације двоструко локационог шийа* (двострука непосредна просторна локализација). Спацијална идентификација локационог типа (непосредна просторна локализација) подразумева смештање објекта спацијалне идентификације (објекта локализације) *унушар* граница спацијалног идентификатора (локализатора). С обзиром на то да су предлози УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД сложени двочлани предлози настали срастањем по два предлога, а при том оба, у пољу спацијалних односа, с локационом семантичком компонентом, ови су предлози носиоци обележја двоструко локационог типа, што их чини маркираним јединицама у укупном систему спацијалних предлога у стандардном српском језику.

Овим предлозима се показује да се објекат локализације најпре смешта *унушар* граница идентификованог локализатора, а потом да се то чини и у само његово *средишће*. При том,

- предлог УСРЕД упућује, по правилу, на *унушрашњосћ* тродимензионалног локализатора, нпр.

Судар се догодио *УСРЕД шунела*.

- а предлог НАСРЕД и ПОСРЕД на *швршину* (чешће) или *унушрашњосћ* (ређе) локализатора, у зависности од типа локализатора исказаног именицом у генитиву, али који може бити у начелу и тродимензионалан и дводимензионалан. Нпр.

Оставио је све ствари *НАСРЕД сћола*.

Стао је *ПОСРЕД баре* и сав се исквасио.

³ Симболички прикази модела садрже само оне елементе који су нужни за дату синтаксичко-семантичку структуру.

⁴ Символи и скраћенице: N — именица, N_{Subj} — именица у функцији субјекта реченице, N_{Obj} — именица у функцији објекта реченице, N_{Gen} — именица у генитиву, V — глагол / предикација, V_{Tranz} — транзитивни глагол, Vi/p — предикација имперфективна или перфективна, Det — детерминатор, Det_{Spac} — спацијални детерминатор, Det_{Temp} — темпорални детерминатор, + — повезује се, [← X] — реализује се у форми X, [→] — трансформише се / парафразира се / има значење, / — или; < — изведено од.

⁵ Уп. и Antoniћ (u štampi b). За опис у концепту когнитивне семантике уп. Klikovac (2000).

Можеш сам да скинеш и натегу са ексера и сам наточиш ракију из бурића, који леже *ПОСРЕД просторије*. (*Danas, dnevne novine, Beograd, 6—7. januar 2003:XVII*)

Сва три предлога, ипак, имају релативно узак дијапазон назива локализатора с којима могу бити комбиновани, уз напомену да су предлози НАСРЕД и ПОСРЕД углавном алтернативни. При том, предлози У и НА, и као структурни елементи сложених предлога УСРЕД, НАСРЕД, задржавају своје основно семантичко обележје које их карактерише и као самосталне предлошке јединице у пољу спацијалних односа — упућивање на унутрашњост (предлог У), односно површину (предлог НА) локализатора. Предлог ПО као самостална предлошка јединица у спацијалном семантичком пољу одликује се сложенијом семантиком: упућује на површину локализатора али са додатним обележјем: јасном представом о распрострањању целом површином локализатора (уп. предлог ПО са локативом: Трчи *ПО ливади*). Интегрисањем, међутим, у сложени предлог ПОСРЕД, предлог ПО задржава прву семантичку компоненту (површина локализатора), а другу сужава, тачније своди с површине целог локализатора на површину само једног, централног / средишњег, његовог дела.

Поред тога, предлози УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД, као елементи спацијалног генитива, у савременом језику, обележени су и на прагматичко-семантичком плану. Наиме, њихов избор је, по правилу, условљен потребом да говорник изрази свој *негајиван, негодујући сџав* према пропозиционом садржају, прецизније, указују да су према вредносном суду говорника, из неког разлога неспојиви дати објекат локализације и дати локализатори Уп.

Баш ми је било непријатно. *УСРЕД толико светиа*, она је почела да се жали на свог мужа!⁶

Мислио сам да нећу положити возачки испит. Мотор ми се угасио *УСРЕД / НАСРЕД раскрснице!*

Замисли! Просуо је пун лонац супе *НАСРЕД кухиње!* На крају сам морала прати целу кухињу.

Молим те лепо! Затекла сам гомилу прљавог веша *ПОСРЕД себе*.

То дете је тако несташно. Ено погледај га! Гази баш *ПОСРЕД блаша*, сада ће бити сав каљав!

Играли су се. Пера је изненада бацио камен и ударио Јована *ПОСРЕД чела!* Па смо на крају завршили у болници.

У савременом стандардном језику спацијални генитив с овим предлозима одлика је говорног медијума, у којем се наведено праг-

⁶ Овај пример предлога УСРЕД са локализатором који носи обележје живо (+) и представља заправо живи колективитет, забележен у говорном језику, данас се сматра необичним изузетком. Али уп. Даничићев (1858:309) пример из језика 19. века: „Полагано *СРЕДОМ народа* иду (Л. Лазаревић).

матичко-семантичко обележје често појачава и емфатичким наглашавањем самога предлога, а неретко и партикулом БАШ, погодном за ту сврху или неким од конверзационих емфатичких израза, како се и из претходних примера може видети.

2. Предлог УСРЕД као структурни елеменат темпоралног генитива⁷

Од три сложена предлога, настала слагањем предлога У / НА / ПО с предлогом СРЕД, који се у специјалном семантичком пољу реализују с обележјем идентификације двоструко локационог типа, у савременом стандардом српском језику само предлог УСРЕД остварује семантичку транспозицију и у пољу темпоралних односа. Генитивом с овим предлогом реализује се значење *темпоралне идентификације двоструко локационог типа* (двострука непосредна временска локализација) — *симултаност*. Ради се, дакле, о смештању предикације (објекта временске локализације) *унушар* граница издвојеног временског одсека (темпоралног локализатора), и при том о смештању у само његово *средиште*. Поред тога, генитив с предлогом УСРЕД у пољу темпоралности носи и обележје *процесуалности* (—) (непосредна временска локализација *без предсјаве о прошоку времена*) — *стиајична концептуализација времена*.

Предлог УСРЕД, као структурни елеменат темпоралног генитива, делимично условљава избор могућих темпоралних локализатора. У обзир долазе:

- Именице којима се денотирају временски појмови: појмови периоди — годишња доба, месец у години, период дана (*дан* „обданица”, *јодне, ноћ*), дужи временски периоди — *година* као „календарска година” или „школска година”, *сезона* као општи назив за период у години намењен некој појави или активности, устаљени период у току дана намењен тачно одређеној активности — *радно време*, нпр.:

Снег је пао / падао УСРЕД *лећа*.

Обукао / облачио је летње одело УСРЕД *зиме*.

УСРЕД *зиме* је мирисало на чисто, младо лето. (*Danas*, *dnevne novine*, Beograd, 6—7. januar 2003:XXIX)

Била је тако лепа јесен да су воћке процветале / цветале УСРЕД *октобра*.

Зашто палиш светло УСРЕД *јоднева*.

Пробудио се / буди се УСРЕД *ноћи*.

Ни ваздушна опасност УСРЕД *дана* није спречила ове девојке да освежење потраже на обали Саве. (*Danas*, *dnevne novine*, Beograd, 29—30. maj 1999:16 текст испод фотографије)

Отишао је с посла УСРЕД *радног времена*.

⁷ Уп. и Antoniћ (1999, нарочито осврт на литературу дат у напоменама); и Antoniћ (у štampi a).

• Девербативне именице у функцији кондензатора темпоралне клаузе⁸ с везником КАДА праћеним лексемом БАШ / УПРАВО,⁹ нпр.:

Затекао сам их *УСРЕД разговора*. [§ Затекао сам их *БАШ / УПРАВО КАД су разговарали*.]

Прекинуо си нас *УСРЕД иџре*. [§ Прекинуо си нас *БАШ КАД смо се иџрали / БАШ КАД смо се лејо заиџрали*.]

Позлило му је *УСРЕД љредавања* па смо морали позвати хитну помоћ. [§ Позлило му је *БАШ КАД је љрајало љредавање...*]

Предлог УСРЕД *не* комбинује се с временским јединицама које означавају кратке временске одсеке (*секунд, минути, сати*) и тзв. појмове-празнике (*Нова година, Божић, Ускрс, Ђурђевдан, Мишровдан, Ивандан*). Пошто се предлогом УСРЕД показује да се предикација смешта у само *средишње* временског локализатора, разумљиво је зашто се може комбиновати само са именицама које означавају дуге периоде. Наиме, такве временске одсеке поимамо као временске одсеке које одликује *љрајање (+)*, и при том као сегментирани делове временског тока који имају барем почетну, средишњу и завршну фазу. Кратке временске периоде, насупротив томе, по свој прилици видимо као временске одсеке које, парадоксално, не одликује *љрајање (—)*, односно на њих се гледа као на јединствене, несегментирани делове временског тока, па су отуда такви појмови инкомпатибилни с предлогом који је семантички обележен управо тиме што се њиме издваја један сегмент унутар идентификованог временског одсека, односно што се њиме врши темпорална идентификација двоструко локационог типа. Појмови-празници у начелу се поимају као кратки, несегментирани временски периоди, с тим што су у културном искуству говорника српског језика празници *Нова година, Божић, Ускрс*, повезани с вишедневним празновањем, односно црквени празници *Божић, Ускрс* подразумевају неколико појединачних празника (отуда и множинска синтагма *новогодишњи / божићни / ускршњи љразници*), па се у неким контекстима могу појавити схваћени и као сегментирани временски одсеци. Нпр.

УСРЕД Божића позвали су га у болницу због хитне интервенције.

Предлог УСРЕД *не* комбинује се ни с именицама којима се денотирају дуги историјски периоди (*феудализам, кайићализам, социјализам*), али не зато што они, по природи ствари, не могу бити сег-

⁸ Клауза (енг. clause) — зависна (субординирана) сентенцијална структура као синтаксичко-семантички елемент основне реченице.

⁹ Клауза с везником БАШ / УПРАВО КАДА синтаксички је еквивалент генитива с предлогом УСРЕД, али семантички се не остварује потпуна подударност, јер у систему сентенцијалних форми не постоји структура која може да интегрише значење темпоралне идентификације двоструко локационог типа (Antonić 2001).

ментирани, већ, по свој прилици, зато што се за такве временске појмове везује и извесно квалификативно обележје, па се они због тога, по правилу, концептуализују као јединствене (недељиве) фазе у укупном ретроспективном (историјском) временском току.

И у темпоралном семантичком пољу, у савременом језику, предлог УСРЕД је на идентичан начин обележен и на прагматичко-семантичком плану. Наиме, његов избор је, као и у спацијалном семантичком пољу, условљен потребом да говорник изрази *стјав избе-нађења*, па и *зайрејашћења* према пропозиционом садржају. Такав став говорника изазван је, врло често, чињеницом да се једна појава (предикација) смешта унутар временског одсека с којим је, према ставу говорника или неком његовом субјективном осећању, више или мање у несагласности, или с којим је, чак, по природи ствари инкомпатибилна. Ово семантичко обележје често бива додатно појачано присуством партикуле *БАШ / УПРАВО* или, у директној комуникацији, различитим конверзационим емфатичким изразима. Нпр.:

Колико пута вам се десило да се пробудите с главобољом или да глава почне да вас боли у току дана, БАШ УСРЕД *важног посла!* (Рекламни проспекти фирме UPSA)

Тренер је убацио пешкир у ринг УСРЕД *борбе!*

Замисли! Крађа се догодила УСРЕД *дана.*

Сунце је засијало УСРЕД *кише!*

... и отворио је грло, сишао гласом са велике висине у храм и запевао словенску литургију УСРЕД *џрчке службе ...* (М. Павић, *Предео сликан чајем*, Београд: Просвета, 1989:90)

Молим те! Устао је и изашао УСРЕД *предавања.*

*

Предлози УСРЕД, НАСРЕД, ПОСРЕД у савременом стандардном српском језику функционишу искључиво као предлошке јединице и не појављују се у некој другој функцији.

Функционални еквиваленти ових предлога у начелу јесу предлошке локативне структуре У СРЕДИНИ, НА СРЕДИНИ, ПО СРЕДИНИ, исто тако у комбинацији с генитивом, али уз напомену да то важи само у сфери конкретних спацијалних односа. При том, не остварује се потпуна семантичка еквивалентност, јер прве две структуре нису обележене на прагматичко-семантичком плану у назначеном смислу, а трећа то може бити, али само у неким контекстима (уп. пр. Замисли! Прошао је ПО СРЕДИНИ раскрснице док је још било црвено светло), с тим што, у таквим случајевима, а у комбинацији с одређеним типом локализатора (нпр. локализатор типа *раскрсница*) и уз глагол кретања, ова локативна предлошка структура стиче јасно семантичко обележје *йерлајивности* (пресецање локализатора).¹⁰

¹⁰ Комбинација предлога У и НА с именицом СРЕДИНА у функцији предлошке јединице с генитивом остварује се и у акузативној форми У СРЕДИНУ, НА СРЕДИ-

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Antonić, Ivana (1999), „Temporalni genitiv s predlogom *USRED*”, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* (Нови Сад), XLII [Посвећено сећању на академика Павла Ивића], 133—139.

Antonić, Ivana (2001), *Vremenska rečenica*, Sremski Karlovci — Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Antonić, Ivana (u štampi a), „Temporalna determinacija nominalnom formom u genitivu u standardnom srpskom jeziku”, *Slavia Meridionalis* (Kraków), 4 [Posvećeno južnoslovenskim jezicima], red. Stanisław Karolak.

Antonić, Ivana (u štampi b), „Specijalna identifikacija lokacionog tipa nominalnom formom u genitivu”, *Sveske Maџице српске, Грађа и прилози за културу и друштвену историју, Серија књижевности и језика* (Нови Сад), br. 39, sv. 11.

Даничић, Буро (1858), *Србска синтакса. Део први*, Београд.

Klikovac, Duška (2000), *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.

Rečnik JAZU, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija nauka i umjetnosti.

Ивана Антонић

ПРЕДЛОГИ *УСРЕД*, *НАСРЕД*, *ПОСРЕД* В СОВРЕМЕННОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ СРБСКОМ ЈАЗЫКЕ

Резюме

В работе анализируются морфологические, синтактико-семантические и прагматико-семантические характеристики сложных, двучленных предлогов *УСРЕД*, *НАСРЕД*, *ПОСРЕД* (возникших в результате слияния предлогов *У*, *НА*, *ПО* с основным предлогом *СРЕД*) как структурных элементов (только) конструкции родительного падежа с предлогом в современном литературном сербском языке. Все три предлога принадлежат к спациальному семантическому полю, а лишь предлог *УСРЕД* транспонируется и в темпоральное семантическое поле. Все они, при этом, со специфичным семантическим признаком (спациальные / темпоральные идентификации *двукрайно* локационного типа) и особыми прагматическими признаками (отрицательное отношение говорящего к пропозициональному содержанию, т. е. к сочетаемости данного объекта локализации и данного локализатора). Согласно этому, родительный падеж с данными предлогами на сентенциональном уровне функционирует как спациальный / темпоральный детерминант предикации предложения. Все три предлога функционируют исключительно как предложные единицы и не встречаются в какой-нибудь другой функции, и в качестве их функциональных, синтаксически полных, а семантически и прагматически неполных эквивалентов встречаются локативные структуры *У СРЕДИНИ*, *НА СРЕДИНИ*, *ПО СРЕДИНИ*, также в сочетании с родительным падежом.

НУ (нпр. Бацио је лопту *У / НА СРЕДИНУ шерена*), али уз предикацију с обележјима директивност (+), циљ (+) и значењем, у спацијалном семантичком пољу, транслокативности типа адлативности. У том случају поље семантичке еквивалентности ових предлошких јединица и предлога *УСРЕД* и *НАСРЕД* још више се сужава, односно подиже се на ниво општијег семантичког обележја.

Ценка Иванова

ИЗСЛЕДВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА И СРЪБСКАТА ЕЗИКОВА
СТАНДАРТИЗАЦИЯ ЧРЕЗ ПРЕВОДИТЕ МЕЖДУ
ДВАТА ЕЗИКА ПРЕЗ XIX ВЕК

1. При изследване на българско-сръбските книжовноезикови отношения е нужно да се отдели специално място на преводната литература от XIX век по няколко причини, които се очертават ясно от дистанцията на времето. Първо, при преводите от други езици, езикът на превода (сръбски или български) показва различен етап на придвижване от традиционния общ книжовен език (църковнославянски) до съвременните езикови стандарти. Второ, преводаческата практика в този начален етап от изграждането на двата книжовни езика, особено до средата на XIX век, има подчертано еднопосочно езиково придвижване — от сръбски на български, като чрез хибридни езикови типове се документират етапите, през които минава обособяването и същевременно — „оттласкването” на двата книжовни езика един от друг. Трето, преводите конкретизират средствата за постигане на баланса в общото и различното между двата близкородствени езика в лексиката, граматиката и стилистичните системи. Четвърто, съпоставянето на оригинали и преводи показва развитието на преводното дело и схващанията на възрожденските книжовници за механизмите на превода, за степените на изменения на оригиналния текст и за допустимите граници на намеса на преводача като съавтор *de facto*.

Следвайки тезата, че всеки тип езиков контакт преминава през превода, независимо под каква форма се проявява той, в представянето на проблема за преводите се обръщаме към книжовноезиковата практика на сърби, живели и работили като учители, книжовници или общественици в България и на български книжовници, пребивавали определено време в Сърбия и издавали част от своите съчинения на сръбски или на български.

1.1. Данни за преведени книги от български на сръбски през XIX век почти няма, въпреки че някои български книжовни и културни дейци пишат и на двата езика (Любен Каравелов, Георги Раковски, Никола Първанов и други). Единственият известен ни слу-

чай е следствие от намесата на турската администрация по повод опасността от холера в средата на XIX век. Преводът е направен от българския ученик в Белград Георги поп Стефанов, за което свидетелства писмо от 9 декември 1848 г. до сръбската княжеска канцелария:

Пойечийельство е Просвещенія изъ шогъ узрока, кадъ су му ѳре некоѳъ времена „Правила ѳрошиву Холере“ сочинена одъ врховноѳъ Лекара у Цариѳраду Исмаилъ Ефендіе, и на Бугарскій езикъ ѳреведена, до руку дошла, дало иста ѳравила на Србскій ѳревесійи и у доволно число екземпѳлара ѳечайайи, съ шомъ намеромъ да ѳѳ ѳосредсѳивомъ Пойечийельства Внушреньи Дела ѳо народу нашемъ расѳросѳрани” [Грађа: 251; 455].

1.2. През XIX век сърбите имат активно присъствие в българския просветен и културнообществен живот. Поради езиковата близост и сходствата в образователните системи към средата на XIX век зачестява практиката училищни настоятелства да канят учители от съседския народ, което свидетелства от една страна за добра взаимна информираност по общата ситуация в съответната среда, а от друга — за качествата на самата личност, независимо от народностната принадлежност. Хронологически сръбските просветници работят в българските земи в началото и в средата на XIX век. В някои градове на Западна България до Освобождението учителстват общо над 30 сърби, като повечето от тях са от областта Войводина, тогава под австрийска власт.¹ След седемдесетте години, докогато зреят упованията, че заедно южните славяни ще постигнат основните си национални идеали, този тип културен обмен се редуцира, преводите от сръбски и сръбското посредничество за запознаване със западноевропейската култура също намаляват.

2. В това изложение се привеждат не много популярни факта за българско-сръбски книжовноезикови контакта, чиито реализатори са видни дейци на сръбскага и българската просвета и култура.

¹ Най-видните сръбски учители в българските земи до Освобождението са известният книжовник и просветител Сима Милутинович — Сарайлия (1791—1847), който учителства във Видин, кореспондира си с Вук Караджич и под негово влияние се заема със събирането на български народни песни и събира необходимите материали да напише граматика на българския език. Друг виден деец на Възраждането, чиято дейност се свързва повече с българската, отколкото със сръбската история, е Константин Огнянович (род. 1798 год.), който живее и работи 40 години сред българите. Книжовноезиковата му дейност и написаните съчинения са принос към формирането на обособен период в историята на новобългарския книжовен език. Книгите му масово се четат сред населението, а в някои училища се ползват като учебни помагала [Бълсков 1976: 126]. Милан Давид Рашич, роден през 1825 год. в Нови Сад, който сам се определя като *любител на българското просвещение*, получава солидно педагогическо образование, владее няколко езика и учителства в Шумен. На български издава две книжки. От жените учителки се пази спомен за Александра Майзнер, свързала живота си в България с чешкия емигрант Йозеф Майзнер и която дълги години учителства заедно със съпруга си в български градове. Друга известна във възрожденската история сръбска учителка е Анна Предич-Радославова. От българските учители сред сърбите най-авторитетно присъствие има Сава Доброплодни, който учителства в най-престижното учебно заведение на войводинските сърби — Карловачката гимназия.

2.1. Сръбският учител в България Милан Давид Рашич издава на български две книжки. Едната е сборникът с преводни разкази, повести и исторически сведения „*Любител на българското просвъщеніе*”, Земун, 1850 год., в който се проповядват ренесансовите и просвещенските идеи на Европа от XVIII и началото на XIX век. В четивото „*Думи Доситееви*” авторът запознава българските читатели с просветителските идеи на Доситей Обрадович, които са насочени и към сближаването и духовното обединяване на южните славяни. По-внимателното вникване в изпълнения със смесени форми (и сръбизми) авторски текст показва неустановения характер на нормата в двата езика, при което е било напълно естествено сравнително свободното „мигриране” на изразни средства между двете културни среди. В посочените примери се срещат думи от общия славянски лексикален фонд, но в резултат на развита омонимичност употребата им е със сръбското значение (в скоби след тях е посочен българският еквивалент със забележката *бел. авт.*) или самият сръбски книжовник е въвел в текста по две думи (едната приета от сръбското, другата — от българското езиково общество):

„Понеже да ми васъ двое само това одговорили нѣсте, штоо самъ управо желаела да чувамъ ... [6]; ... своята единица [= единствена дъщеря, *бел. авт.*] хубаво и добро да воспитав, така штоо е она была у нейныте 13 години въ сичките женски рѣчни работи искусна и вѣща [7]; обаче съ той уговоръ да винце точи и на гостите да послугува ... [8]; ... и търсил приликата (= удобен момент, *бел. авт.*) [8]; Да ми опростите! [8]; угоститель (ханџія) [10]; ще да са положи (зафана, втурна, обкладимъ), да уживамъ [11]; покушенія (испытни) = опити, *бел. авт.* [12]; и яви (= събщи, *бел. авт.*), да се люти (срди), похити (притече се), да разумѣ какъ се е жената нѣгова владала (= държала, *бел. авт.*), проводи по крояча (терзія), капуть (палто) [18]; добръ пазаръ (халишь веришь), съ особитый начинъ (турлія) добиль [19]; клекни (на колѣна падни!) = коленичи!, *бел. авт.*

2.2. Кръстю Пишурка е един от най-известните възрожденски преводачи от сръбски на български език. Работата му над текста при сравнение с оригинала показва трудния път, който извървява всеки преводач в период на утвърждаване на езиковата норма на всички езикови равнища и конкретната (успешна или недотам успешна) практика за отгласкване от близкородствения език. Едно от преводните произведения, с които е известен Кръстю Пишурка, е

„Рахилинъ плачь или избиваніето на 14-тѣ хиляди дѣтца по повелѣніе на Ирода Царя Юдейскій, което ся случи въ Витлеемъ. Исплете Кр. С. Пишурка. Сичкы птицы замълчете, послушайте мой плачь миль; Сичкы майкы заплачете съ мене злочестѣжъ Рахиль. Въ Бѣлградъ, въ печатницѣ-тѣ Н. Стефановича и съдр. 1872.”

Анализът на превода се базира на оригинала „Плач Рахили, или убиение 14,000 младенцовъ, на повелѣніе Ирода Царя Юдейскаго во Виѡлеемѣ събешемъса. Издао Константинъ Маринковиѣъ, а препечатано Георгіе Стаиѣъ, у Београду, у правителственой книгопечатни, 1856.”

Извадки от оригиналния и от проведения текст показват, че като цяло преводачът следва текста на оригинала и превежда на жива народна реч. Сръбският текст е отпечатан с църковнославянска азбука, докато българският (16 години по-късно) е с гражданска кирилица. Подчертаните думи в двата текста носят фонетични, словообразователни, морфологични или лексикални черти от средновековен или източнославянски тип и илюстрират как се е осъществил преходът от традиционния писмен църковнославянски език към окончателно установилата се съвременна норма. Прибягването до готови по-архаични образци показва в кои равнища съществуват празноти, както и как се търсят начини и средства за стилистично разслояване:

сръбски

Херувимъ съ обнаженнимъ мечемъ. Бѣч-
ный огнь гдѣ Братіе горитъ И бездонна
пропастъ почиваетъ, Гдѣ жжасне видѣсе
пещере, И дышше строгимъ огнемъ горе,
Там сатана отпадши отъ Бога стенѣ,
плаче, мѣче и кѣка, Страшна свеза нѣга
ѣ свезала, отъ аспида и смѣа сплетена,
Грызе, ѣде и живогъ га мѣчи, И ноктыма
свемѣ вади очи, Престолъ мѣ ѣ ѳ адѣ во-
дрѣженъ, Савъ облакомъ и мракомъ по-
крывенъ, На глави мѣ одъ седамъ зѣбаца
Бѣнецъ стои и грызе мѣ сердца, У очима
скорбь сама и трепетъ, И ѳ тѣлаѣ смерть
люта се видитъ, Страшнѣи зѣби и ѳста
ватрена; Творатъ ѳго горда и смѣчена,
Молньомъ дыше и громомъ онъ стенѣ,
По свој земли чѣсе ѳздисанѣ, Као всанъ
свѣрски онъ погледа, И опако люде сма-
тра свѣда, смертоносно и кровожаждѣшно
Гледи ѳда жителѣ жжасно, Репъ цѣлаѣ ле-
жи ѳ самомъ пламенѣ, Пали, жеже, сокрѣ-
шава землю. Скиперъ носи, долгъ жезлъ
железный, Отъ Бѣакана въ Хекли изко-
ванный; Идемъ нѣга ѣ садъ прокѣдити,
И жалость мѣ сианѣ возвѣстити. [3—4]

български

Херувимъ съ голъ мечъ въ рѣжж. Ей
тамъ! Гдѣ то гори огнь вѣчень, У
бездннѣ пропастъ — въ Адъ опе-
чень; Гдѣт' ся виждатъ пещеры ужа-
сны, И въ тѣхъ пламти огнь — безъ
да гасни, — Тамъ Сатаня, отпадналъ
отъ Бога, Пѣшка, плаче (да кажж не
могж). Страшна вѣрка го је тамъ свѣр-
зала Аспида го сплела... Богу хвала...
Мжчи му живота, отровъ сочи, И на
секи мигъ му вади очи. Прѣстолъ му,
је у Ада съдруженъ съ облакъ и съ
темнинѣ све окруженъ: Вѣнецъ —
остри жѣби — на главѣтж Носи, кой
му вади и душѣтж. Очи тѣ му свѣт-
катъ и треперѣтъ Смертны раны въ
тѣло му све берѣтъ; Страшни жѣби и
огнения уста Правѣтъ го и гордѣ, но
съ главѣ пуста; Горко той въздыша
по земь с' трѣшка, А по цѣлыи па-
къль секой пѣшка. Като бѣсенъ, звер-
ски той поглѣдва Сичкы люди опа-
комъ нарѣдва. Той све смртоносно и
крѣвнишки Рѣди Адскы жители кат'
нишки. Опашка му лежи въ огненъ
пламень Землѣ гори, пали съ кипель
камень. Скиперъ носи, жезлъ дългъ
железанъ, Кой је отъ Волкана Хекла
рѣзанъ. Нека идж сег' да му с' изѣвж,
И горчивѣ жалость да му явж. [5—6]

Преводачът показва стремеж за придържане към римувания стих и нещо, което не е напълно доказуемо, но е твърде вероятно — ловко измъкване при незнание на дума от оригинала, или в случаи, когато не се досеща за повече синоними:

там сатана отпадши отъ Бога / Стенѣ, плаче, ѡше и кѡка,
Тамъ Сатаня, отпадналь отъ Бога, / Пѣшка, плаче (да кажѣ не можѣ)

Подчертаните думи едва ли са част от превода — те са по-скоро безпомощен коментар за неясния израз (срб. *јауче* = бълг. *вика от болка, охка*, срб. *кука* = бълг. *оплаква се, хленчи*).

Както бе посочено, преводачът от една страна е слабо повлиян от църковнославянски (рускославянски) форми в оригинала, а от друга — не копира почти идентични граматични форманте, тъй като те развиват постепенно определени нюанси на употреба в двата езика. Например вместо народния по характера си суфикс на отглаголните съществителни (срб. *-ње*, бълг. *-не*) в българските еквиваленти предлага църковнославянския (*-ние*), установил се и като книжовен:

Здравствѣй, славись, радѣйсѧ, торжествѣй, Съ восклицаньемъ славѣ свою воспѣй... [11]	Здравствуй, радвайся и торжествуйвай Пѣй радостно, недѣй негодувай. [13].
Мы ѡ адѣ чѣмо стенанье, И некакво горко въздысанье [11]	Ный днесъ въ Ада слушаеме стенаніе И нѣкакво горко въздыханіе [13]

Срещу сръбския инфинитив и други сръбски граматични черти Пишурка с вещина поставя новобългарските граматични еквиваленти:

Болѣ твоѧ есте повелѣвать, Ѧ наша ѣ само совершавать. [11]	Твоя воля іе, да заповѣдашь, А ный какъ ще свършимъ ще поглѣдашь [13]
---	--

Най-голямо впечатление прави неустановеността на лексиката, напр. употребата на *вѣстникъ* [23] в значение на 'вестител'; или появата на неологизми от типа на *мой прѣстолохищникъ* [28], в значение "похитителям на престола ми".

Наблюденията над посочения превод биха могли да доуточнят общите заключения за езика на преводите като книжовноезиков проблем, а именно: в ранните преводи преводачите не се чувстват задължени да следват точно оригинала; те не успяват да прокарат границата между лексико-семантичните различия при двата съседни езика, поради отсъствието ѝ във всички стилистично разслоени употреби; не се стесняват да заемат в готов вид лексика от съседния близкородствен език при стилова и лексикална колебливост; провокират словообразователното отдалечаване чрез последователно налагане на един от вариантите на суфикс с общ произход; калкират и създават

неологизми срещу съществуващ семантичен еквивалент от другая език с цел разграничаване от него.

2.3. В определени случаи може да се говори за преводаческа небрежност поради съзнанието за близост и семантична прозрачност на използваната лексика. Примерите от възрожденския печат са десетки — например в информация от сръбския в. „*Раденик*”, публикувана в бр. 33 на българския в. „Свобода” от 1872 год. само в няколко реда се срещат следните примери: *за да обезбѣди отечеството си; народната скупштина, подпредсѣдникъ, скупштината желае да добие единъ „главатаринъ”*.

3. Преводите на Доситей Обрадович на български език през XIX век фокусират всички основни особености на отношенията между двата езика в периода на тяхната начална стандартизация. От прегледа на избраните за превод заглавия може да се заключи, че изборът на произведенията е плод или на лично предпочитание, или на възможностите за снабдяване и запознаване със съчиненията на сръбския просветител. Преводите имат различен успех от една страна поради тематиката на преведеното съчинение, но от друга — в зависимост от качеството им. Тук възникват няколко важни за историята на българския книжовен език уточнения, на които е обръщано слабо внимание. Преводачът превежда неумело, защото не е сигурен в нормата. Някои изрази остават в почти непроменен вид, защото лексиката от интелектуалния слой още не се е утвърдила, а езиците са близкородствени и липсващата преводна конструкция се запълва с тази от изходния език с презумпцията, че читателят ще я разбере.

3.1. Една от най-уважаваните преводачки в българската културна история е Станка Николица Спасо-Еленина от Разград, „*желателка на женското просвъщение*”, за която се смята, че е първата българска поетеса. Ил. Р. Блъсков свидетелства, че преведената книжка на Николица е служела в девическите училища „*като спомагало за свободенъ и разбранъ прочитъ*”. И още: „*Езикътъ ... бѣ доволно гладкъ и ясенъ...*”; „*нейното разпространение бѣ успѣшно*” [Блъсков 1907: 228—229]. Двата разказа, които Станка Николица превежда, излизат в книжка под заглавието „*Две прикаски за славните жени и за Аза човекомразеца*” и съдържа 46 страници. Тя съзнателно е избрала разкази, които да бъдат насочени към жените, за да провокират тяхната мисъл и самочувствие на силни и равноправии представители на човешкия род.

Притчата *О славним женами* е поместена като глава XIV в *Собрание разныхъ нравоучительныхъ вещей въ пользу и увеселеніе Досифеемъ Обрадовичемъ* — Въ Виеннѣ, при Г. Стеф. Новаковичѣ, 1793. Втората част на *Собрание ...*, наречена *Мезимац*, е издадена посмъртно през 1818 година под редакцията на Павле Соларич. В нея е поместена притчата *За аза човекомразеца*. Допустимо е източникът на превода

да се търси в изданието от 1850 година, тъй като двата преведени разказа са поместени в един том.²

Преводът на Станка Николица би могъл да претендира за обективна регистрация на протичащите книжовноезикови процеси в България поради няколко съществени факта: тя не е пътувала и не е учила в чужбина, т. е. чуждото влияние върху образованието ѝ има опосредстван характер чрез учителите ѝ, които са учили в чужбина; с получените на местна почва знания българката е типичен „продукт“ на тогавашните средностатистически възможности на българското образование — изучавала е църковнославянски език, запозната е с определен (хибридизиран) тип книжовен език, който обслужва образованието в съответната училищна среда; като радетелка за просвещението и еманципирането на българската жена се стреми колкото се може по-разбрано да поднесе текста на неграмотния слушател или на недообразования читател:

сръбски

Жене составляю половицу човеческога рода, слѣдователно и причиняваю полакъ (или и више) нѣгова благополучія, ако су разумне и добре, тако-ђеръ и злополучія, ако су неразумне и зле. Жена се рађа на светъ да буде супруга, мати и воспитательница. А шта може бита светѣйше, пречестнѣйше, милостивіе, благодѣтелніе, слађе и найнуждніе на свету одъ те три ствари. [110]

български (превод)

Жените сжчиняватъ половината на челешкіѡ родъ, следователно и причина сж на половината (или по вече) на благополѣчіето мѡ, ако сж разѡмни и добри, а сжщо тѣи сж причина на злополѣчіето мѡ, ако сж неразумни и зли. Жената са ражда на света да бѣди сѣпрѣга, майка и вѣспитателница. А може ли да бѣде нѡщо по свѣто, по честно, по милостиво, по благодетелно, по сладко и нѣжно отъ тесѣ трите нѡлща. [1*]

Според Б. Пенев [Пенев 1912], който прави кратък критичен анализ и на езика на преведените на български Доситееви произведения, в превода на Станка Николица рядко се срещат неуместни изрази, грешки и неточности; рядка е употребата на турски думи, текстът се чете леко и е с правилен словоред. Преводачката се придържа към определен правопис — не употребява љ, в средата на думата вместо њ употребява ж. В критичния очерк са посочени някои от редките примери на неуместен и неточен превод: „Хуеће водойаде

² Книгата на Николица е била преведена към 1852 година — по-рано не би могла, тъй като едва през 1848 година се открива девическото училище в Разград, където тя постъпва да се учи при бъдещия си съпруг, учителя Никола Икономов, за когото се омъжва през 1852 година. Излиза от печат в Белград през 1853 г. — същата година, когато съпругът ѝ престоява няколко месеца в сръбската столица по време на издаването на неговата книга *Земледелие*. Но от сравнението между превода и изданието от 1850 година се виждат няколко различия в географските и личните имена, докато между изданието от 1793 год. и превода няма такава разлика. От друга страна, в изданието от 1793 год. не е поместена притчата *За аза човекомразеца*. Възможно е да е ползвано изданието от 1833 год., т. е. първото преиздаване на събраните съчинения на Доситей, където са публикувани и двете притчи.

(14) = *Скокове, който хлуятъ*; вм. *бучат, фучат* (23)”; „*Струкъ тѣла* (118) = *Стѣрко на телото*, вм. *крѣста* (18)”; „*Лепезе* (110) = *Духалца* (*елпезета*); вм. *ветрило* (4)”.

Преводният текст съдържа определен брой „двойно” преведени думи, което е доказателство за противоборството на домашна, в смисъл славянска по произход лексика и на неславянска лексика, навлязла чрез турския и гръцкия език. Станка Николица следва познатата възрожденска практика неславянската по произход дума, която според езиковия усет на книжовника трябва да бъде отстранена, да се постави в скоби след подадения „правилен” еквивалент: сръб. у *дуѣ* [111] — бълг. *въ джлѣ* (*борчѣ*) [5]; сръб. *цендемъ* [21] — бълг. *цендемъ* (*ѣжжлѣ*) — с графема ц! [34]; бълг. *коѣ краска* (*боѣ*) [9]; *помпа* (*салтанатъ*) [11]; *добрини* (*мюлкѣове*) [12].

В определени случаи преводачката не успява да разграничи оригинал и превод: наред с коректно предадени съответствия (сръб. *сведочи* — бълг. *свидетелствува*; на *ѣресѣолу* [114] — на *престола* [10]) се срещат и неестествени за българския израз: *произвождатъ най прѣѣтно слоеніе на челѣшкото благополѣчіе* [4]; *височина на дѣшата си* [11]; *Зе ѣ прочее за жена, и венче са съ неѣ ѣвно на 1712 година* [21]; ... *да са обхождатъ почтено и разумно* [22]; *сѣкоги ше бѣдимъ тихи и задоволни въ нашите недостижности* [22].

Примери за превод, максимално приближен до българската народна основа:

... ову половицу рода нашега изъ детинства съ поштенимъ и разумнимъ мишлѣнѣмъ и мудрованѣмъ упоити, и као млекоомъ небеснимъ, за душу опредѣленимъ одоити, ранити и воспитати [110] ... за свакояке, куріозно и чудновито некако... [111] Народъ утѣшнѣнъ прибѣгне къ овой госпоѣи, просѣѣи ю за облакшанѣ. [115]

... тасъ половина на нашѣѣ родъ да са напои ѣоще отъ детинство съ почетно и разѣмно мислене и мѣдрѣване, и като съ небесно млѣко, коего ѣ за дѣшата определено да са отдои и отхрани. [4] ... и различии дрѣги чѣдно и дивно ... [4] Народо, като са виде утесненъ, прибѣгва кѣмъ неѣ госпожа, и моли ѣ са за облеженето си. [12]

Примери за несполучлив превод — лош словоред, неточни семантични еквиваленти (от гледна точка на установилата се норма на съвременния български книжовен език):

... растлѣніе нарави и умствования [111]; Она изъ почетка одричала се, но као да би била принуѣдена одъ сродства свога, найпосле соизволи [112]; неподвижностъ, достоинство и височество душе [114]; Овде ѣ позна Петаръ Велики, и остане пораженъ физиономіомъ лица нѣна [119]; а у гробу нема разанствія [120]; предъ нелицепрѣнимъ и праведнимъ судіомъ [120].

... и растленіе на нрава и умствование-то [5]; Таѣ са испѣрво отричаше, но пренѣдена отъ роднините си, найсетне сѣжволи [7]; неподвижностъ, достоинство и височина на дѣшата си [11]; Тукъ ѣ позна Петръ Великѣи, а остана поразенъ отъ писмото (фисіог.) на лицето ѣ [20]; а въ гроба нема разинства [22]; предъ нелицепрѣимѣѣ и праведнѣѣ сѣдникъ [22].

При непознаване на съответен български еквивалент се срещат и опити за собствено словотворчество, което може и да не претендира за оригиналност: срб. *йрейоручийшелно йисмо* [119] — бълг. *прежчно писмо* [19]; срб. *коя много йревозхођаше красошу нђну* [119] — бълг. *която много заминѡваше хѡдостта ѡ* [19].

3.2. Освен сравнително високия процент обща по произход и по значение лексика при преводи от и на близкородствени езици специално внимание се отнежда на т. нар. центробежна лексика, която се опира на полисемантичността и омонимичността на единици от общия (славянски) инвентар: срб. *йублично* [119] — бълг. *авно* [21]. Любопитното в този пример е, че в съвременните стандарти е точно обратно: срб. дума *јавно* = бълг. *публично*.

Преводът на Тодор Хрулев (VЖИЦЯ. Доситеѡ Обрадовича. Преведе отъ Сърбски на Български ѡзыкъ ТѢОДОРЪ Т. ХРУЛЕВЪ. Взаимноѡчителъ Свищовскій. Я напечата се съ иждавеніето на Юванна Стоѡнова. Мер: Бѡкрѡецъ. Въ типографіата Ніфона Мітрополіта. 1858, 39 стр.) се отличава с особености, които го обособяват на фона на другите известии български преводи на Обрадович.

Какви са наблюденията на Б. Пенев? Трите части, от които е конструирана Доситеевата *Ижица*, а именно *Говоренѡ йолийическо*, *Говоренѡ йарадиѡмайическо* и *Говоренѡ мийическо*, в сръбския източник са на 88 страници (според изданието, с което е сравнявал Пенев — 68 страници), докато у Хрулев I издание е на 39 страници, а II — на 28. Сравнението показва значително съкращаване на преводния текст. Професор Б. Пенев характеризира превода като твърде волен поради многото съкращения и изменения. Преводачът-компилятор изоставя пасажи, които образуват логически преход от една мисъл към друга и граматически слива изречения от различни глави. Въпреки това основната философия на съчинението се запазва: обвързаните с всяка една от буквите на азбуката текстове да внушат добродетели, произтичащи от просвещението и развитието на ума и които водят до човешкия просперитет.

Освен нравствените внушения изданието носи още ценна информация за еволюцията на езиковата стандартизация. Приведените по-долу откъси от двата езика се отличават с жива, точна и разбираема народна реч:

Артаксерксу цару Персидскомъ шетаюћемъ покрай Евфрата воде, донесе му еданъ селянинъ у одной тикви воде, и помоли му се да прими за любовь. Прими царь, и за то многе царске дарове, дарова тому селянину. По овой прилицы и люди разумни и благородни много сматраю, ако имъ ко што дае, радша дае, и кадъ што гово-

Артаксерксъ царь Персидскій като ходѡше край ефратъ рѡкѡж, донесе му единъ селеницъ водѡж въ краѡтѡнѡж, и го молаше да ѡж пріемни за любовь, той ѡж пріе и го дари царски: така и разѡвнитѡхъ хора се Благодарѡжтѡ на малкото, и не лакомѡѡжтѡ на даръ, като рыба на вѡдницѡж, нити вѡвратѡхъ сичко: защото знаѡжтѡ, чи злитѡхъ хора могаѡтѡ и сѡцята лѡжа да пред-

ре, радша говоре; не лакоуме се на даръ, као риба на удицу; не вѣрую свакимъ рѣчма; зашто знаду, да и најгори люди, могу прелепе рѣчи говорите. [17]

ставатъ съ хъбавы рѣчы като истиннѣ. [6]

Чрез превода на Хрулев се илюстрира тогавашното състояние на българската преводна книжнина — оригиналният текст се предава твърде свободно, редът на изложените мисли не се спазва точно. Езикът същевременно е стилово и езиково чист, т. е. без сръбски примеси. Хрулев е представител на едно друго поколение книжовници, които правят ясна разлика между средствата за изразяване при два родствени езика.

Интерес представлява отговорът на въпроса как се предават думите от чужд произход в оригинала и в превода, тъй като и двата текста са създадени в период, когато освен на интелектуализация, словникът на модерния език се подлага и на интернационализация. Доситей Обрадович въвежда чуждата дума в текста според собственото си виждане за фонетично и морфологично адаптиране и под черта изписва оригиналния ѝ облик, като прави преводен коментар към него. Има случаи, когато въвеждането на чуждицата не е необходимо поради наличието на домашен еквивалент, което е демонстрирано от Хрулев в превода:

Драги мой! Ова *Буквица* само до живѣте естъ написана; а одъ живѣте имати ће кою гођ диференцу*) [Разлику; одъ талианскогъ; *differenza* (*Unterschied*)]. [40]

Читателю, това е написано така до же, а отъ же нататк. ъкъ ще има дрѣго различіе. [15]

Докато Обрадович изпълва текста си с редица „двойни“ думи (една чужда и домашният ѝ еквивалент), след повече от половин век Хрулев се стреми да поднася на читателите си в повечето случаи еднoзначни лексикални употреби:

срб. *ћукъ* — *сова* (*совуляџа*) — бълг. *чухалъ* [58]; срб. *ура* — *часъ* (*саиѣ*); одъ талианскогъ *ora* (*die Uhr*) — бълг. *час* [58], *часовникъ*; срб. одъ *мѣди* — *бакра* — бълг. *мед*, *бакър* [59]; срб. *ма уйравла сву наву* — *бродъ* (*џалия*), *лађа* [60]; срб. *караше човекъ свою жену, зашѣно нема креанцу**), *зашѣно неће да слуша*. — *) *страопочитание*; одъ талианскогъ *creanza* (*Ehrerbietigkeit, Hoflichkeit*) [68]; срб. *не манка на свѣѣу люди и добри и зли* — *оскудѣва* (*фали*); одъ талианскогъ *mancare* (*mangeln, fehlen*) [68].

3.3. Текстове на близкородствени езици от XIX век в оригинал и в превод са ценни източници за историята на съответните езици. Българските преводи например документират отминал етап от структурирането на бъдеще време, който типологически кореспондира с начина на образуване на Futur в сръбско-хърватския ареал: [Хру-

лев]... че ако намѣришь добра приликъ отищешь и въ Америкъ, [5]; *Ако четешь съ разсѣжденіе, имащешь големъ ползъ*, сръб. *воздайиће и ѱрославиће* [120] — бълг. вжда ще и прослави ще [24]. Старинните начини на образуване съжителстват с установилите се като нова норма форми: [Хрулев] Пръво, да мож да побудж наши-ты учены, та на нашъ простъ языкъ да пишжть и да печатать. [= 5]; ... и простый-тъ народъ не ще да остане безъ мощи и кости... [13].

Отрицателните форми в преводите също проявяват двойственост в конструирането си, която впоследствие се елиминира в полза на отделянето на отрицателната частица от отричаната дума чрез прилежащите клитики: *ся незакопаватъ, непразнува, нерадение (неработене), да им ся некаже, немыслъ, да ся непротивжтъ, да те ся неудобржтъ, да ся непокланями, но и тебъ не е допушено, не му вѣрувай*; сръб. *зашћо се може раскаяиши, и на добро ѱоврайиши, а ови нису ни за щћо* [26] — бълг. *защото той може да са раскае и да са обжрне на добро; а тесь не сж за нищо* [46].

4. Вестник „*Въстокъ*” е любопитен епизод от българската общественополитическа, филологическа и историческа книжнина през Възраждането. Вестникът се е разпространявал чрез дунавския транспорт из пристанищните и близките до тях селища: Видин, Лом, Свищов, Русе, Силистра, Варна, Тулча, Бургас, Велико Търново. Издателите му го определят като „*политичен и забавен*” (издател е Александър Андрич, а редактор — Никола Първанов). Излиза в Белград през 1865 год., печата се в печатницата на А. Андрич, „*издава ся секоя седмица в понеделник*”, 29 x 43 см, 3 колони по 4 с., год. I: бр. 1—16; от 11 май до 11 септември 1865 год.

Наблюденията над езиковата практика във в. *Въстокъ* се базират на примери от поместената като подлистник и преведена от сръбски историческа повест „*Асень*” (с краесловен ъ, който отсъства по-нататък в текста), както и от други статии и дописки. Бележка на Г. З. (= Никола Първанов) в края на превода сочи, че повестта е чешка в оригинала си, но преводачът не знае кой я е написал:

„Ние ја преведохме от сръбски и трудихме се да ни бжде и ѱзик-ат и превод-ат прост и чист български, зашто желям да пишем за народ-ат ни просто, но пак молим за прошка нарочно тамо, где незнаяхме да сложим българско својство; то је погрешка, в којато сме, без да си штим, паднали.”

Особен интерес представляват изрази от смесен синтетико-аналитичен тип, който не е нормиран в нито един от двата езика:

... и касае се до ваше-то благополучиѱ и до спасенија душ ваших; поклонете се светому Димитриу в Цариградъ, поклонете се на света Софија и светим мжчеником; помнѱ, почна тихим гласом, кога Гръци јоште немаше — бр. 3; подир них стжлваше под богато небо, аксамитом, бисером,

степен на сгъване на тялото — в сръбски означава коленичене, в български коленете не участват.

Г. Източникът съдържа и редица граматични особености, показващи историческото развитие в структурата на двата езика — особено по отношение на конструирането на Futur (различни форми на бъдеще време в едно изречение) и на някои причастия:

... съспиашите си силите и наипосле непремѣнно ите падне; полек идж-шти-те воіници; кланяжши ... и слушажшти — бр. 2; тамо итеме видѣ, што има — бр. 7; Гръци-те калиахж и сквърнехж или унищожжаважшите или за свож корист употребліаважшите тамо многоброіни-те народни споменици — бр. 14.

5. Изследванията на преводите от сръбски на български и информацията, която може да се черпи чрез тях за книжовноезиковите процеси в балканославянския ареал, са все още непроучена системно проблематика. Много е важно да се отчита обстоятелството, че чрез преводите се проявяват механизмите и средствата за постигане на баланса в общото и различното между два близкородствени езика. В това е една от основните черти на книжовноезиковите контакта от изследвания тип.

ИЗТОЧНИЦИ

Любител на болгарското просвъщеніе. Отъ М.Д.Р. Свеска прва // Отъ Милана Давида Рашича, Правослова. Въ Земуњ. При народ. Кнѣгопечатня Дан. Медаковича, 1850.

Станка Николица Спасо-Еленина. Две приказки за славните жени и за Аза човекомразеца. Белград, 1853, 46 стр.

ВЖИЦЯ. Доситея Обрадовича. Преведе отъ Гървски на Български азыкѣ ТЕОДОРЪ Т. ХРЪДЪБЪ. Взаимноѣчитель Гвищовскій. Я напечата се съ иждавието на Јованна Стоянова. Мѣр: Бѣжрощѣ. Еѣ типографіата Ніфона Мітрополіта. 1858, 39 стр.

„Въстокъ”, български вестник, печатан в Белград през 1865 год., изд. А. Андрич, основен сътрудник Никола Първанов.

Разговоръ отъ Доситея Обрадовичъ. Преведенъ отъ Сръбски 1867. Въ Вѣнж, у книгопечатн. Л. Соммеровж. НБКМ Ст. 940; у Погорелов № 860; 14 стр., на последната, 14 страница, няма име на преводач.

Доситея Обрадовичъ (кратък очерк) — в. Гайда, г. III, бр. 17 от I. IX. 1866, стр. 273 (За автор на материала се сочи П. Р. Славейков).

Пресад на мъдрост или сбор от философски поучителни мисли и Наука за възпитанието детинско и за новоуженени. Превела Рахил Д. Душанов, Цариград, 1869.

Рахилинъ плачь или избиваніето на 14-тѣ хиляди дѣтца по повелѣніе на Ирода Царя Юдейскій, което ся случи въ Витлеемъ Исплете Кр. С. Пишурка, Въ Бѣлградѣ, въ печатницѣ-тѣ Н. Стефановича и съдр., 1872.

О славним женами. — В: Собрание разныхъ нравоучителныхъ вещей въ ползу и увеселеніе Досіѣеємъ Обрадовичемъ, глава XIV, Въ Виеннѣ, при Г. Стеф. Новаковичѣ, 1793; Аза човекомразеца. — В: Собрание ... II ч., или Мезимацѣ, 1818, ред. Павле Соларич; II изд. 1850 год.

[Доситея Обрадовичъ]. Првенацъ, Вжица, или Досіѣева Буквица (1830/1850).

Плачь Рахили, или убиѣніе 14,000 младенцовъ, на повелѣніе Ирода Царя Юдейскаго во Вифлеемѣ сбывшемся. Издао Константинъ Маринковићъ, а препечатао Георгіе Стаићъ, у Београду, у правителственой книгопечатни, 1856.

ЛИТЕРАТУРА

- Аретов 1988:** Н. Аретов. Димитър и Рахил Душанови. София, НП, 1988.
- Блъсков 1907:** Ил. Р. Блъсковъ. Материаль по историята на нашего възраждане. Шуменъ, 1907.
- Блъсков 1976:** Ил. Р. Блъсков. Спомени. София, 1976.
- Грађа 1987:** Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије. Книга I (1820—1856). Балканолошки институт САНУ и Архив Србије. Београд, 1987.
- Иванова Ц. 1989:** Ц. Иванова. Доситей Обрадович. — Съпоставително езиковзнание, 1989, N 6.
- Иванова Ц. 2000:** Към историята на българо-сръбските книжовноезикови отношения (по материали от българския вестник „Въстокъ”, издаван в Белград през 1865 год.) — Јужнословенски филолог LVI/1—2. Посвећено Павлу Ивићу, Београд, 2000.
- Лашкова 1989:** Л. Лашкова. Трагом за Доситејем кроз бугарску книжевнојезичку традицију. — Научни састанак слависта у Вукове дане, IX. 1989, МСЦ, Београд, 19/2.
- Пенев 1912:** Б. Пенев. Доситей Обрадович у насъ. — Списание БАН, т. III, 1912.
- Русинов 1993/1994:** Р. Русинов. Книжовната реч на Станка Николица (1835—1920). — Български език, 1993/1994, № 2.
- Чужденци** — просветни дейци в България, София, Народна просвета, 1988.

С. М. Белякова

ГЛАГОЛЫ *ИГРАТЬ* И *ГУЛЯТЬ* В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Глаголь *играть* и *гулять*, функционирующие в русском языке, несомненно, представляют интерес для исследователя. Это лексемы с развитой семантической структурой, древнего происхождения, с не вполне ясной этимологией. Глаголь *играть*, вероятно, восходит к индоевропейскому корню *aig- „колебаться, двигаться”, *гулять* — восточнославянского происхождения, отдельные лексемы с этим корнем в других славянских языках являются, по мнению П. Я. Черных, заимствованиями.

Концепт „игра” привлекал внимание многих исследователей (см. работы А. Вежбицкой, Л. В. Балашовой, И. Д. Гажевой, А. П. Чудинова). Некоторые замечания о глаголе *гулять* и его производных содержатся в статье И. Б. Левонтиной и А. Д. Шмелева. Думается, что сопоставление семантики и функционирования этих глаголов в русском языке позволит сделать некоторые выводы, касающиеся национального русского самосознания (ментальности) и его эволюции.

На первый взгляд представляется, что эти глаголы имеют мало общего. Слово *играть* (*игра*) отражает универсальное, интернациональное понятие, не содержащее видимой национальной специфики (не случайно А. Вежбицка относит понятие „игра” к так называемым „семантическим прототипам” и выделяет в нем основные компоненты практически без опоры на какой-либо язык), тогда как глагол *гулять* и его производные кажутся нам очень русскими и, как пишут Левонтина и Шмелев, „чрезвычайно важны для русского языка” [Левонтина, Шмелев 2000: 344]. В то же время мы ощущаем у них общий „гедонистический привкус”.

При сопоставлении семантических структур данных глаголов обнаруживается ряд примерно совпадающих ЛСВ: а) „забавляться, резвиться, развлекаться” — „веселиться, развлекаться, шутить” (здесь и далее значения приводятся по МАС, первым дается значение глагола *играть*); б) „поводить, двигать из стороны в сторону, вверх и вниз” — „быть в движении, перемещаться в разных направлениях” (оттенок значения). Еще большая близость двух глаголов выявляется

с привлечением диалектного материала: здесь мы находим еще 4 общих ЛСВ: в) „проводить время в каком-либо занятии, служащем для заполнения досуга, для развлечения” (лит.) — „проводить время в развлечениях”, например: *Ходили, гуляли с девушками, игры, танцы устраивали* (диал., перм.) (показательно употребление в этой фразе обоих анализируемых нами корней); г) „заниматься чем-либо несерьезным” (лит., оттенок) — „заниматься незначительными делами”, например: *Я из шутки говорю: долго вы, девушки, гуляете, оне говорят: мы, бабушка, на работе* (диал., перм.); д) в южнорусских говорах (в частности брянских) глагол *гулять* синонимичен глаголу *играть* в нескольких значениях, т. е. возможны контексты: *Ребёнок гуляет с куклой; гуляет у (в) игрушки (гулюшки); они гуляют у карты, лапту* и под. (Ср. близкое употребление глаголов *гуляти* в украинском языке и *гуляць* в белорусском.) Интересно и еще одно семантическое сближение: соответствующие корни обнаруживают сходство в сфере, связанной с любовными, интимными отношениями. В диалектах глагол *играть* зафиксирован в значении „ухаживать за кем-либо, находиться в интимных отношениях”: *Ведь играл с ней, думали ведь как жена, а вот не взял [замуж]*. (Ряз.) Ср. выражения литературного языка: *заигрывать, любовная игра, сексуальные игры*, а также фразеологизм *кровь играет* — „охвачен страстью, порывом чувств”. В литературном языке у глагола *гулять* имеется значение „находиться в близких, любовных отношениях”. Ср., например, следующие контексты: *...резвилась и играла Катерина Львовна с молодым мужниным приказчиком. — Вспомни, моя разлюбезная, нашу прежнюю любовь, как мы с тобой, моя радость, погуливали* (Лесков). Оба эти глагола в говорах используются и для обозначения случки животных или периода течки у них: *У меня корова ноне играла* (Ряз.) — *Самка-то идёт, котора гулят, а другие за ей* (Перм.). Ср. также устойчивые сочетания, характеризующиеся в словарях как просторечные, — *играть свадьбу* и *гулять на свадьбе*.

Таким образом, выявляется целый набор семантических компонентов (сегментов концепта), общий для этих русских глаголов: а) „перемещение” („*Кот... свернется в ком, хвостом играет*”, Пушкин — „*Какие-то комарики гуляют по воде*”, Некрасов); б) „праздник” (*играть свадьбу* — „*И Бог на небе, за звездами, с лаской глядел на всех: масленица, гуляйте!*”, Шмелев); в) „развлечение, не работа” (*играть в какую-либо игру* — „*Довольно, Ванюша, гулял ты немало, пора за работу, родной!*”, Некрасов); г) „интимные отношения (возбужденное состояние)” („*Заснула Катерина Львовна, наигравшись и натешившись...*”, Лесков — „*...всю эту неделю жена его, что ночь, до самого белого света гуляла с Сергеем*”, Лесков); д) „удовольствие (ср. у Вежбицкой: „назначение: удовольствие” [Вежбицка 1996: 213]).

И. Д. Гажева, исследуя имя *игра*, приходит к выводу, что когнитивным фактором, обеспечивающим сходство значений этого много-

значного слова, является „установка на „пустое” времяпрепровождение, ради удовольствия” [Гажева 2000: 79]. Ср. у А. П. Чудинова: „Игра изначально воспринимается как имитация деятельности, а не как собственно деятельность” [Чудинов 2001: 129]. Та же мысль (однако с позитивной оценкой игры) звучит в стихотворении З. Гиппиус:

*Игра загадочней всего
И бескорыстнее на свете.
Она всегда — ни для чего,
Как ни над чем смеются дети.*

Как нам представляется, это времяпрепровождение не вполне „пустое”, оно — „для души” (это касается обоих глаголов). Поэтому оба глагола оказываются связанными с концептом „душа”, считающимся чрезвычайно важным для русского языка и менталитета. Кроме того, лексема *гулять* (и ее производные *загулять*, *загул*, *разгул*, *гулевань*, *гульба*, *гуляка* и др.) часто связаны с тоской, горем и тому подобными чувствами, в точном соответствии с расхожими представлениями о русской душе, тяготеющей к крайностям. См., например: *И ударишься с горя в гулевань* (Шишков); *Был слух: загулял Сазыкин с тоски* (Замятин). Как пишут Левонтина и Шмелев, гуляние „подразумевает безудержную дикую радость жизни, с песнями, плясками, а зачастую пьянкой и мордобоем” [Левонтина, Шмелев 2000: 344]. При этом, как правило, русские люди положительно относятся к такому времяпрепровождению:

*А люди мы великие
В работе и в гульбе!*

(Некрасов)

Или:

*И вспыхивают наши споры,
Как снега русского гульба.*

(Орешин)

Здесь везде подчеркивается „величие”, „широта” русской души, Ср. уже упоминавшееся сочетание *играть свадьбу*, где присутствует та же семантика „широты” („широкой этой свадьбе было места мало”), а также выражение *широкая масленица*. Таков русский гедонизм.

Глагол *гулять* также ассоциируется с волей (см., например, строки пушкинского „Узника”), тоже традиционно русским концептом. Гулянье связано и с погодой, точнее — с непогодой, например: *разгулялась вьюга*. Весьма выразительны и следующие строки:

*И разгул непогод
С ранних лет ему люб,*

*И растет богатырь,
Что под бурями дуб.*

(Никитин)

Что касается игры, то вряд ли можно полностью согласиться с утверждением, что „в русском национальном сознании игра воспринимается все-таки как потеха, а не дело, которому должно быть отдано основное время” [Чудинов 2001: 129]. Представляется, что это верно лишь отчасти. Пословица, зафиксированная В. Далем, гласит: *делу время, и потехе час*, то есть всему должно быть отведено свое время, в том числе и „потехе”. Игра может быть пробным камнем для человека (см., например, разговор о Германне в начале пушкинской „Пиковой дамы”, а также пословицы: *в игре да в дороге узнают людей; в игре что в бане*, т. е. все равны).

Мы полагаем, что сближает глаголы *играть* и *гулять* именно сильный национальный компонент, коррелирующий с традиционной национальной культурой. Не случайно они употребляются (в указанных значениях) в произведениях, изображающих „народную” жизнь или стилизованных под фольклор, в сказках (Некрасов, Шишков, Лесков).

В настоящее время, вероятно, в значениях этих глаголов на первый план выходит „интернациональный” компонент. Об этом могут свидетельствовать, в частности, результаты небольшого ассоциативного эксперимента, проведенного нами среди студентов 2 курса филологического факультета университета (18—19 лет). Среди ассоциатов на глагол *играть* преобладают названия игр (*в мяч, прятки, футбол* и др.), а также *игрушка, дети (ребенок), кукла*. У глагола *гулять* (в целом дающего более широкий круг ассоциаций) преобладает ответ *улица*, отмечены также *двор* и *парк*. Показательны (и вполне интернациональны) и ассоциации *собака (с собакой)*. Можно сказать, что для современной молодежи (если, конечно, допустимо говорить о репрезентативности полученных результатов) *гулять* — это прежде всего *прогулка*, а не *загул* или *гульба*.

По наблюдениям Л. В. Балашовой [2002] и А. П. Чудинова [2001], в современной общественной жизни с понятием „игра” связаны главным образом представления о театре и спортивных играх.

Таким образом, глаголы *играть* и *гулять* имеют национальный и интернациональный векторы, и первый из них направлен в сторону важных „русских” концептов: „душа”, „воля”, „риск”. Современное восприятие этих глаголов отражает, вероятно, сочетание всех компонентов, хотя можно предположить движение в сторону „интернациональности”.

ЛИТЕРАТУРА

- Балашова Л. В. Метафора игры в истории русского языка // Аванесовские чтения. Международная научная конференция, 14—15 февраля 2002 г. Тезисы докладов. М., 2002. С. 21—23.
- Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996.
- Гажева И. Д. Опыт концептуального анализа имени игра // Филологические науки. 2000. № 4. С. 73—81.
- Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Родные просторы // Логический анализ языка. Языки пространств. М., 2000. С. 338—347.
- Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 1. М., 1993.
- Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991—2000). Екатеринбург, 2001.

СОКРАЩЕНИЯ

- МАС — Словарь русского языка. Под ред. А. П. Евгеньевой. Т. 1. М., 1985.
- Перм. — пермское
- Ряз. — рязанское

Далибор Соколовић

СОРАБИСТИКА НА УНИВЕРЗИТЕТУ У ЛАЈПЦИГУ

0. У раду је представљен осврт на историју, актуелно стање и перспективе сорабистике на Универзитету у Лајпцигу у оквиру ширег (источно)немачког славистичког контекста.

1.0. Лужичкосрпска мањинска заједница већ више од једног миленијума припада немачкој држави (тј. различитим њеним формама). У светлу те чињенице треба анализирати настанак и развој сорабистике на Универзитету у Лајпцигу, тј. неминовно је и врло корисно упознати се са основним смерницама развоја на нивоу читаве Немачке.

1.1. Бављење историјом и културом Словена у Немачкој има скоро четрестогодишњу традицију. Такође почели лужичкосрпске филологије сежу у 16. век, у постреформацијско доба, када бележимо пионирски подухват свештеника Миклава Јакубице (Mikławš Jakubica) који је 1548. издао свој превод *Новоџ заветџа*, прву не-немачку верзију Лутерове Библије. 1574. године се појављује прва лужичкосрпска штампана књига, доњолужичкосрпски *Катехизам* Албина Молера (Albin Moller). Ова капитална сорабистичка дела настала су у сложеној политичкој ситуацији тадашњег доба (конфесионалне тензије поникле у условима социјалног конфликта реформатора и контрареформатора). Први Лужички Србин, који се бавио систематским проучавањем свог матерњег језика, био је средином 17. века Јан Хојнан (Johannes Choinanus). Он је 1650. године завршио рукопис под називом *Linguae Vandalicae ad dialectum districtus Cotbusiani fromande aequalis Conatus*, док је прва штампана лужичкосрпска граматика изашла у Прагу 1679, заслугом Јакуба Ксавера Тицина (Jacobus Xaverius Ticinus, *Principia linguae Wendicae, quam aliqui Wandalicam vocant*). У 18. веку, у доба просветитељства, многи Лужички Срби и Немци залагали су се за развој истраживања лужичкосрпског језика, културе и традиције и осамостаљивање сорабистике као науке. Из тог времена споменимо овом приликом имена као што су Абрахам Френцл (Abraham Frenzel), Кристијан Кнауте (Christian Knauth), Карл Готлоб фон Антон (Karl Gottlob von Anton) итд.

Интересовање за науку о лужичкосрпском народу на Универзитету у Лајпцигу датира још од раног 18. века, када је 1716. дозвољено да се оснује прво лужичкосрпско удружење под називом *Serbske přédarske towarstwo* (Лужичкосрпско проповедничко друштво). Прва предавања о лужичкосрпском језику и књижевности држао је лужичкосрпски слависта Јан Петр Јордан (Jan Pětr Jordan), од 1843. до 1848. Изучавање српског језика у своја предавања укључио је чак и Аугуст Лескин, који је држао прву катедру за славистику у Немачкој (основана 1870. године у Лајпцигу).

Велики подстрек за даље успешно деловање сорабистика добија оснивањем Матице српске, 1847. године (1880. за Доњу Лужицу). У то време, време „буђења народа”, на Лајпцишком универзитету, између осталих, студирали су и Јан Михал Будар (Jan Michał Budar), Кито Фрицо Штемпел (Kito Fryco Stempel), Хандриј Зејлер (Handrij Zejler) и Арношт Мука (Arnošt Muka). После уједињења Немачке 1871. сорабистика постаје „идентификациона” научна дисциплина Лужичких Срба (чињеница која не престаје да важи ни до данашњих дана), на основама Коларове концепције о словенској узајамности и изучавању међусловенских односа. То је период у којем су истакнути Лужички Срби, попут Јана Арношта Смолера (Jan Arnošt Smoler), Корле Августа Јенча (Korla Awgust Jenč), Кшесћана Бохувјера Пфула (Křesćan Bohuwěr Pful), Михала Хорњика (Michał Hórník), Арношта Муке и Богумила Швјеле (Bogumił Šwjeła), свом снагом настојали да се одупру тенденцијама коначне асимилације у хомогену немачку заједницу и схватању лужичкосрпског народа као првенствено фолклористичког феномена. Од тог тренутка, међутим, сорабистици је био потребан скоро читав век да оформи сопствене истраживаче, и да, од (не)обичног хобија теолога и учитеља наука о језику, историји и култури Лужичких Срба — достигне универзитетски ниво.

Интегрални део славистике у Немачкој сорабистика постаје тек после првог светског рата. Наиме, 1925. Макс Фасмер (Mah Vasmer, пореклом из Санкт Петербурга, један од најзначајнијих представника сорабистике са почетка 20. века, поред лајпцишког индоевропеисте Рајнолда Траутмана /Reinhold Trautman/), основао је на Универзитету Фридриха Вилхема „Словенски институт”, а 1932. године „Словенску комисију” у Прусској академији наука у Берлину. Фасмер је одмах предложио *План истраживања језика Лужичких Срба*, оријентисан пре свега на дијалектологију. Код Фасмера су 1933. године дипломирали Павол Вирт (Pawoł Wirt), оснивач лужичкосрпске језичке географије, и Ханс Холм Билфелт (Hans Holm Bielfeldt), најутицајнији слависта на територији Источне Немачке после Другог светског рата.

Хитлеров режим је 1937. године забранио издавање публикација и активност свих лужичкосрпских организација.

После 2. светског рата сорабистика обилато користи државну подршку и добија на замаху. Додатна повољна околност која је сора-

бистима ишла на руку била је чињеница да су изучавања словенских језика и књижевности постала део науке о „пријатељским” народима. Оба сорабистичка института (у Лајпцигу и у Будишину) почела су да раде 1951. године. Услови за институционализацију били су испуњени после доношења *Закона о очувању њрава лужичкосрѣског народа* (из 1948. године). Процват на кадровском и стручном плану био је толико приметан да се сорабистика у оцењивању постигнутих резултата у славистици у време ДДР-а налазила увек на другом месту после русистике.

На Словенском институту у Лајпцигу отворио се, 1949. године, лекторат лужичкосрпског језика под вођством Михала Навке (Michał Nawka). У септембру 1951. на Универзитету Карла Маркса у Лајпцигу основан је Српски институт (Serbski institut) са двама секцијама: а) језик и књижевност, б) историја. Етнолог Павол Недо (Pawoł Nedo) први се прихватио дужности директора и остао на њој све до 1964. После њега се 30 година на челу Института налазио лингвиста Хинц Шустер-Шевц (Hinc Schuster-Šewc), данас њиме руководи Едуард Ворнар (Edward Warnar).

Од 1967. до 1982. године били су организовани универзитетски курсеви лужичкосрпског језика и културе. После реформе високог школства у Источној Немачкој, 1968. године, Српски институт мења име у Институт за сорабистику (Institut za sorabistiku). Упркос озбиљним променама у универзитетској структури успео је да опстане и даље функционише као скоро једина сорабистичка универзитетска институција у Немачкој.

До организационих промена и доношења важних школских закона у обе покрајине поново долази 1990. године.

Данас се Институт за сорабистику (<http://www.uni-leipzig.de/~sorb/>) налази у саставу Филолошког факултета (<http://www.uni-leipzig.de/~philol/>) Универзитета у Лајпцигу, као један од 10 његових института. Обучава сорабистички профилисане магистре као и будуће наставнике лужичкосрпског језика и организује разне језичке курсеве. Резултат научних истраживања на Институту су серије монографија и чланака о лужичкосрпској историји, народном песништву, затим критичка издања српских језичких споменика, полемике о настанку и развоју лужичкосрпских књижевних језика, бројна етимолошка и термилошка (<http://www.uni-leipzig.de/~sorb/term.htm>) истраживања, рад на граматички савременог горњо- и доњолужичкосрпског језика, развој операционих система и програма на лужичкосрпским језицима. Тако је, нпр., настала и прва граматика књижевног горњолужичкосрпског написана на том језику. Педесетих година 20. века вођени су пројекти изучавања српских дијалеката и изашао је доњолужичкосрпско-немачки школски речник, као и први факултетски уџбеник доњолужичкосрпског језика. У области науке о књижевности припремљено је седам томова сабраних дела Хандрија Зејлера, збирка драма

и читанка за гимназију у Хоћебусу (Доња Лужица). Из области историјских истраживања треба споменути, пре свега, студије о старим словенским родовима и о економској и друштвеној структури Лужица у средњем веку.

1.2. На основу свега изложеног, развој сорабистике у Немачкој можемо поделити у шест етапа: 1) почеци — од 1548. године (Јакубицино издање *Новоџ завейџа*) до средине 19. века (издавање збирке народних песама Смолера и Хаупта, у два тома 1841—1843); 2) традиционални период — од средине 19. века до краја првог светског рата; 3) класични период — од краја првог светског рата до 1937; 4) период прогона — од 1937. до 1945. године; 5) период међународне афирмације — крај 2. светског рата до преврата 1989; и 6) модерни период — од 1989. до данас.

2.0. Као што је већ било поменуто, лекторат за лужичкосрпски језик на Универзитету у Лајпцигу отворен је 1949, а две године касније и Институт за сорабистику као прва и до тада једина катедра за лужичкосрпски језик, историју и културу. Од септембра 1951. године, овај универзитетски и истраживачки образовни центар обучава наставнике за све врсте школа у Горњог и Доњој Лужици (данас оваква могућност постоји још и у Потсдаму, пре свега за студенте из Доње Лужице, <http://www.uni-potsdam.de/u/slavistik/wsw/personal/norberg/sorbisch/#ski>). Његов други задатак је школовање и припрема магистара сорабистичког профила, чиме Универзитет у Лајпцигу сноси одговорност за формирање сорабистичког подмлатка у свим дисциплинама.

2.1.0. Студије за наставнике у основним школама трају 7 семестара и састоје се из три групе предмета (укупно заступљено са 50 часова):

- 1) педагогике, тј. педагошке психологије,
- 2) методике наставе у основној школи (како обавезних тако и факултативних предмета — биологија, хемија, физика, историја, уметност, етика/филозофија, евангелистичка теологија, немачки, енглески, руски, француски и грчки језик, информатика, социологија, математика, музичко и физичко васпитање) и
- 3) лужичкосрпског језика (у чији састав поред предавања и вежбања улазе и говорне вежбе на доњо- или горњолужичкосрпском и обавезно завршно хоспитовање у основним школама), књижевности, историје и етнографије.

2.1.1. Програм за наставнике у средњим школама и гимназијама траје дуже — 8, односно 9 семестара и има и повећани фонд часова (58 у првом случају, 72 у другом).

2.1.2. Студенти који се одреде за профил наставника полажу према правилнику тзв. међуиспит после апсолвираног четвртог семестра, студије се завршавају првим државним испитом који обухвата: израду научног рада, усмену и писмену проверу знања из педагогије

и педагошке психологије, методике наставе (језика и стручних предмета) и из лужичкосрпског језика, књижевности, историје и етнографије.

2.1.3. Осим наведена три смера у оквиру наставног плана за овај профил, сорабистика се, као и сви остали предмети, може студирати као трећи предмет, и то у трајању од 4 семестра после положеног првог државног испита (нпр. студент може студирати 8 семестра француски и филозофију, положити све испите и онда кренути на додатне четворосеместралне студије сорабистике).

2.2.0. Магистарске студије на Филолошком факултету Универзитета у Лајпцигу засноване су на студирању разних предмета у комбинацији, и то, пре свега, у области друштвених наука, где се студенти упознају са основном струком, али се, касније, такође и специјализирају и уводе у конкретније методологије рада и истраживања. Најчешће се комбинују два главна предмета (као главни се могу студирати: американистика, англистика, германистика, општа лингвистика, етнологија, хеленске студије, информатика, журналистика, културологија, историја уметности, класична филологија, музикологија, филозофија, историја, славистика, романистика, социологија, теологија и многи др.), или један главни и два споредна (као споредни изучавају се: књижевна критика, примењена лингвистика, економија, евангелистичка теологија, ономастика, психологија, разни словенски, романски, германски и неиндоевропски језици, неохеленске студије, источно- и југоисточноевропске студије, већина наведених главних предмета итд.)

На факултету се, осим слободног избора из широке лепезе понуђених предмета (у складу са индивидуалним студијским плановима), домаћим и гостујућим студентима пружа и могућност факултативног посећивања предавања на различитим студијским групама.

2.2.1. Осим сорабистике, у оквиру славистике нуде се и други предмети: главни — источнословенски језици (руски, белоруски, украјински), западнословенски (чешки, словачки, пољски), јужнословенски (бугарски, српски, хрватски, словеначки); споредни — бугаристика, бохемистика/словакистика, полонистика, русистика.

2.2.2. Пријављивање на сорабистику одвија се под истим условима као и на осталим немачким универзитетима, уз могућност смештаја у лужичкосрпском интернату „Хандриј Зејлер”. Не постоје никаква ограничења, добродошло је, међутим, макар основно (пасивно) познавање доњо- или горњолужичкосрпског језика.

Студије сорабистике као главног предмета трају 9 семестра (72 сата недељно), а оријентисане су на изучавања горњо- или доњолужичкосрпског језика, књижевности, историје и етнологије, с тим што се студент у току студија одлучује којој ће од наведених области посветити највећу пажњу. Студије обухватају и тронедељно хоспитовање у школи, а завршавају се магистарским испитом који обухвата:

магистарски рад, усмену и писмену проверу знања из лужичкосрпског језика (теоријски део и конверзација) и књижевности.

Студије сорабистике као споредног предмета одвијају се паралелно са студијама главног предмета, с тим што је споредни предмет ограничен на 6 семестара (36 часова недељно). После положеног међуиспита, после четвртог семестра, ове студије завршавају се магистарским испитом (усмени и писмени део). Предавања и вежбања протичу на доњо- и горњолужичкосрпском, курсеви језика за почетнике држе се на немачком.

2.3.0. Обрада језичке материје условљена је традиционалном поделом на синхронијску лингвистику (анализа књижевног доњо- и горњолужичкосрпског језика, као и савремених дијалеката) и историју језика (историјска географска и социјална издиференцираност индоевропских, словенских и књижевних лужичкосрпских језика). Осим усвајања теоријских знања и њихове примене на вежбањима, велика пажња се посвећује практичном аспекту изучавања језика кроз подстицање способности за самосталну активност. Велику улогу при том има упоређивање са немачким и нарочито са другим словенским језицима, мада решавање најважнијих питања у овој области тек предстоји.

2.3.1. На вежбањима и предавањима из науке о књижевности анализира се историја лужичкосрпске књижевности, од почетка до данашњих дана, и разматрају се основе текстуалне анализе. Постепено се касније даје исцрпнији преглед историје метода књижевноисторијских истраживања и развија се способност активног коришћења појмовно-теоријског апарата. У оквиру главних студија посебна пажња посвећује се проблематици књижевности 19. и 20. века, доњолужичкосрпској књижевности, дечјој књижевности и историји позоришта код Лужичких Срба.

2.3.2. У оквиру предмета историја/етнографија пружају се информације о политичком, материјалном и културном развоју лужичкосрпске заједнице, при чему се на основним студијама пружа општи теоријски увод у материју и у лужичкосрпску проблематику, док се на главним студијама решавају посебна питања, као што су: положај Лужичких Срба у садашњости, живот у лужичкосрпској породици као и промене у традицији и обичајима.

2.3.3. Методика наставе горњо- и доњолужичкосрпског језика обухвата обучавање наставника за основну и средњу школу и гимназију. При том се сагледава лужичкосрпски као матерњи, али и као други језик. Тежиште је, између осталог, на читању и анализи књижевних текстова, развоју усменог и писменог изражавања, граматичких и правописних знања, усвајању и употреби лексике, развијању и утврђивању језичког знања (нарочито на часовима конверзације), као и презентацији етнографске материје. У процес је, осим предавања и вежбања укључена и пракса у школи.

2.3.4. Педагози и студенти активни су у објављивању научне и уџбеничке литературе. Тако је, заслугом најбољих студената на Институту, 2000. године почео да излази часопис *Сорайис*, који окупља младе сорабисте из Лужице и из целог света и отворен је за сваку врсту сарадње.

2.4. За студенте из словенских земаља бившег источног блока, по принципу позитивне дискриминације, створен је механизам стипендирања од стране Фондације за српски народ из Будишина (*Za-łożba za serbski lud*), који већ низ година мање или више успешно функционише. Сваке године ова Фондација (чији су оснивачи 1991. године били Савезна Република Немачка, Саксонија и Бранденбург) додељује стипендије за један или два семестра (чешће за два) за студирање сорабистике на Универзитету у Лајпцигу. Информација о овом „регрутовању” сорабиста требало би да буде занимљива за студенте славистике у Београду, нарочито за оне са западнословенских језика, којима се пружа сјајна прилика да се на лицу места упознају са условима под којима су се развијали (и даље развијају) средњоевропски словенски народи. Велики број студената из других делова света прати наставу на Институту за сорабистику такође и у оквиру европских академских програма Сократес, Ерасмус, Темпус, ДААД и др.

2.5. Млади Лужички Срби одлучују се да студирају сорабистику под утицајем потребе за националним доказивањем (процес који код Лужичких Срба од 18. века никад није престао да буде актуелан), скоро фаталистички интерпретиране повезаности са језиком и културом свога народа, наставка (словенске) традиције и циљева својих предака.

За боље разумевање природе тог бремена одговорности према ексклузивној националној обавези, које мало који припадник већинске/доминантне заједнице може схватити, навешћемо пример Антје Кравцојц из Слепог (са сајта Института — <http://www.uni-leipzig.de/~sorb/sb.htm>): „Som se rozsužiła za studium sorabistiki, dokulaž cujom se ako Serbowka nutśikownje zwězana z rěcu a kulturu swojogo luda. Nejwajžnjejše za identifikaciju a dalejwobstaše wosebne małych a wobgrozonych ludow wšak jo rěc — toś cu raz žěłaś ako wucabnica za dolnoserbšćinu. Wona jo za mnjo pšewšo rědna a mě wjelgin bliska. A co jo toś lěpše a rědnjejše, ako ju wucyś a młodych luži teke wopoznawaś z bogateju serbskeju kulturu, z literaturu, z tradicijami a stawiznami? A we nich bužiś zajm a lubość za našu maminu rěc, za našo narodne derbstwo a našo žin-sajšne žywjenje ako mały słowjański lud w Nimskej a w zjadnošonej Europje, w susedstwje drugih słowjańskich narodow?”.

Наравно, има и оних који у студијама сорабистике виде изврстан пословни потез, боље изгледе за запослење. Успешно апсолвиране студије сорабистике обезбеђују скоро неограничене могућности запошљавања у школама Горње и Доње Лужице и добар извор зара-

де у некој од школа које се отварају у оквиру све интензивнијих процеса ревитализације финансираних од стране влада обеју покрајина, Бранденбурга и Саксоније. Крајњи резултат овог процеса су „професионални” Лужички Срби.

2.5. Немерљив утицај на обликовање лајпцишке сорабистичке научне средине има сарадња са Српским институтом у Будишину (<http://www.serbski-institut.de/>). Он је основан 1951. године, од 1952. до 1991. налазио се у саставу Немачке академије наука (од 1972. Академије наука) ДДР. После револуције 1989, настаје нова етапа развоја и 1. јануара 1992. године Институт добија форму (оснивачи су Слободна покрајина Саксонија и покрајина Брандембург) у којој функционише и данас — са седиштем у Будишину и одељењем у Хоћебусу. Српски институт са Српском централном библиотеком (око 75000 јединица) и Српски културни архив (500 метара аката; чува документе српског културног развоја 400 година уназад) — издају Списе Српског института са просечно 3 издања годишње и *Лейойис* (два пута годишње), водећи сорабистички часопис у свету. Сваке друге године Српски институт организује курсеве српског језика и културе, које је започео Институт из Лајпцига још 1967. Сарадња са Српским институтом у Будишину одвија се такође путем кадровске размене, предавачи (пре свега из историје и етнологије, али и из других сорабистичких научних грана) редовно гостују на Институту у Лајпцигу.

3.0. При дефинисању својих задатака и циљева, лајпцишки сорабисти најчешће истичу: 1) образовање сорабистичког подмлатка, 2) обучавање наставника (будућих и већ постојећих) у оквиру савремених процеса ревитализације, 3) учешће у раду скоро свих лужичко-српских институција и међународних мањинских удружења, 4) сарадња са светском научном јавношћу на пољу сорабистике (мисли се пре свега на традиционално добре односе са Прагом, затим на комуникацију са сорабистичким центрима у Варшави, Ополу, Лавову итд.).

3.1. Институт као институција може у великој мери захвалити позитивној дискриминацији и заштити права етничких мањина од стране државе, која се међународним уговорима обавезала да лужичко-српску мањину штити и материјално потпомаже. У уједињеној Немачкој — са тржишно оријентисаном привредом, па и сличним развојним тенденцијама у реформи високог школства — има више од 30 института, али ипак се само у Лајпцигу нуди потпун сорабистички програм. Већ више од пола века та катедра успева да, у тешким друштвено-политичким условима, очува своју аутономију која осигурава контролисани успон и још боље резултате.

Финансијски и кадровски услови за даљи развој — уз свесрдну помоћ слависта из других земаља — објективно постоје, треба их само користити, што представља добру прилику и за слависте из Србије и Црне Горе.

Светлана Ђирковић

ИЗЛИВАЊЕ ВОДЕ НА ВЕЛИКИ ЧЕТВРТАК У СЕЛИМА У ОКОЛИНИ НЕГОТИНА

Рад је настао у оквиру истраживања народних говора неготинског краја спроведеног у периоду од 29. 4. 2003—1. 5. 2003. године у селима Рогљево и Трњане. Грађа је добијена на основу разговора чија је тема била традиционална материјална и духовна култура становника поменутих села.

У неготинској општини има око четрдесетак села чије је становништво носилац традиционалне српске или влашке културе. Рогљево и Трњане су села неготинске општине на левој страни Тимока у којима живи српско становништво. Окружена су влашким селима исте општине која су бројнија у односу на српска села¹.

Циљ истраживања био је анализа словенских говора поменутог ареала, али грађа пружа материјал за успостављање паралела између влашке и српске традиционалне духовне културе. На српско-румунске паралеле, као што су „кумачење”, демонолошка предања (веровање у Тодорце), изливање воде за мртве, већ је скренута пажња (Sikić 2002).

Обичај изливања воде за мртве код Срба на Велики четвртак у етнолошкој литератури на српском језику недовољно и непрецизно је описан. Постојећа етнолошка литература на српском језику, с једне стране, не даје комплетан приказ овог обичаја, нити се из ње може закључити да ли је обичај присутан само код становништва влашких народних говора или и код српског становништва². С друге стране обичај изливања воде за мртве на Велики четвртак описан је, али је везан за села некадашњег хомољског среза, који се географски налази педесетак километара западно од Неготинске Крајине (Мило-

¹ Детаљније о етнографским и демографским подацима о наведеним селима видети у: Драшкић 1969.

² Паљење обредних ватри на Велики четвртак, као слање топлоте и светлости покојнику, помиње се као ритуал у околини Бора. Не помиње се изливање воде (Зечевић 1978). У вези са самртним обичајима у околини Зајечара не помиње се Велики четвртак (Зечевић 1975). „Пуштање воде” за покојнике у Хомољу не везује се за Велики четвртак, већ за период који се одреди као дан помане (Влаховић 1981).

сављевић 1913)³ и код Срба у Поморављу (село Табановац) (Бокић 2000: 161).

Опис обичаја забележен у етнолошкој литератури који се тиче српских села Браћевац, Рајац и Сиколe у Неготинској Крајини не поклапа се са подацима које смо ми добили на теренским истраживањима истог ареала. Поставља се питање да ли су разлике условљене просторном (у опис обреда нису укључена села Рогљево и Трњане, већ суседна села Браћевац, Рајац и Сиколe) или временском дистанцом (подаци о којима говоримо забележени су шездесетих година 20. века, док су ова наша истраживања спроведена 2003. године)⁴.

Обред изливања воде за мртве у оквиру годишњег циклуса код српског становништва, према етнолошкој литератури, можемо наћи, дакле, у некадашњем Хомољском срезу, мада нису прецизно означена села у којима се врши обред изливања воде, те можемо претпоставити да се ради о српским местима о којима говори С. Милосављевић на почетку своје студије: о Жагубици, Јошаници, Вукову, Милатовцу, Суводолу, Изварици и Рибарима (Милосављевић 1913); у Жагубици, Изварици, Јошаници (Влаховић 1981), у области Млаве, село Табановац (Бокић 2000) и у Неготинској Крајини, села Браћевац, Рајац, Сиколe (Костић 1969) и Штубик (Пантић 1992). Иако се подаци добијени из литературе не поклапају у много чему са нашим подацима добијеним на терену, важно је регистровати ове пунктове ради картографисања обичаја изливања воде за мртве на Велики четвртак. Карту са обележеним пунктовима дајемо у прилогу.

Теренска истраживања српских села Трњане и Рогљево, у Неготинској крајини, заснивају се на трагању за информаторима, носиоцима аутентичног говора, на снимању и анализи разговора са информаторима. Предмет разговора био је традиционална материјална и духовна култура. Предност је давана старијим женама које су рођене у поменутиим селима.

Даље у раду биће изложен синопсис обичаја изливања воде за мртве на Велики четвртак заснован на транскриптима разговора са информаторима, језичка анализа и транскрипти разговора са три информатора из села Рогљево и Трњане.

Синојсис — изливање воде за мртве на Велики четвртак

- Обичај се врши кад је гроб стар највише три-четири године.
- Носи се корпа, сув бурјан који се бере претходно и намењује се специјално за ту прилику, цвеће, зеленило са дрвећа, свеће, ти-

³ Етнолошка анализа овог обичаја налази се већ у првим радовима Веселина Чајкановића (Чајкановић 1924).

⁴ „Велики четвртак. У Рајцу жене иду на воду беру цвеће и праве венце, које бацају у воду. У Браћевцу, Рајцу и Сиколама беру бурјан који пале на гробовима појојника. Гробове, такође, преливају водом коју донесу са бунара” (Костић 1969: 384).

квица, тамјан. Понесе се и нешто за јело, али посно (пост на води, не на зејтину), и нешто за пиће: вино, вода, ракија.

— За велики четвртак се месе поскурице. Меси се обично онолико поскурица колико може да стане у једну црепуљу; жене сматрају да је то довољно за њихове потребе. Поскурице се не броје, него колико од теста испадне. Када се умесе поскурице, поскурником се шарају. Поскурице се намењују покојницима и док се месе говори се: *Да се види њому куј умро, ња да се види њому, ња њому.*

— Од тиквице се прави *чащка* или *врџ*, изврти се средина тиквице. Средина се чува и на њу се стављају две свеће, укрштене које се пале на све четири стране, а средина се пушта низ реку. *Чащка / врџ* служи да се њоме вода прелива с једног места на друго.

— Кад се стигне на поток, прво се запали цвеће и бурјан, као и свеће свима који су умрли. На извађену средину осим прекрштених свећа стави се и мало тамјана. То се пусти низ воду.

— Након тога се у кадионицу стави мало тамјана, који се запали ватром са огња који гори поред потока (запаљено цвеће и бурјан). Том кадионицом се окади цвеће и свеће које су упаљене у трави за душе умрлих.

— Вода се захвата *чащком / врџом / врчем*, и то на месту које се налази мало ниже од цвећа и упаљених свећа. Вода у врчу се сваком намени и просипа се по трави око цвећа и свећа. Кад се вода тако излива каже се: *Тому да се види, ња њому да се види...* (у смислу: Милану да се види, Пери да се види, Јанку да се види...)

— Након изливања воде на потоку, иде се на гробље. Такође се носи посно јело и пиће, али се на гробље не носи вино. На гробљу се храна и пиће дају из руке и при том се каже: *Да се види њому, да се види њому* (у смислу: да се види Пери, да се види Жики...)

— На гробљу не пали свако ватру. Запали је само један (обично су то Цигани радили). Жена иде до тог који је запалио ватру, да му једну поскурицу и мало ракије да пије, узме мало ватре да би запалила тамјан да окади гроб.

Језичка анализа

Говор села Рогљево и Трњане припада косовско-ресавском дијалекту, карактеришу га два силазна акцента, који се могу наћи и на унутрашњем слогу, као и на отвореној ултими, али се јавља и трећи, узлазни акценат. О осталим карактеристикама косовско-ресавског дијалекта (фонетским, морфолошким...), као и елементима говора села Рогљево и Трњане који се (не)поклапају са подацима из дијалектолошке литературе овом приликом неће бити речи.⁵

⁵ О говору села Неготинске крајине пише С. Рајић-Бећиревић (Бећиревић 1977), а о пореклу дифтонга у говору овог краја А. Милић (Милић 1976).

Језичка анализа говора ова два села базира се само на оним елементима које нам пружају разговори са информаторима. Она нам показује да језик информатора рефлектује њихово виђење света. Зато ћемо посматрати језик с два аспекта: лексичког и метатекстуалног.

1. Лексички аспекти

1.1. Терминолошки систем

Приликом описивања обичаја изливања воде за мртве на Велики четвртак примећено је у исказима информатора коришћење посебних термина за предмете, појаве и поступке. Због тога је било неопходно саставити терминолошки систем анализираног обичаја. Терминолошки систем састоји се од именовања актера ситуације, хронотопа, именовања саме ситуације, *понуда за њокојника* (храна и пиће) и реквизита који се користе у датој ситуацији.

Употребљена методологија за израду терминолошког система обичаја изливања воде за мртве на Велики четвртак обрнута је од оне која се користила и која се и даље користи приликом израде било каквог терминолошког система. Уобичајено је да се, на основу лексичких упитника⁶, сакупи жељена терминологија на тај начин маркира на карти простирање различите употребе термина.

У овом раду терминолошки систем начињен је тако што се пошло од транскрипата разговора снимљених у селима Рогљево и Трњане. На основу редоследа обављања ритуалних радњи, учесника у ритуалу, реквизита који се користе приликом ритуала и понуда које се дају у случају погребних обичаја, у транскрипту су тражене речи које их именују. Проблем је био који облик речи узети као термин. С лексикографског аспекта, термин подразумева основни облик речи, тј. номинатив именица, инфинитив глагола, мушки род придева. С обзиром на то да је реч о дијалекатском дискурсу, нормирани облици у терминолошком систему ритуала изливања воде за мртве не врше никакву функцију, као такви не постоје у свести информатора, већ падежни и глаголски облици формирају слику света информатора.

Именице су у раду дате у основном облику, тј. у номинативу, али се при том водило рачуна о падежним облицима у којима се налазе и њиховој употреби, предлозима и глаголима који уз њих стоје у самом дискурсу. Показало се, након анализе, да су управо ти односи важни када је у питању слика света информатора. Поред нормираних облика именица, у раду су дати и дијалекатски облици, као варијанте нормираних термина које информатори користе.

⁶ А. А. Плотникова, *Материалы для этнолингвистического изучения балканско-славянского ареала*, Москва 1996.

Глаголи су такође дати у нормираном облику, тј. у инфинитиву, или у облику глаголске именице, али уз нормиране дати су и дијалекатски облици глаголских времена. У дискурсу информатора инфинитив и глаголске именице се не срећу, али су у раду употребљени ради лакшег сналажења. Употреба глагола у дискурсу информатора анализирана је с аспекта функције коју има употребљани облик глагола (смисао: шта значи када информатор употреби прво лице једнине, или прво лице множине, или императив или пасивну конструкцију....)

Слично је поступано и са другим врстама речи, оне су анализирани с аспекта њихове употребе у дискурсу информатора.

1.1.1. Актери

а) Адресант — лице које врши радњу

Лице које врши радњу изражено је обликом глагола: лицем и глаголским обликом. Прво лице једнине презента употребљено је у примеру:

„...а деда дошо ту у кућу, ја њима *изливам*... Сад *излевам*, ево нек се види...” (ТР. 2).

Друго лице једнине презента употребљено је у примерима:

„И *љускаш* ону траву и око онога цвећа, знаш. *Љускаш* ту како то цвеће близу...” (ТР. 2); „Сас ту чашку *љускаш*, заваћаш” (ТР. 2); „...ту се турило, ставим свеће и цвиеће и ту *љускаш*, а одатле заваћаш...” (ТР. 2).

Прво лице множине презента:

„Само докле за три године, четри толко, највише. После није, *ми нисмо*; свекрва ми умрла, *ми смо* три године, толко” (ТР. 1); „...Па, да боме, *изливамо* воду...” (ТР. 2); „...па у поток заваћамо, па *излевамо* ту воду, па заваћамо, па *излевамо*” (ТР. 3); „...па по имену то сад *сићујемо* вому воду, па ному...” (ТР. 3); „Полевамо укатор воду, *сићјемо* около, около, око ватре” (ТР. 3); „То *сићјемо* около воду, и тако” (ТР. 3).

Треће лице множине презента:

„...па иду на поток те там *йрелију* и там заложу ватру, *йушћјају* воду и ...” (ТР. 1).

Прво лице једнине перфекта:

„А пре сам *излевала* и тем старем, сад нема више њима” (ТР. 2).

Друго лице једнине императива:

„Пљускаш ту како то цвеће близу, *пљускај ту*” (ТР. 2).

Употреба пасивне конструкције у примерима:

„...ту се турило, ставим свеће и цвиће и ту пљускаш, а одатле заваћаш и там тако *се пљуска*” (ТР. 2); „*Не излива се* никад воде” (ТР. 2); „*Не, не излива се* вода, само на Велики четвртак” (ТР. 1).

Употреба пасивне конструкције у последња два примера одговор је на питање истраживача које је такође у пасивној конструкцији, тако да не можемо бити сигурни да ли је пасивна конструкција у одговорима спонтано употребљена или је рефлектована из питања истраживача (*А јел се изливала вода још некад осим на Велики четвртак? / ...јел има још неки дан да се тако изливала вода?*)

Примери показују да се најчешће употребљава прво лице множине и друго лице једнине презента, те можемо претпоставити да је функција ова два облика изражавање неутралности, свевремености.

Такође, морамо напоменути да је анализа употребе лица извршена само на примерима глагола који се тичу ритуалне радње изливања воде, односно варијанти овог глагола (преливање, пљускање, сипање).

*b) Адресат̄ — лице коме је упућено давање
односно саопшћавање*

Покојници су, с комуникацијског аспекта гледано, адресати, они којима је намењено изливање воде на Велики четвртак. Информатори их на различите начине именују:

Сви мр̄иви:

„А прво турим там цвиће и упалим свеће *свим мр̄ивим* мојему.” (ТР. 2); „Тому да се види, па тому да се види, па тому, *свим* твојем *мр̄ивима* којијема намењујеш, којијем знам” (ТР. 2).

Ш̄то (који) ѿмрли:

„...ово сад заваћамо вому воду ти *ш̄то ѿмрли*, знаш, па по имену то сад сипујемо вому воду...” (ТР. 3); „Па каже се нек се види тому, па нек се види тому *који су ѿмрли* там негде” (ТР. 3).

Куј умро:

„...па иду на поток те там прелију и там заложу ватру, пуштају воду и *куј* то скоро *умро*...” (ТР. 1); „Низ поток те три свеће, и ту тиквицу пуштамо низ поток, и посе сипујемо воду и *куј* ни *умро* ми тако то: Бог

да га прости, бог да га прости” (ТР. 1); „Нема да идемо на, у поток, а која је, *куј* јако *умре*, оне иду на поток, прелију воду...” (ТР. 1); „И вам онам заборавише људи то, мануше, баталише чак ниема ни да носе на гробље, ништа ни сад кад иду вако, *куј умро* скоро, сад да кажемо јучер, заучер...” (ТР. 3); „А намињује се. Да се види тому *куј умро*, па да се види тому, па тому...” (ТР. 3).

У разговору информатори ни једном не именују директно покојника, што можемо видети у транскриптима разговора, већ користе описне конструкције (у овом случају односне реченице). Можемо претпоставити на основу тога да је именовање покојника (нпр. покојник, мртац) некада било табуисано, ако данас није.

Датив употребљених именица у функцији неправог објекта доказује њихову комуникацијску функцију адресата. Односна реченица у дијалекатском облику уместо функције атрибута врши функцију неправог објекта, тј. у потпуности замењује именицу. У неким примерима функција ове односне реченице је потпуно нејасна, али то је један од проблема када је у питању анализа разговорног дискурса информатора без образовања.

1.1.2. Време: Велики четвртак

Четвртак пре Ускрса, један од дана Велике недеље. Уз *Велики четвртак* употребљен је предлог *на*, а само у једном примеру предлог *за*, на основу чега можемо претпоставити да тако употребљена синтаagma означава време вршења радње (тј. ритуала), док синтаagma употребљена без предлога (у функцији субјекта) означава само календарски празник.

„Не, не излива се вода, само *на Велики четвртак*” (ТР. 1); „*За Велики четвртак* наберемо од бурјана ону, од бурјана оно исушило се стабло од бурјана” (ТР. 2); „Па то ставимо, понесемо код куће, па кад буде ујутру *на Велики четвртак*, а ми смо ишле там” (ТР. 2); „Е, тако било *на Велики четвртак*” (ТР. 2); „Није. Само *на Велики четвртак*” (ТР. 2); „*Велики четвртак* један у години и Велики пиетак, што се каже” (ТР. 2); „Па идемо *на Велики четвртак*, *Велики четвртак*, ово што било сџд што прошо ово четвртак” (ТР. 3); „*А Велики четвртак*, сваки пут има месечина ноћу” (ТР. 3); „*А-ха на Велики четвртак* се запали ватра на, у поток; у поток дабоме, у, како палимо па бурјан носимо” (ТР. 3); „Носимо бурјан и у поток ми, *на Велики четвртак*” (ТР. 3); „...забрали нема идемо *на Велики четвртак* ноћу, нема иде ноћу, нико нигде, дабоме” (ТР. 3); „Поскурице миесимо, дабоме, *на Велики четвртак*” (ТР. 3); „Носе се и *на Велики четвртак*, на гробље, дабоме, иде и онда на гробље идемо на гробље носимо, носимо у поток *на Велики четвртак*” (ТР. 3); „Жито варимо јопет *на Велики четвртак*” (ТР. 3).

1.1.3. Локус

1.1.3.1. Поток

Према исказу информатора поток је место на коме се вода излива и на коме се пали ватра. С обзиром на то да се на истом простору раде две супротне ствари (вода-ватра), можемо претпоставити да у свести информатора термин *ѿошок* функционише и као сама вода и као обала поред воде. Овој претпоставци иде у прилог и колебање у употреби предлога *у* и *на*.

„Носе се (поскурице) и на Велики четвртак, на гробље, дабоме, иде и онда на гробље идемо, на гробље носимо, *носимо у ѿошок* на Велики четвртак” (ТР. 3); „Од тог носимо сад бурјан, *ложимо огањ у ѿошоку*” (ТР. 3); „*Носимо бурјан и у ѿошок* ми, на Велики четвртак” (ТР. 3); „А-ха, на Велики четвртак *се зайали ваѿра на, у ѿошок, у ѿошок*, дабоме, у, како палимо па бурјан носимо” (ТР. 3); „А ми понесемо, *ѿа у ѿошок заваћамо*” (ТР. 3); „А ми идемо на *ѿошок* па понесемо там нешто за јело, нешто за јело, нешто мало да се пије...” (ТР. 3); „*Идемо на ѿошок...* Сад то ниема. *Идемо на ѿошок*, кад буде” (ТР. 3); „Нема да идемо на, у *ѿошок*, а која је, куј јако умре, *оне иду на ѿошок*, прелију воду...” (ТР. 1); „Па куј нема *д-иде оно ѿошок*, ми идемо на гробље” (ТР. 1); „*Низ ѿошок* те три свеће, и ту тиквицу *ѿуѿѿамо низ ѿошок*, и посе сипујемо воду и куј ни умро ми тако то...” (ТР. 1); „И осечемо средину, и ту ставимо три свеће, и *ѿуѿѿамо низ ѿошок*” (ТР. 1); „Јес јес, куј јако умре, изнесу корпу, *ѿа иду на ѿошок*, те там прелију и там заложу ватру...” (ТР. 1); „Сас ту чашку пљускаш, заваћаш, на пример, ту река, а ти заваћаш, а вода мало вишље — ту се турило, ставим свеће и цвиће и ту пљускаш, а одатле заваћаш и там тако се пљуска” (ТР. 2).

Такође је важно нагласити да је поток „опште” место. Ни у једном исказу информатора није прецизирано о ком је потоку реч, битно је да је то вода поред куће, или у њеној близини⁷.

Функцију воде, тј. потока у овом ритуалу најбоље је објаснио В. Чајкановић: „Сад може бити јасно зашто се у суботном подушју код хомољских Срба понуде за мртваца слажу на даску и отискују низ реку: због тога што ће река те понуде довести до мора, а у мору негде налази се царство у коме бораве душе покојника. Из тог разлога и подушје о Великом четвртаку даје се на реци” (Чајкановић 1985: 233).

Једна од карактеристика косовско-ресавског дијалекта јесте употреба акузатива именица уз глаголе мировања и локатива уз глаголе

⁷ Другачије на ову ствар гледа етнолошка литература. У етнолошкој литератури забележена су имена река и потока на које су жене излазиле на Велики четвртак да изливају воду мртвима: „У селу Табановцу (област Млаве) се до седамдесетих година одржавао обред пуштања воде на речици Бусур у близини села. На Велики четвртак рано ујутру жене са децом одлазиле су на Бусур носећи са собом јело и вргове помоћу којих су изливале воду” (Ђокић 2000: 161). Ово је само један од примера из етнолошке литературе.

кретања са предлозима *у* и *на*, тј. уопштавања акузатива именица за све случајеве. Међутим, у говору информаторке из села Трњане, која је рођена 1919. године, у случају када је било логично да употреби предлошко-падежну конструкцију *у* + акузатив уз глагол мировања, употребила је предлошко-падежну конструкцију *у* + локатив уз глагол мировања, као што то норма прописује у књижевном језику. Може се претпоставити да је употреба нормиране конструкције утицај медија или ког другог екстралингвистичког фактора на говор информатора.

1.1.3.2. Гробље

Када се заврши ритуал изливања воде на потоку, обично жене одлазе на гробље. Тамо се кади гроб и дели се храна и пиће који се носе. Информатори користе термин *ѓробље*, али се јавља исти термин у једнини, и дијалекатски облик *ѓробаља*. Уз именицу *ѓробље* у акузативу употребљен је предлог *на*, а глаголи који се употребљавају уз ову предлошко-падежну конструкцију именују различите врсте радњи које се на гробљу обављају:

„Па, куј нема д-иде оно на поток, ми идемо на *ѓробље*. Ћиерка ми била на *ѓробље* тад” (ТР. 1); „Нема да идемо на, у поток, а која је, куј јако умре, оне иду на поток, прелију воду, ино, а ћерка ми *ишла на ѓробље*” (ТР. 1); „...и кад ти не даду да се *носи нешто на ѓробље*, пре жене кобилком, котарице велике од ове стране, па од оне стране, па на *ѓробље носи се*” (ТР. 3); „И узмемо шта спремено, па *ајде ѓа на ѓробље*” (ТР. 3); „...кад год се прелѓве сас вином и с водом, *ѓрелѓево на ѓробље* и јопет на *ѓробље* после там...” (ТР. 3); „Нема вино да *носимо на ѓробље*, него воду. А-ха, воду *носимо на ѓробље*” (ТР. 3); „...купимо те ствари што смо однели то, там све, па дандек, посе се спремимо па *идемо на ѓробље*” (ТР. 3); „*Носе се* и на Велики четвртак, на *ѓробље*, дабоме, иде и онда на *ѓробље идемо на ѓробље носимо*, носимо у поток на Велики четвртак” (ТР. 3); „И вам онам заборавише људи то, мануше, баталише, чак ниема ни да *носе на ѓробље*, ништа ни сад кад иду вако, куј умро скоро, сад да кажемо јучер, заучер, понесе нешто да да онама женама што иде онде још једна две с њом, а прие кад *иду жене на ѓробље*, цвиетак, доносе јопет сприемно, там спремено, и то се *носи на ѓробље* там диели се, а ниема да седу там да једу” (ТР. 3); „И *идемо на ѓробље*, и јопет тако *ѓонесемо* по нешто, на *ѓробље*, там понесемо вино да прелијемо, нешто тако ракију да дамо из руке. И *идемо на ѓробље*, па там посе на *ѓробаља, јојеш ѓоделимо*, понесемо воду, а нема да *носимо* вино на *ѓробље*, преварила сам, видиш” (ТР. 3); „А није на гроб. Запали неки на *ѓробаља* ватру, али само један запали” (ТР. 3); „На задушнице се умесе још више, на задушнице се умесе те поскурице и *носе се и на ѓроб*” (ТР. 3).

1.1.4. Акциони код: давање/дељење

Цео ритуал који се изводи на Велики четвртак посвећен је давању воде или понуда мртвима на „оном свету”. У исказима информатора нема експлицитне употребе термина *давање* (глаголске именице)⁸, али се посредно — из контекста, других облика речи, алтернативних термина, може закључити да је реч о „давању”:

„И идемо на гробље, и јопет тако понесемо по нешто, на гробље, там понесемо вино да прелијемо, нешто тако ракију да *дамо* из руке” (ТР. 3); „...прелевамо на гробље и јопет на гробље после там, подиелимо, на *да* из руке, на *да* из руке...” (ТР. 3); „Неки помрли па *се дава* се види тому, па се види тому, па так” (ТР. 3).

„Давање” — *дељење*:

Као други радни термин за исти циљ у ритуалу изливања воде за мртве могао би се предложити термин *дељење*. При том се не употребљава сам термин *дељење*, већ прво лице множине презента глагола *йоделиши*: *йоделимо* или безлична конструкција: *се дели*.

„...и то се носи на гробље там, *дели се*, а ниема да седу там да једу” (ТР. 3); „На задушнице, тад се носи вино, носи ракија, и там на задушнице *се дели*” (ТР. 3); „...прелевамо на гробље и јопет на гробље там, *йоделимо*, на да из руке, на да из руке...” (ТР. 3); „Идемо на гробље, па там посе на гробаља, јопет *йоделимо*, понесемо воду” (ТР. 3)

Из примера се може видети да прво лице множине презента *дамо*, *йоделимо* има безличну употребу, контекст не указује да је то група људи у којој учествује и лице које говори. Можемо претпоставити да је конструкција са првим лицем множине презента синонимна пасивној конструкцији *се дава*, *се дели*.

Даје/дели се вода, топлота, светлост и мирис.

1.1.4.1. Вода

Ослањајући се на закључак В. Чајкановића: „У доњем свету, према општем схватању и семитских и индоевропских народа, влада вечита жеђ” (Чајкановић 1985: 211), можемо претпоставити да је и изливање *воде* једна врста *давања*. Изливање воде за мртве је поступак којим жене воду из *врча/ чаџике/ врџа* просипају по трави поред реке (потока):

„Не, не *излива се* вода, само на Велики четвртак” (ТР. 1); „Па, дабоме, *изливамо_воду*” (ТР. 2); „А који стари од пре, не знам ова што ба-

⁸ О употреби глаголских именица као радних термина дате су неколике напомене у објашњењу настанка терминолишког система ритуала изливања воде за мртве.

ба то њојна кућа нојењ плац, а деда дошо ту у кућу, ја њима *изливам*. А пре сам *излевала* и тем старем, сад нема више њима. Сад *излевам*, ево нек се види, биће, не знам како да кажем” (ТР. 2); „Није. Само на Велики четвртак. Не *излива се* никад вода” (ТР. 2); „А ми понесемо, па у поток заваћамо, па *излевамо* ту воду, па заваћамо, па *излевамо*” (ТР. 3).

Осим *изливања воде* користе се варијанте термина за исти поступак. *Преливање воде*:

„Нема да идемо на, у поток, а која је, куј јако умре, оне иду на поток, *прелију воду*, ино, а ћерка ми ишла на гробље” (ТР. 1); „...па иду на поток те там *прелију* и там заложу ватру...” (ТР. 1).

Пушћање воде:

„...и там заложу ватру, *пушћају воду* и куј то скоро умро, после није.” (ТР. 1);

Пљускање воде:

„Сас ту чашку *пљускаш*, заваћаш, на пример, ту река, а ти заваћаш, а вода мало вишље — ту се турило, ставили свеће и цвиће и ту *пљускаш*, а одатле заваћаш и там тако се *пљуска*” (ТР. 2); „И *пљускаш* ону траву и око онога цвећа, знаш. *Пљускаш* ту како то цвеће близу, *пљускаш* ту” (ТР. 2).

Сийање воде:

„То *сийемо* около воду, и тако” (ТР. 3); „Полевамо укотор воду, *сийемо* около, около, око ватре” (ТР. 3); „... ово сад заваћамо вому воду ти што помрли, знаш, па по имену то сад *сийемо* вому воду, па ному, и запалимо свећу тџм” (ТР. 3); „...и ту тиквицу пуштимо низ поток и посе *сийемо* воду и куј ни умро ми тако то...” (ТР. 1).

1.1.4.2. Топлота — ватра

Иако је циљ обреда обезбеђивање воде мртвима, те се изливањем воде вода *даје* мртвима, и топлота је једна од ствари које су неопходне да се пошаљу на „онај свет”. Зато је паљење ватре још један вид давања⁹.

Поред реке се пали ватра пре него што почне вода да се излива. Ватра се пали и на гробљу, али не пали свака жена ватру, већ узима од оног који то ради. Поред термина *вајира* информатори користе и

⁹ „Уз овај обичај можемо подсетити на једно доста распрострањено схватање, по коме је живот сваког човека везан за по једну свећу, или буктињу, или жижак и томе слично, и трајаће онолико колико та светила буду горела” (Чајкановић 1985: 235).

термин *огањ*. При том глаголска именица „паљење” опет је наш радни термин:

„Јес је, куј јако умрем изнесу корпу, па иду на поток те там прелију там *заложе вайру*, пуштају воду...” (ТР. 1); „А-ха, на Велики четвртак се *зайали вайра* на, у поток, у поток дабоме, у, како палимо па бурјан носим” (ТР. 3); „Полевамо укатор воду, сипљемо около, около, *око ваїре*” (ТР. 3); „*Зайали* неки на гробаља *вайру*, али само један запали, там неки дође, ел нема свака жена да *носи огањ* од куће” (ТР. 3); „А овамо узем у кадевницу лечке турим тамјан и из онога *оѓња куд жорио*, оданде кобајаги жар мало...” (ТР. 2); „Него иде там, да му једну поскурицу, односе му нешто да му и он ју *да* мало *огањ*, узне и носи да кади посе, тако” (ТР. 3); „...он запали шибицом свећу, и нема ни да *узимље огањ*, ал то која жена нема понесе, тако он иде код тога *узне огањ*, там *дају* тај *огањ*, човек неки там и она му да неку поскурицу” (ТР. 3); „Од тог носимо сад бурјан, *ложимо огањ* у потоку” (ТР. 3).

Примећено је на основу исказа информатора да глаголи који се употребљавају уз термин *вайра*: *заложе* (заложити) и *зайали* (запали-ти), нису идентични глаголима употребљеним уз термин *огањ*: *носи* (носити), *жорио* (горети), *да/дају* (дати), *узимље* (узимати), *узне* (узети). Можемо претпоставити, на основу ових примера, пошто се ради о два различита термина, да се ради и о две различите реалије у свести информатора. Међутим, глагол *ложимо* (ложити), који је посведочен само у једном примеру, спречава нас да изведемо закључак о постојању два термина еквивалентна двома реалијама.

1.1.4.3. Светлост — свеће

Свеће се пале и на самој земљи поред реке, на поклопцу тикве и на гробљу, на које се одлази после изливања воде. Када се свеће запале на поклопцу тикве, пусте се низ реку или поток. Пошто се тако пусте низ поток и намене мртвима, ритуал који се врши са њима један је од поступака везаних за *давање*.

„А нема се запали ако он, нако носи шибицу, он запали шибицом *свећу*, и нема ни да *узимље огањ*...” (ТР. 3); „...ово сад заваћамо вому воду ти што помрли, знаш, па по имену то сад сипујемо вому воду, па ному, и запалимо *свећу тъм*” (ТР. 3); „...а вода мало вишље — ту се турило, ставим *свеће* и цвијеће и ту плускаш, а одатле заваћаш и там тако се плуска” (ТР. 2); „И окадим оно цвијеће и оне *свеће* што упаљене у зелену траву” (ТР. 2); „А прво турим там цвијеће и упалим *свеће* свим мртвим мојему. Па после узем оно поклопче те то турим и упалим *свеће* и на средину турим лечке тамјан” (ТР. 2); „И цвијеће свако се расцвета, и од дрвеће, па накршимо и *свеће* и од чашке оне чашке што изврти мој син, оно поклопче узне, па турим на сви четири краја” (ТР. 2); „И осечемо средину, и ту ставимо три *свеће*, и пуштамо низ поток. Низ поток те три *свеће*, и ту тиквицу пуштимо низ поток, и по-

се сипујемо воду и куј ни умро ми тако то..." (ТР. 1); „Запалила *свећу* код свекрве, код свекра, код деде, код бабе, код сви" (ТР. 1).

1.1.4.4. Мирис — тамјан

Кађењем се шаље мирис покојницима. Тамјан се пали у кадио-ници и окаде се реквизити који су стављени поред потока:

„А овамо узмем у кадевницу лечке турим *тамјан* и из онога огња куд горио, оданде, кобајаги жар мало, то као боље знаш, има, *замерице*. И окадим оно цвиће и оне свеће што упаљене у зелену траву" (ТР. 2).

Сам израз који је употребио информатор *кобајаџи*, вероватно с циљем да покаже и лично неверовање, и глагол *замерице* скрећу пажњу на мирис који би требало да се ритуалом пошаље на „онај свет”.

1.1.4.5. „Понуде” за покојника

1.1.4.5.1. Храна

Подела на „храна” и „пиће” је условна, културно наметнута: могуће је да би детаљније истраживање концепта „хране” у традиционалној култури североисточне источне Србије показало синкретичко поимање ове категорије¹⁰.

а) Поскурице

Поскурице су обредни хлебови које жене месе за Велики четвртак, намењују мртвима и остављају на гробу. Осим тога што их остављају на гробљу, дарују их и људима који на гробљу пале ватру. Осим термина *поскурице*, користи се и термин *колачићи*:

„Него иде там, да му једну *поскурицу*, односе му нешто да му и он ју да мало огањ..." (ТР. 3); „...там дају тај огањ, човек неки там, и она му да неку *поскурицу*, да му да пије мало ракију и тако” (ТР. 3); „А-ха, добију *поскурице*” (ТР. 3); „Месио се *поскурице*, знаш *поскурице* тако, вак. Тако. *Поскурице* миесимо, дабоме, на Велики четвртак” (ТР. 3); „Па има поскурник, оно шарено направљено, па ставља се гор преко тиеста, преко преко *поскурице* оно шарено, па се, тако направе људи, има раније направљено крстићак, па направљено нешто тако, шарено

¹⁰ Уп., на пример, зборник радова „Кодови словенских култура” број 2, 1997. године у коме су „храна” и „пиће” у словенској традиционалној култури третирани заједно.

мало, па то после на *ѿоскурице*, шарено” (ТР. 3); „На задушнице се умеси тако те *ѿоскурице* исто. На задушнице се умесе још више, на задушнице се умие се те *ѿоскурице* и носе се и на гроб” (ТР. 3); „*Месимо ѿоскурице*, вако оне мале колачиће, то, и тако било прие” (ТР. 3); „...али једну црепуљу, месиш мало већу црепуљу оно стане, оно *колачићи* мали нису они крупни, стане, а опет колко куј оће, нема везе...” (ТР. 3).

б) Именовање хране

Из исказа информатора не можемо бити сигурни шта се све носи од хране на гробље и на поток. Постоје примери у којима се непосредно каже шта се од хране намењује мртвима: „Па седнемо по мало јемо посно, *мељани кромѿири*, *мељан ѿасуљ*” (ТР. 3), али много су чешћи примери у којима се на неки други начин именује храна:

Нешћѿо за јело:

„А ми идемо на поток па понесемо там *нешћѿо за јело*, *нешћѿо за јело...*” (ТР. 3).

Нешћѿо:

„...и кад ти не даду да се носи *нешћѿо* на гробље, пре жене кобилком, котарице велике од ове стране, па од оне стране, па на гробље носи се” (ТР. 3); „И идемо на гробље, и јопет тако понесемо по *нешћѿо*, на гробље” (ТР. 3); „Па ту мало јемо, узнемо по *нешћѿо*, мало јемо.” (ТР. 3).

Све ѿѿо:

„Али *све ѿѿо* посно, нема на зејтин, опште” (ТР. 3); „Тако *све ѿѿо*, још није ни на зејтин, него посно на башњат, ниема ни на зејтин да буде” (ТР. 3).

То:

„Кад буде задушнице, *ѿѿо* се наготви, *ѿѿо* се наготви, *ѿѿо* се наспрема, али на зејтин, то у петак” (ТР. 3).

Шћѿа сѿремено:

„И узнемо *шћѿа сѿремено*, па ајде па на гробље” (ТР. 3).

Управо употреба неодређене (нешто) и показне заменице (то), као и непотпуне односне реченице (шта спремено) може нам показати да информатору, заправо, није ни битно шта ће се понети на гробље од хране. Истакнуто је да све мора да буде спремно на зејтину, тј. посно, и то је за нас једино релевантно.

1.1.4.5.2. Пиће

а) *Вино*

На поток се носи и вино, оно је једна од намирница која се дели, даје из руке. Међутим, вино се не носи на гробље:

„А ми идемо на поток, па понесемо там нешто за јело, нешто за јело, нешто мало да се пије; ракију, *вино*, носимо воду...” (ТР. 3); „...и јопет понесемо по нешто, на гробље, там понесемо *вино* да прелијемо, нешто тако ракију да дамо из руке” (ТР. 3); „...јопет поделимо, понесемо воду, а нема да носимо *вино* на гробље, преварила сам, видиш. Нема *вино* да носимо на гробље, него воду” (ТР. 3); „Па смо дом прелевамо, кад год се прелеве сас *вином* и с водом, прелевамо на гробље и јопет на гробље после там...” (ТР. 3); „На задушнице, тад се носи *вино*, носи ракија, и там на задушнице се диели” (ТР. 3).

б) *Ракија*

Ракија се носи и на поток и на гробље:

„А ми идемо на поток па понесемо там нешто за јело, нешто за јело, нешто мало да се пије; *ракију*, вино, носимо воду...” (ТР. 3); „...и јопет тако понесемо по нешто, на гробље, там понесемо вино да прелијемо, нешто тако *ракију* да дамо из руке” (ТР. 3); „...там дају тај огањ, човек неки там и она му да неку поскурицу, да му да пије мало *ракију* и тако” (ТР. 3); „На задушнице, тад се носи вино, носи *ракија*, и там на задушнице се диели” (ТР. 3).

в) *Вода*

Осим вина обавезно се носи и вода. Термин *вода* у овом случају не означава воду која се излива, нити ону из потока или реке низ коју се пуштају поклопци тикве са упаљеним свећама. Термин *вода* овде означава течност која се пије, условно је можемо обележити *вода 2*. *Вода 2* се носи и на гробље за разлику од вина које се носи само на поток:

„А ми идемо на поток па понесемо там нешто за јело, нешто за јело, нешто мало да се пије; ракију, вино, носимо *воду*, чашу извртимо...” (ТР. 3); „Идемо на гробље, па там посе на гробаља, јопет поделимо, понесемо *воду*, а нема да носимо вино на гробље, преварила сам, видиш” (ТР. 3); „Нема вино да носимо на гробље, него *воду*. А-ха, *воду* носимо на гробље” (ТР. 3); „Па смо дом прелевамо, кад год се прелеве сас *вином* и с *водом*, прелевамо на гробље и јопет на гробље после там...” (ТР. 3).

1.1.5. Реквизити

а) Чаша

Вода се излива чашом направљеном од тикве. У забележеним разговорима наилазимо на неколико термина за исту реалију:

Чаша:

„...*чашу* извртимо, направимо *чашу*, па носимо неки суд...” (ТР. 3).

Чашка:

„...па накршимо и свеће и од *чашке* оне *чашке* што изврти мој син, оно поклопче узне...” (ТР. 2); „У фрч, у ону *чашку*, знаш” (ТР. 2); „*Чашку* што одсечена за оно поклопче. Сас ту *чашку* плускаш...” (ТР. 2).

Тиквица:

„Низ поток те три свеће, и ту *тиквицу* пуштамо низ поток...” (ТР. 1).

Сврџови:

„Имамо онако *сврџови* ми зовемо” (ТР. 1).

Дијалектизам за тикву је врг, али је у једном од разговора употребљен термин *сврџ*. Није јасно порекло фонеме /с/ у датом термину. Постоји могућност да је њено порекло предлошко (с вргови), мада у контексту не можемо наћи потврду за такво објашњење.

Врч/фрч:

„Воду сас *врч* па свакому намењујеш” (ТР. 2); „У *фрч*, у ону чашку, знаш...” (ТР. 2).

б) Поклојац

Да би се направила чаша од тикве, тиква мора да се издуби. Поклопац, средина која остане, такође се користи у поступку изливања воде. На њу се укрсте свеће, запале се и пуне низ поток. Термини који се користе за ту реалију су *поклојче* и *средина*:

„...па накршимо и свеће и од чашке оне чашке што изврти мој син, оно *поклојче* узне, па турим свећу тако...” (ТР. 2); „Чашку што одсечена за оно *поклојче*” (ТР. 2); „И осечемо *средину*, и ту ставимо три свеће, и пуштимо низ поток” (ТР. 1).

в) Цвеће

Поред бурјана и свећа који се носе на поток где се пали ватра и излива вода, обавезно се приликом ритуалног поступка изливања воде на Велики четвртак носи и цвеће. Сваки реквизит има своју намену у ритуалу, али остаје нејасна употреба цвећа у њему. Могуће је да се и *цвеће*, као и *бурјан* (који у обреду изливања воде служи за потпаљивање ватре), поима и као објекат *давања*. С обзиром на то да информатори истичу њихову употребу, а да при том не објашњавају њихову сврху, не можемо бити сигурни зашто је оно неизоставни елемент у ритуалу.

„И *цвијеће* свако се расцвета, и од дрвећа, па накршимо и свеће и од чашке оне...” (ТР. 2); „А прво турим там *цвијеће* и упалим свеће свим мртвим мојему” (ТР. 2); „И окадим оно *цвијеће* и оне свеће што упаљене у зелену траву” (ТР. 2); „И пљускаш ону траву и око онога *цвећа*, знаш. Пљускаш ту како то *цвеће* близу, пљускај ту” (ТР. 2); „...ту се турило, ставим свеће и *цвијеће* и ту пљускаш, а одатле заваћаш и там тако се пљуска” (ТР. 2).

ѓ) Бурјан

Ритуална биљка за ову прилику је бурјан. Сув бурјан се бере дан пре Великог четвртка, а на сам Велики четвртак ложи се ватра од сувог бурјана поред реке, потока. Честа употреба синтагме *сув бурјан* показује важност ове особине биљке, дакле, бере се *сув бурјан*, ложи се, односно, пали *сув бурјан*, а не било какав. Глаголи који се користе уз термин *бурјан* термилошки нису релевантни, већ описују процес од брања до паљења на потоку:

„Носимо *бурјан* и у поток ми, на Велики четвртак. Од тог носимо *бурјан*, ложимо огањ у потоку” (ТР. 3); „*Сув бурјан* оволки голем нађемо там негде, па беремо *сув бурјан* и носимо како” (ТР. 3); „*Сув бурјан* ми прије то за то” (ТР. 3); „Тако, каже, веља. Не дрва, него *бурјан*” (ТР. 3); „*Бурјан* неберемо, *сув бурјан* наберемо, па *бурјан* носимо те палимо” (ТР. 3); „А-ха, на Велики четвртак се запали ватра на, у поток, у поток, дабоме, у, како палимо па *бурјан* носимо” (ТР. 3); „За Велики четвртак наберемо од *бурјана* ону, од *бурјана* оно *исушило се штабло од бурјана*” (ТР. 2).

ђ) Кадионица

С обзиром на то да се и мирис даје покојницима, тамјан се ставља у кадионицу, тј. у *кадевницу* — дијалекатски облик књижевне речи, и тај мирис се шири преко свих понуда који су постављени поред воде:

„А овамо узмем у кадевницу лечке турим тамјан и из онога огња куд горио, оданде кобајаги жар мало, то као боље знаш, има, замерише” (ТР. 2).

1.2. Вербални код: формула

Циљ овог рада је да се покажу српско-румунске језичке везе, а оне се најбоље могу уочити у формули, тј. речима које се изговарају приликом изливања воде и уопште ритуалних радњи које прате поступак изливања воде на Велики четвртак. Формула се изговара приликом изливања воде на потоку, али и приликом деобе јела, односно пића на гробљу. Формула гласи: „Да се види...” и вероватно је калк са румунског¹¹:

„Полевамо воду, сипљемо около, около, око ватре... Па каже се: *Нек се види њому, ња нек се види њому који су њомрли њам негде. То нек се види њому, њо нек се види њому, њако*” (ТР. 3); „Пљускаш ту како то цвеће близу, пљускај ту. *Тому да се види, ња њому да се види, ња њому*” (ТР. 2); „...подиелимо, на да из руке, на да из руке, *да се види ному, да се види ному, њако*” (ТР. 3); „Нема то да бројимо, знаш, него колко кој има. Неки помрли па се *дава се види њому, ња се види њому, па тако*” (ТР. 3); „А намињује се. *Да се види њому куј умро, ња да се види њому, ња њому*” (ТР. 3).

Варијанта ове формуле је *Боџ да њросџи*:

„...и посе сипујемо воду и куј ни умро ми тако то: *Боџ да џа њросџи, боџ да џа њросџи*” (ТР. 1).

2. Меџаџексџуални асџекџи

Овом приликом метатекстуални аспект језичке анализе забележених разговора биће само споменут, јер захтева детаљнија и исцрпнија разматрања.

Приликом употребе различитих термина примећено је код информатора да „преводе” одређене термине истраживачу који поставља питања или води разговор. „Превод” често има своје оправдање, нарочито кад су у питању дијалектизми, али, с друге стране, информатори „преводе” и сасвим обичне речи. Уколико не дође до „превода” информатор ипак скреће пажњу на, по његовом мишљењу, необичност термина или израза:

¹¹ У разговору са Влахињама из Бољетина (код Доњег Милановца) о изливању воде за мртве на Велики четвртак добијена је следећа формула: *Онда идемо имамо њреко реке њу близо чесма, знаш, њусџиџи од чесме и њамо њалиџ свеће и цвеће киџиџи и кадиџ њо воду и кажеш: „Пред њвојим мрџвацем нек је њроџџена ња вода”* (Вера Радловић, 1932, Бољетин).

„Имамо онако, *свргови* ми зовемо” (ТР. 1); „За Велики четвртак наберемо од бурјана *ону*, од бурјана *оно исушило се стабло од бурјана*” (ТР. 2); „...па накршимо и свиеће и *од чашке*, оне чашке што изврти мој син, оно поклопче узне, па турим свећу тако” (ТР. 2); (У шта ухватите воду па изливате?) „У *фрч*, у ону *чашку*, знаш. *Чашку што одсечена за оно њоклојче*” (ТР. 2); „Велики четвртак један у години и *Велики њиеџак*, што се каже. *Велики њиеџак што се њравиле њерашке*” (ТР. 2); „Па идемо на Велики четвртак, *Велики четврџак*, ово што било съд, што прошо ово четвртак” (ТР. 3); „*Месимо поскурице*, вако оне мале колачиће, то, и тако било прие” (ТР. 3); „...пре жене *кобилком*, котарице велике од ове стране, па од оне стране, па на гробље носи се” (ТР. 3); „Кад буде на задушнице, то се *наџоџви, џо се наџоџви*, то се наспрема, али на зејтин...” (ТР. 3); „И вам, онам, заборавише људи то, *мануше*, баталише чак ниема ни да носе на гробље” (ТР. 3); „Месило се *џо-скурице*, знаш поскурице, тако вак” (ТР. 3).

Овим радом је настављен низ успостављања паралела између српске и влашке традиционалне културе, на које је претходним истраживањима већ скренута пажња (поменути обичај „кумачења”, нека заједничка демонолошка предања — веровање у Тодорце...).

Лезичка грађа добијена разговорима, а изложена у транскрипцима разговора, погодна је за различите језичке, антрополошке и друге анализе. За целину микрослике изливања воде у контактним румунско-словенским ареалима, менталне мапе изливања воде, потребна је прво: паралелна, симетрична термилошка слика на одговарајућем румунском дијалекту Влаха, синтетисана из влашког исказа на исту тему. Имајући у виду билингвални „међупростор”, било би веома значајно располагати и трећом термилошком сликом, тј. исказом добијеним од Влаха али у „преводу” на локални српски говор.

Један од елемената дискурса информатора који привлачи пажњу је и позиција информатора као наратора у описивању обичаја о којем се говори. Примећено је да информатори некад користе прво лице множине, некад прво лице једнине, друго лице једнине, а понекад употребљавају и пасивне конструкције. Оно што остаје као предмет неког другог или другачијег рада јесте употреба граматичких категорија броја и лица при описивању обичаја, као и сврха те употребе.

ЛИТЕРАТУРА

- Бећиревић 1977 — С. Рајић-Бећиревић: „Говор села у Неготинској крајини”, *Развиџак* 3, Зајечар, 99.
- Чајкановић 1985 — В. Чајкановић: *О маџији и религији*, Просвета, Београд.
- Драшкић 1969 — М. Драшкић: „Порекло становништва и етнички процеси у селима неготинске општине”, *Гласник етнографског музеја* 31—32, Београд, 11—64.
- Бокић 2000 — Д. Бокић: „Обред 'пуштања воде' у Браничевском крају”, *VIMI-NACIUM* 11, Пожаревац, 153—166.
- Костић 1969 — П. Костић: „Годишњи обичаји у Неготинској крајини”, *Гласник етнографског музеја* 31—32, Београд, 363—396.

Матић 1962 — М. Бошковић-Матић: „Народни обичаји. Погребни обичаји”, *Гласник етнографског музеја* 25, Београд, 171—194.

Милић 1976 — А. Д. Милић: „О природи и настанку дифтонга у говору Неготинске крајине”, *Развитак* 2, Зајечар, 96.

Милосављевић 1913 — С. Милосављевић: „Обичаји српског народа из Среза Омољског”, *Српски етнографски зборник* 19, Београд.

Недельковић 1990 — М. Недельковић: *Годишњи обичаји у Срба*, Вук Караџић, Београд.

Пантић 1992 — З. Пантић: „Ускршњи обичаји у Неготинској крајини”, *Расковник* 67—68, година XVIII, Београд, 65—72.

Šikimić 2002 — В. Šikimić: „Tradicionalna vlaška kultura danas: Ursitoarele”, *Banat kulturna i istorijska prošlost*, Novi Sad (u štampi).

Влаховић 1981 — Б. Влаховић: „Обичај 'пуштања воде' за покојнике у Хомољу”, *Зборник радова Етнографског института* 13, Београд, 65—74.

Зечевић 1975 — С. Зечевић: „Култ мртвих и самртни обичаји у околини Бора”, *Гласник етнографског музеја* 38, Београд, 147—169.

Зечевић 1978. — С. Зечевић: „Самртни обичаји у околини Зајечар”, *Гласник етнографског музеја* 42, Београд, 383—398.

СЛАВЯНСКИЙ ВЕСТНИК: Выпуск I / Под ред. В. П. Гудкова
и А. Г. Машковой — М.: Изд-во МГУ, 2003. — 264 с.

Поводом двеста педесете годишњице Московског универзитета и шездесете — Катедре за словенску филологију, у издању МГУ и редакцији В. П. Гудкова и А. Г. Машкове, 2003. године појавио се први број зборника *Словенски гласник*.

Зборник представља наставак периодичне публикације, присутне током три деценије под насловом *Словенска филологија*, чије је штампање у периоду од осамдесетих година минулог века, па све до прошле године, због нечег изостало. О разлозима за измену наслова, В. П. Гудков саопштава у уводној напомени обновљеног издања. Редактор истовремено наговештава унеколико измењену садржајну концепцију зборника, у односу на претходни. У зборнику под новим насловом наћи ће, поред строго научних прилога, место и друге важне информације, попут оних о раду Катедре, новим публикацијама, научним конференцијама, одбранама дисертација и сл. Отуд, по свему судећи, наредне бројеве *Словенског гласника* можемо очекивати као надамасве корисну подршку оној врсти лингвистичке литературе, каквој већ припадају *Славистика*, *Зборник Мајнице српске за славистику* и други.

Први број *Словенског гласника* доноси 19 прилога, укључујући овде и комплетну библиографију радова објављених својевремено у серији *Словенска филологија*. Радови, разврстани у неколико тематских целина, писани су на руском језику и третирају најразличитије проблеме из области словенских језика и књижевности, међусловенских веза и историје науке.

На самом почетку Зборника представљени су реферати саопштени пригодом шездесетогодишњег јубилеја Филолошког факултета у оквиру Московског државног универзитета. Сва три прилога подробно информишу о вишедеценијској научној активности чланова Катедре за словенску филологију. У том смислу, К. В. Лифанов извештава о доприносу лингвиста изучавању историје словенских књижевних језика, истичући најпре огроман теоријски удео Самуила Борисовича Бернштејна, те његов рад посвећен питањима развоја појединачних словенских језика — као важан подстицај окупљенима око Катедре да се, пре свега на темељу конкретне језичке грађе, прихвате сличног задатка. Њихове заслуге за проучавање српскохрватског и српског, пољског, словеначког, украјинског, бугарског и других књижевних језика, — Лифанов у свом раду поименично истиче и образлаже.

Из саопштења А. Г. Машкове сазнајемо, пак, о залагањима професора и сарадника Катедре за словенску филологију за популаризацију словенских књижевности у Совјетском Савезу и Русији. Подсетивши на период живе заинтересованости за словенске књижевности у одређеним руским круговима, с краја XVIII и почетка XIX века, ауторка даље прати смену дотока и застоја информација о књижевној продукцији у свеколиким словенским земљама. А. Г. Машкова сведочи да је упознавање руског читаоца са истинском вредношћу словенских књижевности умногоме зависило од идеолошки усмераване домаће културне политике, али и од селекције од стране руководелих људи националних књижевних удружења, те од избора књига, диктираног потоњим законитостима тржишне економије. Упркос свему — примећује она — чланови Катедре својом подршком издавачким подухватима — предговорима, коментарима, редакторским пословима и, посебно, марљивим радом на превођењу — не посустајући настављали су промовисање словенских књижевности на тлу Русије.

Напокон, реферат Т. С. Тихомирове тиче се доприноса лингвиста Катедре напредним језичким проучавањима. Ауторка наглашава да су истраживањима обухваћени

„практично сви словенски језици”, па поступно образлаже појединачна достигнућа, потврђена, између осталог, бројним научним радовима, дисертацијама, речницима, уџбеницима и приручницима. Скоро не мањи значај, Тихомирова придаје активно-стима Катедре за словенску филологију у организовању међуфакултетских и међународних конференција и саветовања, развијању сопствене издавачке делатности, те сарадњи на реализацији пројеката од општесловенског значаја.

Други тематски блок, са укупно 6 радова, посвећен је језичким питањима. Рад В. Ф. Васиљеве и А. Г. Широкове, насловљен *Чешки језик у новом миленијуму (ојшћа карактеристика језичке ситуације и динамичких иновација)*, привлачи пажњу како актуелношћу садржаја тако и обиљем систематично датих информација. Ауторке прво предочавају опште карактеристике чешке језичке ситуације, њену особеност, очитовану у чињеници да чешки књижевни језик има „строжије утврђене оквире функционисања”, што код корисника језика изискује уважавање „изричите субординације” на линији стандарда и нестандарда. Из анализе се да закључити да општи процеси који доводе до измене језичке ситуације нису мимоишли ни чешки књижевни језик; он се, између осталог, нашао у свакодневном дотицају са најшире коришћеним разговорним језиком. Активан контакт, природно, води ка узајамном прожимању и корекцији норми два напоредна система. Аутори примећују да је у том погледу предност на страни разговорног језика, и ту датост уз мноштво примера, даље анализирају на свим нивоима језичког система — фонетском, морфолошком, синтаксичком, лексичком, утврђујући да је утицај разговорног узуса на књижевни језик, по свему, „системског карактера”. У раду се нарочита позорност скреће на прилив англицизама и, услед друштвене преоријентације, њихов утицао на развој језичког стандарда.

У средишту пажње Н. Е. Анањева овом приликом су морфонолошки типови супстантивних парадигми који функционишу у подсистему иностране лексике чешког језика и у његовом разговорном изразу. Пажљивом анализом Анањева доказује да у односу на, раније већ обрађен морфонолошки „супстантивни подсистем чешког књижевног језика” систем инојезичких супстантива има „сложенију структуру”, што доприноси разноврсности и богатству морфонолошких средстава чешког књижевног језика. С друге стране, за подсистем свакодневног језика (обесна *čestina*) карактеристично је — закључује ауторка — „упрошћавање и редукција морфонолошких појава”.

У раду, насловљеном *Још једном о пореклу речи водка (еџимолошка скица)*, В. Е. Моисејенко следи мишљење оних слависта који у речи *водка* виде давну позајмљеницу из пољског језика. Подаци који указују на то највећим делом су изванјезички, али аутор у њима, према сопственим речима, и настоји пронаћи нужно рационалну основу у свему, он сматра да је међу Западним Словенима првобитно коришћена латинска двословница *aqua vitae*, која је у пољски пренесена калкирањем. Потом је од *woda życia* поступком универбације добијена реч *wódka*. Као најуверљивији доказ инословенске етимологије речи *водка* аутор наводи да „руска по свим формалним показатељима, реч *водка* тешко може да се уклопи у формалну мрежу савремене руске творбене семантике”. У том смислу у раду се предлажу могућности њеног придруживања конкретним класама именица.

У надаспе занимљивом тексту Е. И. Јакушкине под насловом *Анатомија сџида (еџичка семантика у словенским језицима)*, већ на почетку констатује се да важан код, присутан при „обликовању лексичко-семантичког поља етике”, поред осталог јесте, и „систем анатомске терминологије”. Лице и очи — следи своју мисао ауторка „као основне индикаторе стида”, или његовог одсуства — *бесџидносџи*, односно *безочносџи*, *безобразносџи*, једнако тако и *безобзирносџи* (мотивисаног глаголом **зрџџи*), јасно илуструје „књижевна и дијалекатска фразеологија различитих словенских језика”. Наводећи низ примера из црквенословенског, те књижевних и дијалекатских израза савремених језика, Е. И. Јакушкина објашњава како прасловенски придеви с осномом **безок-/*безоч-*, **безчел-* и др., који првобитно означавају телесни недостатак, временом, а „у процесу семантичког развоја”, попримају значење „неиспуњавања прототипских функција” — значења, на пример, „слепила, неспособности да се види”. Фразеологија којом ауторка поткрепљује своје излагање, највећим делом потиче из српскохрватских говора, и оно што српском читаоцу пада у очи јесте изванредно познавање дотичне материје.

зацији словенских литература на тлу Русије, с тим што се рад Е. Н. Ковтуна односи понајвише на период XIX века — време Срезњевског, Григоровича, Пипина, док Н. Н. Старикова прати таква кретања током XX века, усмеравајући посебну пажњу, како и насловом најављује, на ангажовање појединаца, попут Јевгеније Ивановне Рјабове, у циљу што објективнијег представљања словеначке националне књижевности и приближавања руском читаоцу списатељског опуса И. Цанкара, Ц. Космача, И. Козака и других.

Остала четири прилога осврћу се на конкретна остварења словенских писаца — представника различитих књижевних праваца. Рад А. Г. Машкове носи наслов *Однос реалног и фантастичног у новели Ф. Швантнера „Пиарџи“ и њишевице Ш. Ф. Рамија „Дерборанса“*. Представљајући упоредо приповетку Шарла Фердинанда Рамија и новелу словачког писца Франтишека Швантнера, ауторка тек при крају покушава да одговори на питање у којој је мери представник словачког натурализма следио Швајцарца Рамија, под чијим је утицајем — напомиње — несумњиво био. Пре тога, пажљивом анализом два дела с готово идентичном сижејном основом, А. Г. Машкова настоји да пружи одговор на питање садржано у наслову рада. Ауторка скреће пажњу на то како оба писца, полазећи најпре од просторно реалног, своје приповедање, сваки на свој начин, обезвремењују и приповестима тако придодају „план фантастичног, условног“. И док код Рамија фантастично избија на површину „само онда када се догађаји дају кроз призму доживљавања простог човека“, у Швантнеровој новели „долази до зближавања плана реалног (чији је интерпретатор аутор) и плана фантастичног, везаног с јунацима, њиховим погледима и односом према катастрофи“, што је, сматра Машкова, „могуће објаснити антропоморфизмом — важним елементом стваралачке концепције словачких натуралиста“.

Тема С. Н. Мешчерјакова јесте *Српски историјски роман прве половине XX века*. Већ на почетку разумећемо да знатно ранија обраћања историјским фактима, у делима, на пример, М. Видаковића, Ј. С. Поповића, П. М. Ненадовића, па и Ј. Веселиновића — С. Н. Мешчерјаков сматра тек slabим покушајима да се, у оквиру српске књижевности, створи историјски роман. Естетску новину у том правцу, по мишљењу аутора, представља прва књига Сеоба Милоша Црњанскога, која је угледала свет 1929. године. С немалим одушевљењем Мешчерјаков казује о поезици Црњанског, његовој симболици, филозофији, необичној синтакси — надасве успелом ткању, на чијој подлози историјска слика јесте само нит међу другима. Наводећи запажања многих поштовалаца дела Црњанског, аутор издваја и сопствена виђења појединих мотива романа. Тако, за разлику од С. Кораћа, који је пишчеве „празнине“ склон да објасни одсуством Бога, Мешчерјаков ту назире ослонац на будистичко учење. Истичући, пак, „субјективност приповедања, његову сличност музичком остварењу, сликање унутрашњег света ликова у јединству са сликама природе...“, аутор истовремено поткрепљује Деретићеву мисао према којој је овде реч о „недостижном обрасцу лирског романа“, како би на крају констатовао да је „Сеобе само уз озбиљне приговоре могуће сврстати у историјску прозу“, те да је „рађање право историјског романа као безусловне естетске вредности везано за име И. Андрића и појаву *Травничке хронике* и *На Дрини ћурџије* (1945)“. Мешчерјаков даље указује на структуру и композицију Андрићевих романа, као и на улогу приповедача те жанровску опредељеност (хроника с елементима повести) поступно сугеришући препознавање пишчеве свесететске филозофије на путу стварања националног историјског романа.

На оријентацију пољске прозе 30-их година XX века подсећа С. В. Клементјев, који се бави стваралаштвом Михала Хороманског, по речима аутора, најважнијег представника посебне врсте психолошког романа, у чијем је центру пажње „не јединка, већ појава, посве одређена осећања (усамљеност, мржња, завист, љубомора и сл.), која се истражују с научном скрупулозношћу“. Представљајући два романа М. Хороманског — *Бела браћа*, те *Љубомора и медицина*, Клементјев, традиционалним приступом, настоји да приближи читаоцу пишчева размишљања, као и оригиналност његове стваралачке замисли. Тако, Клементјев налази да у роману *Бела браћа* писац, у основи, размишља о епизодичности добра, док је у роману *Љубомора и медицина* „полемичка оштрица Хороманског усмерена против жене и њене власти над мушкарцем“.

Zanimljivosti zbornika doprinosi, konačno, и прилог из белоруске књижевности. Поема „*Вероника*” Максима Богдановича у контексту руских и европских књижевних традиција, тема је над којом размишља А. Г. Шешкен. Аутор говори о изнимној ерудицији вечно младог песника (проживео је свега 26 година), о његовој, за живота објављеној, песничкој збирци *Венац*, те о богатој рукописној оставштини. А. Г. Шешкен подвлачи да је Богдановичево песништво у потпуности прожето мотивима белоруске народне поезије и утемељено на искуству европске и руске књижевне баштине. Пажљиво анализирајући поему *Вероника*, аутор истовремено примећује да је *Вероника* написана у духу најбоље пушкинске традиције. Отуд не изненађује што ће се у Богдановичевој одабраној лектури наћи и песник Анакреонт. „Није искључено” — каже Шешкен — „да се љубав према поезији овог старогрчког аутора јавила код белоруског песника посредством Пушкинове лирике.”

Четврта тематска област под називом *Историја*, представљена је радом В. П. Гудкова (уједно и јединим), у коме се опширно говори о руским везама Вука Караџића и природи његових контаката с Александром Тургенјевом. Залажући се за критичко сагледавање свеколике литературе о Караџићевој преписци и сусретима у Русији, пре свега, његовом десетомесечном боравку у Москви и Петербургу с јесени 1918. до касног пролећа 1919. године, — В. П. Гудков упозорава да су многи судови изречени поводом тога, нетачни, идеолошки обојени, па и тенденциозни. Циљ аутора прилога јесте управо да се неистинитости оспоре и неправедности исправе. У том смислу, констатације Вуковог биографа Миодрага Поповића, али и других рђавих сведока с дистанце, Гудков писаном грађом и стрпљивом научном аргументацијом смело коригује.

При крају зборника, а под заглављем *Хроника*, приказана су два извештаја с научног стажирања на Питсбуршком, односно Харвардском универзитету. Обојица извештача — К. В. Лифанов и О. А. Остапчук, предочавају низ корисних информација о статусу словачког и украјинског језика у Сједињеним Америчким Државама, о тамошњим славистичким центрима, научним резултатима, условима и организацији рада.

Завршавајући овај приказ, можемо са задовољством констатовати да је већ први број *Словенског гласника*, озбиљношћу приступа и квалитетом прилога, у највећем, потврдио замишљену концепцију зборника, а разноврсношћу садржаја на најбољи начин оправдао име.

Миштра Релић

UDC 050(=162.1)(438) ŚWIAT I SŁOWO (049.3)
821.163.41-4

ŚWIAT I SŁOWO

Filologia — Nauki społeczne — Filozofia — Teologia, Bielsko-Biała 2003.

Poljski časopis „Świat i słowo” (Svet i reč), koji izdaju Tehničko-humanistička akademija i Teološki institut „Sv. Jan Kanti” u gradu Bjelsko-Bjajala, pojavio se prošle godine, s namerom da integriše naučnu sredinu regiona Podbeskida (čiji je centar pomenut grad). Takođe, odlučeno je da njegovi brojevi imaju zajedničku temu, proučavanu s različitih aspekata. Njegovi urednici deklarirali su se „za saradnju sa svim akademskim centrima u zemlji i inostranstvu”, najavljujući da će časopis izlaziti dva, a kasnije verovatno i četiri puta godišnje.

Časopis se sastoji iz dva dela: 1. *Studije i ogledi* i 2. *Materijali, komentari, recenzije*. U prvom, opširnijem, nalaze se rasprave i eseji iz oblasti filozofije, teologije, filologije, pedagogije, psihologije, istorije, sociologije, filma, kao i drugih oblasti humanistike. Urednici izražavaju nadu da će u budućnosti objavljivati takođe radove informatičara i inženjera, jer smatraju da je u savremenom svetu „odvajanje humanistike od tehničkih nauka pogrešno”. Tehničko-humanistička akademija, u saradnji s Teološkim institutom, daje upravo „šansu za povezivanje duhovne tradicije sa savremenošću, etike s pragmatičnošću, hrišćanske kulture s civilizacijskim napretkom.”

Prvi broj posvećen je pitanju vrednosti, a Redakcija je već odredila teme za sledeća dva broja: *Poljaci boje i Umetnost kao uzor dobrog života*.

U uvodnom delu časopisa, naslovljenom *Odnos prema vrednosti (Wobec wartości)*, Ana Vengžinjak (Anna Węgrzyniak), glavni urednik, konstatuje da je akademska sredina više od drugih „orijentisana na vrednosti: saznajne (zahtev postavljan nauci) i etičke (zahtev postavljan svakom nastavniku)”. Ovaj problem postaje posebno aktualan danas, u vreme presije mas-medija, kojima upravlja tržište, kao i zloupotrebe kategorije „kultura”.

Posebna pažnja posvećena je dvema vrednostima — dostojanstvu i slobodi, kao osnovnim dimenzijama ljudske egzistencije. Ove kategorije posmatrane su iz različitih aspekata: filozofskog, psihološkog, religijskog, pravnog...

Polazeći od pretpostavke da je „čovekovo dostojanstvo njegovo najdragocenije dobro i neuništiva svojina, da je fundamentalna dimenzija njegove egzistencije i odlučuje o njegovim osnovnim pravima”, Stanislava Štojden (Stanisława Steuden), u eseju *Osećanje ljudskog dostojanstva u psihičkoj bolesti (Poczucie ludzkiej godności w doświadczeniu choroby psychicznej)* razmatra ovu kategoriju iz psihološkog ugla. Dostojanstvo je — kako ističe — „koren ličnosti, jer vrši funkciju koja integriše ličnost — bez obzira na njena pozitivna ili negativna iskustva — upravlja ponašanjem zavisno od priznavanog sistema vrednosti”. Ono je važno u osećanju sopstvene vrednosti i obaveza, a takođe pomaže da čovek ostane veran svojim ubedenjima. Čovek koji ima osećanje dostojanstva u stanju je da teške situacije prihvati bez očajanja, a takođe ume da poštuje druge ljude, bez obzira na to ko su i kakav položaj zauzimaju. Međutim, svest o psihičkoj bolesti nesumnjivo utiče na kvalitet doživljavanja dostojanstva osoba koje od ove bolesti pate. Pozivajući se na razmatranja austrijskog predstavnika egzistencijalne psihijatrije, Viktora Emila Frankla, o odbrani dostojanstva čoveka, njegove lične dimenzije i životnog smisla — autorka govori o uobičajenim i veoma uprošćenim gledanjima na komplikovane procese koji se odigravaju u psihi bolesnika. Naime, u kontaktu s njim, zapaža se jedino njegova bolest. Na taj način dobija se lažna slika o njemu, jer on se, takođe, bori za vrednost i smisao svog života. „Osoba koja psihički pati teško može da realizuje lično dostojanstvo, pa utoliko pre zasluhuje prijatelja koji će joj biti blizak, koji će umeti strpljivo da je sasluša i razume njenu različitost” — zaključuje Štojden. A poznati savremeni poljski psihijatar Antoni Kempinjski (Antoni Kępiński) ističe da su „veština razumevanja i uživanja u doživljaje i iskustva bolesnog čoveka najznačajniji”.

Esej *Sloboda kao vrednost u društvenom životu (Wolność jako wartość w życiu społecznym)* iz pera sveštenika Slavomira Zavade (Sławomir Zawada) razmatra ulogu i značaj slobode u ljudskom životu. Poreklo ljudske slobode, kao oblika ljudske egzistencije, u istini je svake ličnosti koju je Bog stvorio. Zbog toga bi sloboda u svim aspektima morala da se bazira na istini. Pozivajući se na Hristove reči: *I poznacete istinu, i istina će vas izbaviti* [Po Jovanu, 8, 32], Jovan Pavle II konstatuje da sloboda nije čoveku samo „data” već mu je „zadata”. Sloboda je prava samo onda kad ima pošten odnos prema istini. „Biti slobodan, znači delati u istini. Umeti podrediti sebe istini — a ne: podrediti istinu sebi, svojim kaprisima, koristima ili okolnostima.”¹

Pozivajući se na mišljenja istaknutih poljskih teologa, autor teksta kaže da se danas može govoriti o izvesnoj vrsti „dehristijanizacije” slobode, a istovremeno se pita zašto su razna traganja za slobodom dovela do sputanosti i raznovrsnih alijenacija. Na ovo pitanje odgovara rečima Jovana II Pavla. Naime, da bi se čoveku vratila sloboda, koja bi bila prava sloboda, neophodno je vraćanje verske i metafizičke vizije čoveka i stvari, vizije koja kao jedina definiše pravo ljudsko biće i njegov odnos s bližnjima. Potrebno je takođe „skidanje” s pojma slobode svih ideologizama, ideoloških manipulacija i pritisaka, čiji je efekat negacija slobode i učenja čoveka veštini istinskog korišćenja slobode. Istina, pomenute „manipulacije” ponekad su dolazile i dolaze i od strane crkve, što autor teksta ne pominje.

Bez istine, slobode, ljubavi i ljudskog dostojanstva, kao osnovnih vrednosti života, demokratija se — kako zapaža papa Jovan Pavle II — „lako pretvara u otvoreni ili prikriveni totalitarizam”.

Možda bi ovaj, danas tematski aktualan tekst, bio zanimljiviji da autor nije suviše koristio citate proverenih autoriteta, ne pokušavajući da iznese i neke svoje tvrdnje, a time i praktično demonstrirao „slobodu kao vrednost”.

¹ Jan Paweł II, *Homilia: Prawda i wolność (Homilija: Istina i sloboda)* (Rim — 26. 03. 1981).

Jadviga Lah-Rosoha (Jadwiga Lach-Rosocha) autorka je teksta *Teorije vrednosti i vaspitanje (Teorie wartości a wychowanie)*, čiji je cilj „da otkrije neke egzistencijalne aspekte veza između čoveka i vrednosti” (J. L. Rosoha). Odnosi koji se javljaju između čoveka i vrednosti, i pored napora mnogih autora, ostaju stalno neidentifikovani. Ova činjenica obavezuje na dalja traganja, jer edukativna efikasnost i efekat zavise pre svega od tačnosti teoretskih rešenja — smatra autorka.

O različitim nastojanjima i vaspitnim merama za uvođenje učenika u svet vrednosti govori sveštenik Marek Studentski (Marek Studentski) u eseju *Autoritet vaspitača i prenošenje moralnih vrednosti (Autoritet wychowawcy a przekaz wartości moralnej)*. Ova nastojanja neće doneti nikakve rezultate, ukoliko nema „provodnika”, odnosno vaspitača, koji predstavlja autoritet, koji je „učitelj života”, oličenje vrednosti koje prenosi — smatra on. Proces otvaranja čoveka za prihvatanje autoriteta jeste proces koji počinje u detinjstvu. U slučaju da na nekoj od etapa ovog procesa ponestane autentičnih vaspitača, on se može znatno odužiti ili se završiti neuspehom, a vaspitanik ne može postati samostalan, zreo i odgovoran čovek.

Magdalena Stah-Hejoš (Magdalena Stach-Hejosz) na početku eseja *Vrednost edukativnog dijaloga u obrazovanju učitelja (Wartość dialogu edukacyjnego w kształceniu nauczyciela)* konstatuje da u poslednjih pedesetak godina u Evropi, u vezi sa socijalnim, političkim i ekonomskim promenama, „dijalog” privlači sve veće interesovanje naučnika iz takvih oblasti kao što su: psihologija, pedagogija, sociologija, teologija... Pošto ova tema u pedagoškim naukama izaziva mnoge kontroverze javlja se potreba za definisanjem mogućnosti pripreme budućih nastavnika za uspostavljanje dijaloga sa učenicom.

Obrazovanje nastavnika za dijalog putem dijaloga prioritarna je stvar, jer je samo mladi pedagog koji nastoji da se stalno samoobrazuje u stanju da promeni današnji način obrazovanja. Uz to, autorka zaključuje da, zahvaljujući edukativnom dijalogu, postoji mogućnost prenošenja opšteljudskih vrednosti i kulturnog nasleđa.

U ogledu *Vrednost liturgije blagoslova u hrišćanskom životu (Wartość liturgii błogosławieństw w życiu chrześcijańskim)* sveštenik Pjotr Greger (Piotr Greger) ukazuje na značaj ceremonije blagosiljanja „kao jedne od formi osvećenja”. Posebnu pažnju obraća na novu strukturu ceremonije ovih obreda posle Drugog vatikanskog koncila. Proučavajući istoriju liturgije, došao je do zaključka da je „sama praksa osvećenja starija od teološke refleksije (...). Tradicija osvećenja je jako usidrena u psihofizičkoj strukturi čoveka, a hrišćanstvo je preuzelo ove obrede iz neposrednog poznavanja i primene ove prakse u životu stanovništva Starog zaveta.” Viševekovna praksa sakramenata dovela je do sujevernog tretiranja ovih znakova kao faktora koji poseduju sopstvenu magijsku moć, koji je u stanju da utiče na čoveka i njegovu sudbinu.

Kakva je vrednost učestvovanja u liturgiji blagosiljanja? „Priroda obreda blagosiljanja kao svetih znakova pokazuje i formira u svetlu vere život pojedinačnih ljudi i zajednica. To se odnosi na sve etape ljudskog života, koje su zavisne od Boga kao Tvorca. Jer, kako ljudski život tako i sudbina sveta — podređeni su Bogu. Tekstovi blagoslova razmatraju Božju promisao, koja se izražava u različitim istorijskim situacijama i događajima. Na taj način definitivno biva pobeđena deistička slika Boga kao nasleđe epohe Prosvetljenosti. Istina o Bogu koji neprestano dejstvuje s ciljem realizacije večnog plana ljubavi ne znači ipak uskraćivanje ljudske slobode niti predstavlja bilo kakva ograničenja u stvaralačkoj sferi, sferi ljudske aktivnosti. Pošto čovek svojom aktivnošću ipak utiče na oblikovanje te stvarnosti, liturgija blagosiljanja čeni ljudsko stvaralaštvo i konačno sve povezuje s Bogom.”

Da li se vreme u kome živimo odlikuje izuzetnom degradacijom reči i jezika? Na ovo pitanje pokušava da da odgovor Jolanta Šarlej (Jolanta Szarlej) u eseju *Biblijski jezik kao izvor čistote reči (Język biblijny jako źródło czystości słowa)*. „Laž, licemerje, dvoličnost, poznati su bili hiljadama godina, a njihova manifestacija jeste nesklad između dela i izricane reči” — konstatuje na početku eseja autorka, navodeći primer iz *Psalma 55*:

Usta su im meka kao maslo, a na srcu im je rat.
Riječi su im blaže od ulja, ali su goli mačevi. [Ps. 55, 21].

„Da li reč i jezik predstavljaju neku vrednost?” Na ovo pitanje logično dolazi potvrđan odgovor, ali jezička praksa pokazuje sve veće omalovažavanje reči. Poljski naučnici ukazuju na narušavanje stilističkih normi savremenog poljskog jezika, na jezičke vulgarizme i brutalni-

zme, prisutne čak i u govoru javnih ličnosti, na eroziju jezičkog kanona i degradaciju reči i jezika. Jedan od njih, Ježi Bartminjski (Jerzy Bartmiński), smatra da se sve više širi edukativna kriza, naročito kod mladih, koju naziva „sekundarnim analfabetizmom”.

Tražeci „antidoton savremenoj jezičkoj bolesti”, čitalac poseže za *Biblijom* kao velikom vrednošću, u kojoj je „istaknut visok položaj jezika u hijerarhiji ljudskih vrednosti”. Vrednost reči je istaknuta i u epifanijskim tekstovima, posebno onima u kojima se, osim znakova otkrovenja, eksponira moć Božje reči. Međutim, kako tvrdi Jolanta Šarlej, „*Psalmi* koji su, ispravno — čak u običnom mišljenju — smatrani najsuptilnijom poezijom, puni su oštarih, skoro brutalnih tvrdnji, što pamte samo malobrojni”. Autorka smatra da, npr., dijalog s Tvorcem ima „sve odlike razgovora između podanika i pretpostavljenog”. Superiornost Boga u teofanijama akcentovana je, npr., u Abramovom razgovoru s Bogom:

„Ja sam Bog svemogući, po mojoj volji živi, i budi pošten”

(Prva knjiga Mojsijeva, 17, 1)

Govoreći o vrednosti reči uopšte, J. Šarlej skreće pažnju na razliku u poimanju reči kod Evropljana i Semita. „Prvo se tiče same koncepcije reči. Za Semite ona nije isključivo fonička pojava, hebrejska reč *dabar* je i slika, predmet ili događaj.” Ova razlika uslovljava drugu, povezanu sa stavom prema izricanoj reči. U evropskoj tradiciji veća vrednost se pripisuje pisanoj reči. Ovu istinu dobro predstavljaju neke poslovice, poznate na nekoliko jezika koje govore o tome da je „reč vetar”, a „papir temelj”. Za Semite razlika između „reči” i „papira” nije tako velika. Jer na Istoku veću vrednost imaju ugovori sklapani usmeno. „Usmena obećanja garantovana su kletvom. Tragovi ove tradicije mogu se naći na stranicama *Biblije*.”

U tekstu *Uticaoj promena inteligencije kao društvene grupe na razvoj govornog jezika (Wpływ przemian inteligencji jako grupy społecznej na rozwój języka potocznego)* Jacek Varhala (Jacek Warchala) pokušava da da analizu savremenog poljskog jezika u kontekstu makrosocijalnih promena posle Drugog svetskog rata. Ove promene, političkog, društveno-kulturnog i privrednog karaktera, odgovaraju promenama u mentalitetu poljskog društva, kao i načinu upotrebe jezika u svakodnevnoj komunikaciji. Razvojne tendencije nacionalnog jezika posle rata navode na isticanje teze da su sveukupne društveno-kulturne promene dovele do promene stratifikacije jezika u okviru sistema, a to pak do širenja oblasti govornog jezika, dakle, značaja govornog jezika sve do „ustanovljenja njegove sadašnje dominacije u javnom životu”.

Glavnim uzrocima jezičkih promena Varhala smatra: a) migracijske pokrete u Poljskoj posle Drugog svetskog rata: industrijalizaciju s velikim prilivom ljudi sa sela u gradove, dinamični razvoj gradova; b) liberalizaciju porodičnih odnosa; c) proces demokratizacije zemlje; d) uticaj mas-medija; e) pojavu Interneta; f) globalizaciju kulture i privrede; g) promenu socijalne strukture, a naročito raspad stare inteligencije...

Autor je u svojim proučavanjima koristio lingvističke radove o formiranju novog jezika, koncentrišući se pretežno na fonetski, leksički i fleksivni nivo, odnosno, na one pojave koje su relativno najvidljivije i za koje već postoje proverene metode proučavanja. Nažalost, to ne obuhvata celokupnu problematiku „novog jezika inteligencije”.

O problemu vernosti univerzalnim vrednostima u lirici Zbignjeva Herberta piše Miroslav Đeň (Miroslaw Dzień) u eseju *Između kazne i nagrade. O problemu vernosti u lirici Zbignjeva Herberta (Między karą a nagrodą. O zagadnieniu wierności w lirykach Zbigniewa Herberta)*. Herbertovo stvaralaštvo je — smatra on — od početka „bilo smešteno u široko shvaćenoj aksiološkoj perspektivi. (...) U autoru *Gospodina Kogita* viđen je helenista, arkađijski pesnik, klasicist, bliže povezan s kulturom nego s prirodom, a možda pre svega moralista koji stoji na straži jedinstva etike i estetike.”

Liniju vernosti” autor eseja razmatra na primeru dve pesme: *Poslanica gospodina Kogita i Vračanje*. Pesnik sugerije da je „linija života”, u suštini jasna i jednostavna („gledajte, leti kao strela”), razvija se sama, ništa joj nije potrebno, nikakva ideja, nikakav podsticaj, jer ona je „čist, ničim nesputan instinkt samoodržanja, dakle, nije potrebno da se bira, dovoljno je pristati na nju” (Đeň). Drugačije stvari stoje kad je reč o „liniji vernosti”, za koju se čovek svesno odlučuje. Zato će Herbert reći da se „linija vernosti” „dublje pod kožu podvlači”.

Lirski subjekat pesme *Malo srce* iz zbirke *Elegija za odlazak*, poistovećen sa samim autorom, obračunava se sa svojom vlastitom „vernošću”. U svom životu je tragao za duhovnim, univerzalnim vrednostima koje će biti u opoziciji s materijalizmom i potrošačkim mentalitetom. Ispostavilo se da je zadatak ipak bio previše težak, a program moralne beskompromisnosti „kao metalak” pogodilo je pesnika u leđa, podsećajući da će za reč koju je jednom dao morati jednom gorko da plati.

„Izdaju”, naročito pri kraju života, pesnik je sve više doživljavao kao negaciju „vernosti”, koju je nekada učinio glavnom kategorijom svog života. Kategoriju vernosti pesnik je smestio na stranu „izgubljene vrednosti”, vrednosti koja je osuđena na aroganciju, odbacivanje, da bi konačno podleгла fizičkoj sili. Na taj način, vernost, koja je unapred osuđena u društvu na poraz, morala je da nađe za sebe odgovarajuće polazište za vrednovanje.

Konstatujući u *Gospodinu Kogitu*: „Steći ćeš dobro koje nećeš steći”, Herbert daje sasvim novo mesto vernosti, aksiološki je pomerajući i na neki način apsolutizujući. Drugim rečima: vernost nalazi obrazloženje u samoj sebi, ona dobija eshatološke odlike. Ovako shvaćenu vernost, društvo prihvata kao nešto represivno, a samim tim ona dobija negativnu dimenziju, da bi na kraju primila odliku „anti-vrednosti”. Na taj način kategorija žigosanja predstavljala bi eshatološku dimenziju vernosti, kao vrline koju je društvo odbacilo, a, istovremeno, samo društvo predstavljeno bi bilo kao nemoralno, potpuno ogrezlo u hipokriziji — smatra Đenđ. „Linija vernosti” je vernost prema samome sebi, prema otkriću u samome sebi, ne samo obaveza prema drugim ljudima.

U tekstu „*Emigranti*” — *remek-delo dramaturgije Ja i Ti* („*Emigranci*” — *arcydzieło dramaturgii Ja i Ty*) Stanislaw Gembala (Stanisław Gębała) interpretira dramu *Emigranti* Slavomira Mrożeka pomoću filozofije dijaloga (tačnije — filozofije dijaloškog sukoba). Odnos „Ja i Ti” (intelektualca AA i radnika XX) ne označava uopšte idiličnu harmoniju već, naprotiv, borbu za dominaciju, pri čemu AA manifestuje stalno svoje megalomansko osećanje superiornosti. Razlike među emigrantima su očigledne. Dok XX živi isključivo u uspomenama i nađi u brz povratak u domovinu, dotle AA čini sve ne bi li amputirao svoja sećanja i živeo samo u sadašnjosti. „Odnos prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti uvek je određivao osnovne razlike među stavovima poljskih emigranata” (Gembala). Mrożekove simpatije su na strani primitivnog radnika XX, stalno izloženog agresiji intelektualca AA, koji za sebe superiorno izjavljuje: „Ja sam čovek — glava”. Zato se *Emigranti* mogu čitati — smatra Gembala — kao optužba spekulativnog mišljenja intelektualca koje, ne samo da nema veze sa stvarnošću, već „predstavlja pravu opasnost za nju”. On takođe primećuje da AA stalno vodi monolog. Njegova pažnja nije usmerena na partnera, kod koga bi tražio odraz svojih reči, koliko na samoga sebe, on prosto uživa u svome „ja”. Sasvim drugačiji je XX koji stalno mora da traži podršku „ti”, jer je veoma nesiguran u svoje „ja”. Ova borba „Ja” i „Ti” u *Emigrantima* je veoma uzbudljiva, a što je najvažnije, „oba protivnika postižu u njoj punu dimenziju ljudskosti, koju u sebi sigurno nisu ni naslućivali”.

Robert Piš (Robert Pysz) u: *Fantastično je. Opaske o smislu čitanja fantastične književnosti (Jest fantastyczne. Uwagi nad sensem czytania literatury fantastycznej)* konstatuje da je naučnofantastična književnost, „mimo omalovažavanja”, „postala veoma popularna i jedna od najvažnijih tema kritičkih i naučnih rasprava. To dokazuje, ne samo sve veći broj štampanih članaka, već i nivo emocija, koje oni izazivaju u akademskim sredinama i književnim krugovima.” Ovu književnost Piš naziva „specifičnom formom komuniciranja s društvom.” Ona „vrši funkciju laboratorije, u kojoj je individua postavljena u odnosu prema sasvim novim vrednostima i kvalitetima života; u njoj se proverava pre svega društveno i moralno stanje savremenog čoveka, njegovo faktičko znanje o svetu i samome sebi”. Heterogena u kvalitativnom pogledu, ova književnost — smatra autor — ima svoje odane obožavaoce i isto tako vatrene protivnike. Čitaoci naučne fantastike predstavljaju „interesantnu sociološku pojavu, s obzirom na stvaranje posebnih oblika zajedništva”.

Za pisma romantičnog pesnika Zigmunta Krasinjskog (Zygmunt Krasieński, 1812—1859) njegovoj velikoj ljubavi, Delfini Potockoj, poljski kritičari su govorili da su „najveći roman XIX veka poljskoga romantizma”. Kao epistolograf Krasinjski je dosad ostao nesumnjivo neprevaziđen. Marjuš Johemčik (Mariusz Johemczyk) u eseju *Pred paklom. Epistolarni roman Juljuša Slovackog (Przedpiekle. Epistolarna powieść Juliusza Słowackiego)* govori o pismima drugog romantičnog pesnika, Juljuša Slovackog (Juliusz Słowacki, 1809—1849) upućenim majci, g-di Salomeji Beki, nazivajući ih takođe „romanom”. O životu Slovackog

mного je pisano, a ipak ovaj članak osvetljava jedan kratak, ali veoma težak period pesnikovog melanholičnog i usamljeničkog života, od jula 1837. do avgusta sledeće, kada se posle putovanja po Grčkoj, Egiptu, Siriji i Palestini nastanio u Firenci „Nemam nijednog prijatelja kome bi o svemu mogao otvoreno da govorim, dakle, neka mi onda ova pisma sve zamene” — piše dvadeset sedmogodišnji pesnik majci. Beskrajna usamljenost, melanholija, nervna rastrojenost, apatija... toliko su obuzele mladog pesnika, da ga je od fizički veoma privlačne Amerikanke „odbila njena veselost, skoro neprestani osmeh na usnama”. U pismima se često ponavljaju reči „očajanje”, „nemir”. Osim toga, prisutna je stalno opsesija „kratkih dana”, njegovih, ali i članova najbliže porodice i prijatelja. Posle smrti dede, Teodora Januševskog, piše: „Naša porodica slična je ždralovima, koje sam video u egipatskoj pustinji — jedan je poleteo i svi su za njim poleteli u dugom redu, a ubrzo se ni klik na zemlji nije čuo”. Lepota grada u kome je našao „mirnu luku” odudara od njegovih osećanja. Zato bolno zvuče reči „Firenca mi je teška kao grobnica”. Zbog sve češćih razmišljanja o grobljima i umrlima u delima Slovackog, Johemčik naziva ovaj period pesnikovog života „firentinskim sindromom”, a samog Slovackog „metafizičkim bankrotom”, koji jedino u prošlosti vidi izgubljenu sreću i bliske mu ljude.

Tekst Gžegoža Olšanjskog (Grzegorz Olszański) *Odnos savremenika prema smrti. Dom-groblje u poeziji Eve Lipske (Stosunek współczesnych do śmierci. Dom-cmentarz w poezji Ewy Lipskiej)* jeste interpretacija pesme *Dan živih*². U njoj su izdvojene dve najznačajnije teme: čovek i smrt. Svet se u pesmi pojavljuje kao „gigantska nekropola, u kojoj stanovi imaju funkciju grobova, kuće grobnica, a naselja grobalja”. Interesantno je da su Lipskoj za predstavljanje ovako apokaliptične slike bile dovoljne dve strofe, ukupno deset stihova „časovničarska preciznost u kreiranju sveta i apotekarska tačnost u izboru reči” (Olšanjski). I ova pesma (uostalom, ne jedina), što su više puta isticali poljski kritičari, „zasnovana je na paradoksu”. Sam naslov *Dan živih* zamenjen je antinomijom, tj. uobičajenim Danom mrtvih (Zadušnicama). Ali upravo na

Dan živih
mrtvi dolaze na njihove grobove
— pale neonska svetla
i prekopavaju hrizanteme antena
na krovovima višespratnih grobnica
s centralnim grejanjem.

U pesmi Lipske živi dobijaju „status” mrtvih. Za savremenog čoveka, stanovnika „višespratne grobnice s centralnim grejanjem”, smrt je samo „izlaz u slučaju opasnosti” — primećuje Olšanjski. Ali, šta je u tom slučaju, smrt za mrtve? Dan živih pokazuje „da je ona nešto obično, upisano u svakodnevnicu, normalan sastojak života-posle-života”:

Potom
silaze liftovima
na svoj svakodnevni posao:
na smrt.

Dakle, „na posao”, a ne „večni počinak”. Autorka ne govori o kakvom poslu je reč, ali završna rečenica interpretatora pesme: „...utešno je samo to što 'svakodnevni posao' ne traje naročito dugo” sugeriše njegovu težinu i užas. Pa ipak, ovaj „svakodnevni posao”, kao i natpis na spomeniku *Quod sum eris, quod es antea fui* („Bio sam što si ti, jesam što ćeš ti biti”), mogu se interpretirati i drugačije, kao podsetnik da ne umemo da živimo u sadašnjosti jer, kako kaže Vislava Šimborska, kroz život prolazimo besmisleno, ne obračujući pažnju na male stvari. A veliki francuski mislilac podseća nas da smo „toliko nesmotreni da bludimo po vremenima koja nisu naša, a nikako ne mislimo na jedino koje nam pripada.”³

U rubrici „Materijali, komentari, recenzije” predstavljeno je nekoliko knjiga. Posebno interesantna je interpretacija romana Vladislava Špilmana (Władysław Szpilman), *Pijanista*

² Ewa Lipska, *Czwarty zbiór wierszy*, Warszawa 1974.

³ Paskal, *Misli*, Kultura, Beograd 1965, str. 83, prevod: Jelisaveta i Miodrag Ibrovac.

(*Pianista*) iz pera Tomaša Bjelaka (Tomasza Bielaka). Ovaj roman, po kome je snimljen i film, doživeo je veliki uspeh u svetu. Na sreću, i knjiga i film poznati su našoj čitalačkoj i filmskoj publici.

Justina Cembrowska (Justyna Cembrowska) piše o novom romanu u Poljskoj veoma poznatog savremog pisca Stefana Hvina (Stefan Chwin), pod naslovom *Zlatni pelikan* (*Złoty pelikan*). O knjizi Cembrowska kaže da je „mudra”, jer pokreće velike teme, ali istovremeno i „pozerska”, „protivurečna” i poručuje čitaocima „opreznost”, jer u ovakvim knjigama „često možemo videti više nego što u njima stvarno jeste”.

Nema sumnje da se Ježi Pilh (Jerzy Pilch) danas nalazi u samom vrhu savremene poljske proze. O njegovoj knjizi *Nepovratno izgubljena levorukost* (*Bezpowrotnie utracona leworęczność*) piše Ježi Marek (Jerzy Marek). Pilhov roman mu je svakako veoma blizak. Otuda konstatacija: „...često imam utisak da Ježi Pilh piše specijalno za mene, da sa mnom vodi dijalog, da mi se podsmeva; a čak — priča moje doživljaje”.

Ljubica Rosić

UDC 821.163.41'255.4=162.1
821.163.41-4

ПРЕГЛЕД РЕЦЕПЦИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ У ПРЕДРАТНОЈ ПОЉСКОЈ

Małgorzata Filipek: *Literatura serbska w Polsce międzywojennej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, ss. 150 (Slavica Wratislaviensia, CXXI).

Мало је монографија из којих би се могло исцрпно сазнати како су се и колико читала и преводила наша књижевна дела у иностранству, а управо таква је књига Малгожате Филипек, која је прошле године објављена у Вроцлаву под насловом *Српска књижевност у међурајној Пољској*. У уводним поглављима (*Увод. Интересовање за Србију. Српска књижевност у оквиру других југословенских књижевности*) дата је кратка предисторија пољско-српских књижевних веза и објашњене су ванлитерарне околности које су могле утицати на рецепцију српске књижевности.

Прегледно представљање историје рецепције српске књижевности остварено је распоредом грађе по поглављима која су посвећена основним књижевним правцима и врстама: *Српски фолклор*, *Српска поезија XIX века*, *Поезија модерне* (са посебним освртом на поезију Алексе Шантића и Јована Дучића), *Новелистика*, *Роман*, *Драма* и *Изоришће*.

У односу на претходни период, М. Филипек констатује да је између два рата смањено интересовање пољских преводилаца за нашу народну књижевност. Углавном су прештамповани неки од бројних превода из XIX века, а у периодици је објављен мањи корпус нових. Ипак, то је било време кад се већ накупио материјал за шире анализирање рецепције српског фолклора, те се у истом периоду на ту тему појавило неколико значајних публикација у Лавову (К. Перић), Прагу (К. Висковати), Београду (К. Георгијевић) и Варшави (Б. Лазаревић), а у неким од њих је објављено, фрагментарно или у целини, и неколико значајних и нових превода. За народну књижевност од ширег значаја је антологија под насловом *Jugosłowiańska poezja ludowa* (*Југословенска народна поезија*), која је 1938. изашла у оквиру едиције Јулија Бенешиа, а која садржи предговор Герхарда Геземана и укупно 128 народних песама, углавном лирских, у преводу А. Богуславског и Ч. Јастшембјеца-Козловског. Српски извор за ову антологију, осим Вукове збирке, била је антологија женских песама Јаше Продановића из 1925. Након уводних информација, М. Филипек даје филолошку анализу двеју најпревођенијих лирских песама: *Најбољи лов* (Вук I, 432) и *Зејнина клеџа* (Вук I, 533), поредећи проблематична места у разним варијантима превода. Разумљиво је да су у многим решењима оба нова превода из поменуте антологије успелија од оних шест (односно четири) старијих, из XIX века. У романтичарским преводима, закључује М. Филипек, могу се приметити слободна додавања, па чак и изостављања неразумљивих речи и израза, као и непоштовање метричке структуре стиха (десетерац је редовно замени-

ван неким у пољској традицији популарнијим стихом). Као потпуно нову појаву, М. Филипек региструје да се 20-их година појављују чак три антологије народне прозе, углавном популарна и илустрована издања словенских и балканских бајки и басни, у оквиру којих су објављени веома коректни преводи који поштују регионалне особености, али показује да то није имало одјека у пољској штампи.

Поглавље посвећено српској поезији XIX века на неких петнаестак страна обухвата широк распон књижевних тенденција (од Доситеја Обрадовића до Војислава Илића), а ауторкина анализа превода се не задржава само на онима који су у периоду између два рата први пут објављени. То је тако зато што М. Филипек и није могла наћи више материјала. Књижевно дело „српског Волтера” Пољаци познају само посредно и по једном преводу Б. Грабовског из XIX века (*Восіани Србије*), а осим Његошевог *Горског вијенца* и неких двадесетак Змајевих песмица, српски романтизам је изузетно мало превођен на пољски. На анализи прве верзије превода *Горског вијенца* Х. Батовског М. Филипек се не задржава више него на преводима романтичарске лирике, надовезујући се на познате критике тог превода (Е. Мадани, М. Јакубец-Семковова). Поезија Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића и Лазе Костића заступљена је са свега пар песама, од којих се ни данас не би могла саставити пристојна антологија. Међутим, уз мања одступања од оригинала, квалитет тих превода је доста добар, нарочито код преводилаца којима је била позната народна лирика, док су код других приметни трагови младопољске лексике. Највећи број тих превода објављен је у антологији *Велика свейска књижевност* (1933) и у књизи о Југославији Станислава Роспонда, а из чланака расутих по периодици Пољаци су, од поменутог Роспонда, од Опенховског и З. Кавецке, могли сазнати понешто више о Вуку Караџићу и песницима његовог доба. У периодичности је тих година објављено и неколико песама Војислава Илића и песника који су стварали под његовим утицајем (Милорад Митровић и Милета Јакшић).

Песници српске модерне већ су могли бити много ближи преводиоцима који су објављивали између два рата. Ипак, осим већег интересовања за Шантића и Дучића, М. Филипек по дневним новинама и у регионалној штампи није пронашла више него пар песама Милана Ракића, Светислава Стефановића, Милутина Бојића, Мирка Киролије, па и писача познатијих после рата, као што су Црњански и Андрић. Избор је углавном ограничен на песме које су се могле наћи у антологији Богдана Поповића (1911). Ово централно и најдуже поглавље у књизи М. Филипек, већ је у уводном попису песника и преводилаца импресивно, а њена паралелна интерпретација текста оригинала и превода представља узорну транслатолошку расправу, која се не задржава на простом констатовању семантичких и стилских грешака. У закључку писача познатијих после рата, за сваког песника понаособ оштро резимира преводилачке тенденције, које често преиначавају особености преведене поезије додавањем разних епитета и стилских фигура тамо где се поетски израз одликује једноставношћу. Што се тиче избора самих песама, М. Филипек закључује да су пољски преводиоци бирали оно што би њиховом читаоцу било блиско и у чему би он могао препознати топику из сопствене традиције, а у констатацији пољског историчара да су „сцене бала и плеса... омиљена метафора пољске књижевности” — М. Филипек проналази објашњење зашто је Дучићев *Дубровачки мадригал* чак три пута у том периоду преведен на пољски.

Осим нешто заступљеније прозе Иве Андрића (посебно издање 1937. у „Југословенској библиотеци” Ј. Бенеша), Бранислава Нушића (шест приповедака у периодичности) и Вељка Петровића (три приповетке), у периоду између два рата српска приповетка се није много преводила на пољски. Малобројна дела писача, као што су Лаза Лазаревић, Јанко Веселиновић, Бора Станковић или Црњански, нису репрезентативна за њихов опус и М. Филипек сматра да представљају случајан избор.

У оквиру већ више пута поменуте Бенешихеве едиције, један за другим су 1935/36. изашла и два српска романа: *Нечиста крв* у преводу В. Базјелиха и *Пој Ђира и њој Сира* у преводу М. Куленовића, и ти су њихови преводи могли донети нешто више егзотичних тонова у свест пољског читаоца. Кратком анализом карактеристичних фраза, М. Филипек констатује да су ти преводи прилично коректни, са задржавањем оригиналних локализација (уз превод романа Боре Станковића приложен је и речник), мада су у циљу приближавања комичних елемената, надимци из Сремчевог романа — полонизовани.

Пошто је позоришни живот овог периода већ раније проучаван (В. Кот), М. Филипек је на пар страна последњег поглавља дала кратак преглед скромног присуства српске драме између два рата на пољској сцени и њихове одјекне у штампи. О трагедији Момчила Милошевића *Јован Владислав*, каснији преводилац С. Папјерковски је писао и пре њеног пољског извођења. На чак две сцене играла се и *Госпођа министарка*, а Нушићева једночинка *Аналфабета* штампана је у локалној дневној штампи.

Ондашњи покушаји поетског приближавања страног текста често одступају од савремених норми превођења, а њихов скроман обим последица је не толико политичких и друштвених околности, колико „културолошке оријентације” реципијента, како стоји у парафразираној констатацији В. Кота. Већи део ових података М. Филипек је објавила и на српском („Филолошки преглед” 2002, бр. 1), а у књизи је систематично презентован готово целокупан корпус пољских превода и чланака о српској књижевности објављених у периоду између два светска рата, а унутар тог библиографског низа података ауторка је дала малу историју пољског превођења, у којем се назире промена културолошког односа према егзотичном простору далеког словенства.

Бранислава Стојановић

UDC 050 GRADAC (049.3)
821.162.1:929 Schulcz B. (049.3)
821.163.41-4

„БРУНО ШУЛЦ”, Градац, бр. 148—149, 2003. Приредила
Бранислава Стојановић

У препознатљива обележја часописа „Градац” спадају управо тематски бројеви посвећени једном аутору, најчешће светском писцу (Жан Жене, Жилијен Грин, Ф-Л. Селин, Малколм Лаури, Клод Симон, Хенри Милер, Ернст Јингер, Артур Адамов, Антонен Арто), или ликовном уметнику (Корнелијус, Ешер, Џексон Полок, Хуго Прат, Мебијус). Већ према концепцији часописа, одабрани су значајни, знани, али и они мање познати аутори. У таквом контексту нашли су се домаћи писци Данило Киш и Васко Попа, односно сликари Љуба Поповић и Даво Ђурић. Двоброј 148—149, посвећен Бруну Шулцу (1892—1942), једном од најзначајнијих пољских писаца између два рата, који је приредила Бранислава Стојановић, још једна је потврда ваљаног прожимања уређивачке концепције са одабраним сарадницима. Темат посвећен Шулцу није искључиво монографског типа, мада би, у недостатку једне такве монографије, могао да понесе и нешто од таквог значаја, али није ни уобичајени зборник радова посвећен једном аутору и његовом делу, јер садржи и преводе оригиналних текстова, односно репродукције цртежа, графика и илустрација, пошто је Шулц био не само писац, већ и изузетан ликовни уметник. Вешто компонован, овај темат предочава најпре непознатог Шулца, кроз преводе одабране преписке и есеја, потом нас продубљењу обавештава о његовим знаним делима, да би, на крају, указао на њихову рецепцију, односно одређене књижевне подстицаје код наших писаца.

Прва преведена прича Бруна Шулца, *Бубашвабе*, појавила се 1960. године, у београдским „Видицима”, двоброј 49—50. Њен преводилац, Стојан Суботин, имајући пред собом прво послератно издање Шулцове прозе, *Sklepy cynamonowe; Sanatorium pod Klepsydrą; Kometa*, које је приредио и предговором пропатрио Артур Сандауер (Краков 1957), објавиће своје преводе обе Шулцове збирке прича, *Продавнице циметове боје* и *Санаторијум под кleyсидром*, као и приче *Комета*, под заједничким насловом *Продавнице циметове боје* („Нолит”, Београд 1961). Његов превод прве збирке поновиће се 1980. године, тада под насловом *Манекени* („Рад”, Београд). Још једном, 19 година касније, биће објављени комплетни преводи С. Суботина („Књижевна реч”, Београд 1999). Две године касније, појавиће се и превод преосталих, до тада непревођених прича и есеја Бруна Шулца, који је сачинио Александар Шаранац, под насловом *Рејублика снова* („Рад”, Београд 2001).

Шулцово, скоро полувековно присуство, пропратили су, углавном, поговори преводиоца Стојана Суботина и ретке рецензије, тако да је тешко говорити о већој рецепцији прозе Бруна Шулца код нас. Шулцова проза је, најчешће, довођена у везу са прозом Данила Киша. Захваљујући Кишовим изјавама о блискости са Шулцом, ако не и извесном Шулцовом утицају, за њега су се почели интересовати и други, најпре књижевни критичари који су писали о Кишу, а потом и други српски писци који су били спремни да признају утицаје своје лектуре. Међу њима су Јовица Аћин, Мирко Демић и Драган Бошковић, које Бранислава Стојановић назива шулцоидима, и који, као такви, проналазе своје место у овом темату. О првом и најплодоноснијем утицају пише Јерг Шулте, млади немачки слависта, указујући како је Кишов роман *Башија, њејео*, коментар Шулцових збирки *Продавнице циметове боје* и *Санаторијум њод Клей-сидром*.

У тексту Александра Фјута, професора полске књижевности на Јагјелонском универзитету у Кракову, *Шулц као књижевни јунак*, описан је Шулцов утицај на друге, светске писце — Давида Гросмана, Синтију Озик, Марка Ерколанија и Уга Рикарелија. Поред тога, Фјут посматра рецепцију Шулца на Западу, истичући изузетну Гомбровичеву интуицију, као и претпоставке Исака Башевиса Сингера и Џона Апдајка, односно велику улогу коју је одиграо Филип Рот, препоручујући Шулца чувеном америчком издавачу Penguin Books, где је објављен избор, у преводу Ц. Вјењавске, под називом *The Street of Crocodiles* (New York 1963).

Средишњи део овог темата, најобимнији, заузимају шулцолози, дакле они који се делом Бруна Шулца баве на други, мање стваралачки, а више егзактни начин. *Увод у Шулца* јесте исцрпна студија Жежија Јажембског, професора полске књижевности са Јагјелонског универзитета у Кракову, једног од најугледнијих полониста данас, написана као предговор за избор Шулцове прозе, есеја и писама (*Opowiadania. Wybór esejów i listów*, Wrocław—KraKów 1989, односно за друго, допуњено издање — Wrocław 1998). Јажембски овом студијом обухвата целокупно књижевно стваралаштво Бруна Шулца, како његову прозу тако и књижевну критику, односно преписку, анализира његов језик, стил, реално као и метафизичко окружење. Указује на однос Дом — Космос, ту специфичну, шулцовску „митизацију стварности”, а с њом и читав низ других поступака и поимања.

У другом правцу се крећу истраживања Владислава Панаса, професора теорије књижевности на Католничком универзитету у Лублину, према Кабали и месијанству Бруна Шулца. Под заједничким насловом *Бруно од Месџе*, овде су преведени делови из две Панасове књиге *Księga blasku. Traktat o kabale w prozie Brunona Schulza* (Lublin 1997) и *Bruno od Mesjasza. Rzecz o dwóch ekslibrisach oraz jednym obrazie i kilkudziesięciu rysunkach Brunona Schulcza* (Lublin 2001). Засновани на екслибрисима које је Шулц нацртао 1920. године, представљајући „стање света и место које у њему заузима Спаситељ”, а потом и на касније развијеним „месијанским интересовањима на пољу књижевности”, на планираном и никад написаном, или изгубљеном, односно уништеном роману под насловом *Месџа*, ставови које износи Панас више су претпоставке него констатације о наведеним темама, недовољно истраженим и баш зато врло подстицајним.

Трећи полски шулцолог, Влођимжеж Болецки, књижевни историчар, професор на Институту за књижевност у Варшави, представљен нам је текстом *Вийкаци — Шулц — Гомбровић*, којим указује на врло често повезивање не само имена него и дела, три најзначајнија полска писца између два светска рата. Овај текст могли бисмо читати и као неку врсту рекапитулације претходне студије Болецког о поетском моделу прозе Станислава Игнација Виткијевича, Витолда Гомбровића и Б. Шулца, објављене 1992. г.

Међу шулцологе и шулцоиде, истовремено, уврштени су Зоран Ђерић, Петер Естерхази и Жежи Фицовски. Очувању, па и популаризацији дела и успомене на Бруна Шулца, Жежи Фицовски (рођен 1924) посветио је више од 40 година. Сакупио је бројна Шулцова писма (као и нека упућена Шулцу), графике, илустрације, документа, приредио их за штампу, пропратио коментарима, али и написао неколико књига, о Шулцовој митологији пре свега, које су поново објављене 2002. године, обједињене истим корицама и насловом *Regiony wielkiej herezji i okolice* (Sejny: Wydawnictwo Pogranicze). Овде је представљен одломком из ње, *Фантоми и реалност*.

Следи блок под називом *Успомене, фикције*, у ком су преведени фрагменти из различитих извора, изјаве, мемоари, присећања Шулцових савременика, међу којима се налазе дневници Зофје Налковске и Витолда Гомбровича, односно сведочанства Јузефине Шелињске, Тадеуша Брезе, Артура Сандауера, Казимјежа Трухановског, Шулцових блиских пријатеља. И овај део темата припада мање званом Бруну Шулцу (не само нашим него и пољским читаоцима), јер су наведени извори дуго били непубликовани, или расути.

Уводни део темата садржи преведена одабрана писма и есеје Бруна Шульца. Бранислава Стојановић је направила избор 30-ак писама Бруна Шульца, и још десетак упућених њему, од укупно 160 писама, колико је сачувано (видети: Bruno Schulz, *Księga listów. Zebrał i przygotował do druku Jerzy Ficowski. Wydanie drugie, przejrzone i uzupełnione*. — Gdańsk, 2002). Писма представљају, како је то добро приметил Б. Стојановић, „епистоларни дневник аутора”. Сачувано је мало, тим је драгоценији сваки ред који је написала рука писца, чак и у свакодневном обраћању пријатељима, где се, међу редовима, не налазе само фрагменти из његовог живота већ и наговештаји његове поетике, коју допуњавају управо есеји, такође малобројни.

Најпознатији је приказ Гомбровичевог романа *Фердидурке*. Био је то један од првих, не само афирмативних него још увек и најцењенијих приступа овом делу. За њим следи текст којим се Гомбрович одужио свом пријатељу, *Сиваралаштво Бруна Шульца*, ово је, уз фрагменте из *Дневника*, покушај да се што верније сагледа и опише Шулцова проза, која се налазила на полу потпуно супротном од Гомбровичевих интересовања, блиско поезији, против које се сам Гомбрович целог живота борио. Он не пише о Шулцу са дивљењем, као што овај пише о њему, него са дистанцом, али и са уважавањем његовог избора, стила, нагињања ка мистификацији.

Шулц је начинио чак три приказа прозе Марије Кунцевичове. Овде је преведен један, најдужи, *Анексије њодвесџи (Ојаске о „Сџранкињи” Кунцевичове)*. Следи приказ песничке књиге Казимјежа Вјежињског, *Трагична слобода*, потом Каденове књиге *Подно Белведера* и приказ *Адама Гринвалда* Тадеуша Брезе, под индикативним насловом *Књижа о љубави*. Већ је примећено да је Шулц „књижевна дела других аутора посматрао кроз призму сопствених фасцинација, страхова и опсесија” (Ј. Јажембски) и да се зато и у њима, као у својеврсном огледалу, одржава и његово сопствено дело.

На крају — али никако мање важно, напротив, иде у прилог озбиљности и значају овог приређивачког подухвата — дато је и неколико речи о преводима и преводиоцима. Све то је приредила, изабрала, и већином, сама превела са пољског језика Бранислава Стојановић, млађа полонисткиња са Филолошког факултета у Београду, иначе ауторка једног од најбољих сајтова посвећених Бруну Шулцу (www.bruno-schulz.prv.pl). Међу преводиоцима су, такође, истакнути београдски полонисти Љубица Росић и Петар Буњак, као и млади преводиоци Агњешка Ласек, Марија Бараћ и Александар Шаранац. Преводи су урађени зналачки, тачно, али и течно, с обзиром на искуство, као и на посвећеност теми, што је, када је темат о Бруну Шулцу у питању, евидентно на свакој страници овог јединственог двоброја, допуњеног са 16 страница фотографија Дрохобича, Шулцове породице, њега самог и његових пријатеља, његовим аутопортретима оловком, насловним страницама његових књига које је сам илустровао, као и графикама из *Идолојклоничке књиже*.

Зоран Берић

UDC 811.163.2'362:811.163.2'362

Зузана Тополињска, *Полски ~ македонски: Граматичка конфронџација, б. Синџаскичка деривација* — Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2003. — 189 стр.

Монографија академика Зузане Тополињске је шеста у едицији под заједничким насловом *Полски ~ македонски: Граматичка конфронџација*. Она је, као и претходна, посвећена синџаскичкој проблематици и има за предмет синџаскичку деривацију.

У уводу у монографију објашњава се, пре свега, зашто је у наслову књиге и целе едиције термилошки израз *граматичка конфронтификација*, а не *конфронтитивна граматика*. Избор термина се образлаже чињеницом да су језици одређени односом речника и граматике у њима. У различитим језицима другачији фрагменти семантичког континуума различито се преносе лексичким и граматичким средствима, а језици, чак и када су сродни, разликују се у погледу продуктивности одређених механизма морфолошке и синтаксичке деривације. З. Тополињска закључује да би било тешко замислити монографски рад „конфронтативна граматика језика А и Б”, и да може само да се истражује како се у језику Б изражава информација која се у језику А изражава граматичким средствима, и обрнуто, а то је изражено и датом формулацијом наслова *граматичка конфронтификација*.

Монографија о синтаксичкој деривацији у пољском и македонском језику има за предмет оне области у граматичкој структури где се очекују разлике између два описивана језика у продуктивности одређених творбених и/или синтаксичких модела, највише када у процесу формалне деривације одређена појмовна јединица прелази из једне у другу групу и тиме мења своју синтаксичку функцију. То су девербалне именице — *nomina actionis*, *nomina acti*, *nomina agentis*, затим деадјективне именице, девербални придеви, десупстантивни глаголи и придеви и слично.

Разлике између појединих језика у том погледу су очигледније у стандардним језицима него у дијалекатима, а у македонском и пољском језику ти параметри су поларизовани.

У уводу су представљени основни појмови и термини који се користе у анализи. Минимална језичка порука схвата се као предикатско-аргументска структура — ПАС, тј. као структура коју конституишу предикат и његове допуне — аргументи. На најнижем степену апстракције таква порука даје информацију 1. о релацији коју говорник констатује између различитих делова света, или 2. о укључењу неког материјалног објекта међу денотате одговарајућег општег појма. На синтаксичком плану таква семантичка структура примарно добија облик реченице с предикатским изразом, а то је најчешће глагол, као конститутивним чланом, и аргументским изразима, а то су најчешће именичке синтагме, као допуне. Те допунске именичке синтагме налазе се у одређеним падежним односима. То значи да се падеж у овом истраживању, као и у другим радовима З. Тополињске, у духу њене антропоцентричне теорије падежа, схвата као синтаксички однос између предикатског израза и именичке синтагме која зависи од њега, или, секундарно, као синтаксички однос између две хијерархизоване именичке синтагме. (Падежна теорија З. Тополињске изложена је у више њених радова, поред других и у монографији *Język, Człowiek, Przestrzeń* /1999/, приказаној у *Зборнику Мајице српске за славистику*, св. 58—59).

У посматрању синтаксичких последица морфолошке деривације у македонском и пољском језику З. Тополињска полази од претпоставке, прихваћене у целој серији *Пољски ~ македонски: граматичка конфронтификација*, да постоје две и само две синтаксичке структуре: реченица и именичка синтагма. Реченица на семантичком плану представља наше виђење релација које повезују посебне делове света, као што су материјални предмети, лица, ситуације, психичко стање итд., односно, реченица је носилац предикације, док су именичке синтагме називи којима именујемо одређене делове света, тј. именичке синтагме су носиоци номинације. Предикација има примаран карактер, док је номинација одређених делова света апстрактнија когнитивна операција.

Синтаксичку деривацију Зузана Тополињска види као синхронијски процес, прелазак са експлицитнијег ка сажетијем, кондензованом синтаксичком моделу који има исти појмовни садржај. То значи да синтаксичка деривација води: (а) од реченице ка именичкој синтагми, на пример: *Прекуцавам докторску дисертацију* → *моје прекуцавање докторске дисертације*, *Предузећа подносе годишње извештаје* → *подношење годишњих извештаја од стране предузећа*, (б) од развијеније ка сажетој реченичној структури, нпр. *Преврћем листове једне књиге* → *Листам једну књигу*, *Прихватила сам ту мисао као своју* → *Усвојила сам ту мисао*, (в) од развијеније ка сажетој именичкој синтагми, нпр. *јакна сачињена од коже* → *кожна јакна*. По примерима се може закључити да импулс за промену синтаксичког модела увек долази од морфолошких деривата који у

процесу деривације прелазе у другу групу речи са другом примарном синтаксичком структуром. При томе, као што лексичком фонду једног језика припада отворени скуп потенцијалних творбених деривата, од којих је само један део регистрован у текстовима и речницима, тако и фонд синтаксичких конструкција има потенцијалан карактер.

Полазна тачка у анализи 3. Тополињске у овој књизи су транспозицијски деривати карактеристични за три основне аутосемантичне групе речи: глаголи *V*, придеви *A* и именице *Sb*. Зузана Тополињска напомиње да та проблематика не може бити потпуно обрађена без великог електронског корпуса текстова на македонском и пољском језику, који у току истраживања није био доступан, због чега студија даје уопштен увид у ту проблематику и отвара проблеме који би требало да буду подробније проучени у будућности.

Даље, у семантичкој структури предиката, поред централног релационог садржаја уграђена је и минимална информација о његовим аргументима (такозвана семантичка ограничења). На пример, у садржај глагола *сјавати* уграђена је информација — 'живо биће', у садржај глагола *читати* уграђене су информације 'човек' и 'текст'. Процес транспозицијске деривације може, али и не мора променити комуникативну хијерархију семантичких компонената који се садрже у базичној лексеми. На пример, прелазак од *читати* у *читање* представља демоцију првог персоналног аргумента, а прелазак од *читати* у *читалац* представља постављање тог првог персоналног аргумента на врху комуникативне хијерархије.

Књига је подељена на два дела, сагласно тези да постоје две и само две основне семантичке и синтаксичке јединице текста: реченица и именичка синтагма. У складу с тим, у првом делу књиге разматра се деривација која води од реченице до именичке синтагме, а у другом делу је разматрана деривација у оквирима реченице или именичке синтагме.

Монографија је богата опсервацијама, чињеницама и закључцима како оних општије природе тако и оних ужег опсега, све до таквих које се односе на врло специфичне појаве.

Једна од суштинских поставки у књизи јесте да је синтаксичка деривација која води од реченице до именске синтагме са структурног гледишта најважнија деривациона линија, која је највише у стању да обогати наслеђени инвентар синтаксичких модела. Она је и основни облик семантичке и синтаксичке кондензације текста, а њени морфолошки носиоци су именице мотивисане глаголима или придевима, тј. и *nomina stativa* (У македонском језику, више него у пољском, *nomina actionis* су временом, бар у неким контекстима, добила значење *nomina acti*.)

У истраживању је, поред осталог, потврђена и допунски оснажена теза (Б. Конеског и, касније, И. Чашуле) да је експанзија глаголске именице као кондензатора у македонском језику умногоме последица чињеница да македонски језик нема инфинитив, тј. извршена је прерасподела синтаксичких функција, при чему се као посебно важан показао однос између глаголских именица и глаголских прилога у македонском језику, посебно када је реч о изражавању асоцијативних, темпоралних или каузалних односа.

Истраживање је такође потврдило тезу да је примарна функција придева — предикативна, а не функција модификатора у именичкој синтагми, поред низа других општих и релевантних закључака до којих се дошло у истраживањима чији се резултати у књизи 3. Тополињске о синтаксичкој деривацији у пољском и македонском језику.

Монографија Зузане Тополињске поред тога што доноси нова сазнања о синтаксичкој деривацији уопште, попуњава до сада необрађену област у поређењима пољског и македонског језика дајући истовремено нова виђења појединих језичких појава у пољском и у македонском језику понаособ. Другим речима, та монографија је информативна и подстицајна и на општелингвистичком плану, и на плану конфронтативног проучавања словенских језика као и посматрано само из полонистичког или само из македонистичког угла. Истовремено, она може бити подстицајна за слична проучавања других словенских језика. Шеста књига у едицији *Пољски ~ македонски: грамањичка конфронтиација* такође још једном убедљиво потврђује да је пољски језик међу словенским језицима један од најбоље проучених на конфронтативном или кон-

трастивном плану, а да су, с друге стране, конфронтативна проучавања македонског језика до сада најпотпунија и најуспешнија у димензији његовог поређења с пољским језиком.

*Предраж Пијер
Милена Танасијевић*

UDC 81:929 Fekete E. (049.3)
821.163.41-4

Милош Јевтић, *Језички ђуџокази Егона Фекеће* — Београд: Београдска књига;
Ваљево: Кеј, 2003 (Колекција *Одговори*, 125)

Трудом публицисте Милоша Јевтића историја славистике друге половине XX века, и српске и светске, подробно је осветљавана из посебног медијског и жанровског угла — прво у форми разговора у радијским емисијама „Гост Другог програма” у редовним недељним вечерњим емисијама на Другом програму Радио Београда, а затим и у зборницима *Са светским славистима* (1991) и *Са домаћим славистима: прва књига* (1996), као и у засебним књигама колекције „Одговори”, у којима су поред осталих објављени разговори са академицима Милком Ивић и Павлом Ивићем. У истој едицији објављена је и књига разговора са професором Егоном Фекеће.

Неки читаоци у књигама траже узбуђење, други умирење, а слично је и са писцима — једни пишу са страшћу, која током писања расте, а други пишу да би се неке мукe у себи ослободили. Трећи пак говоре и пишу да би спокојно поделили са другима своје искуство, научно и животно. Књига разговора Милоша Јевтића са Егоном Фекеће припада овој трећој групи. Док путује кроз ту књигу, читаоцу се може наметнути поређење да је биографија у нечему као географија. Као што у природи постоје неприступачне планине, а постоје и приступачне висоравни, тако постоје и људи вулканске еруптивности, и људи попут питомих висоравни, где се због ширине понекад не примећује висина.

Егон Фекеће, ако се то поређење на њега примени, има биографију која више одговара другом делу поменуте аналогije. А и прича, коју је у разговору с Милошем Јевтићем испричао Егон Фекеће, прича о себи и о другима, о језику и око језика, богата је и мирна, и само ратна времена унесу у тај мир испуњен стрпљивим радом неке драматичне моменте.

Живимо у времену вештачких убрзања и вештачких узбуђења, када се људи просто подстичу да у свему траже акцију и утакмицу, што се потом лако изроди у сукобе и ратове — од спортских навијача, полемичара и политичара до ратова између држава и њихових војних сила. Утолико су корисније, као добар пример, биографије у којима се показује како се тихим и истрајним радом зида једна научна грађевина, на корист и савременицима и онима који тек треба да дођу.

Исцрпан увид у то о чему је мислио, шта је писао и шта предавао професор Фекеће током свог још увек врло активног радног века — помаже да се избегне стереотип сагледавања нечијег опуса углавном према новијим радовима. Скрећем зато пажњу на граматичарска истраживања Егона Фекеће, посебно на његов монографски опис категорије придевског вида, једне од најнестабилнијих граматичких категорија српског језика, коју нико ни пре ни после њега није тако исцрпно као он описао и објаснио. Око те значајне студије груписан је читав блок других лингвистичких радова Егона Фекеће, из морфологије и синтаксе, односно морфосинтаксе и лексикографије, раније српскохрватског, сада српског језика, укупно преко двеста радова разноврсног профила и обима.

У новој књизи разговора са Милошем Јевтићем, која представља ново и значајно проширено издање њихове претходне сличне књиге *Свет језика* (2000), Егон Фекеће испричао је, колико то може стати у корице једне књиге, по много чему поучну причу о животу посвећеном школовању, научном и наставном раду и породици, или ако обрнемо редослед животног окружења од ужег ка ширем — причу о неколико поколења једне породице, о менама српског школства у XX веку и, поготову, о значају

добрих учитеља, о српској славистици и посебно сербокроатистици, односно србистици друге половине XX века, посматраним у ширем научном контексту, о бурној судбини Југославије, земље у којој је Егон Фекете рођен и у којој је провео највећи део свог досадашњег века, о проблемима савременог света гледаним очима универзитетског професора и саветника једног угледног научног института, који уме да запажа, пореди и закључује, без резигнације пред проблемима и без превеликог заноса пред успесима.

Наслов књиге одабран је тако да истакне оно што је у њој најприсутније, а то је стално и ненаметљиво упућивање на оно што Егон Фекете види као правац у којем треба ићи, пре свега у науци о српском језику, али и у свакодневном животу, било да говори о савременом стању у науци о српском језику и у славистици, било да истиче примере које треба следити, било да говори о традиционалним вредностима, које треба наставити или о модерним токовима из којих се не сме изостати, било да говори о академицима Павлу Ивићу и Митру Пешикану, с којима је дуго сарађивао, или о раду на *Речнику српскохрватског и књижевног језика САНУ*, било да говори о статусу енглеског језика у савременом свету, о тероризму, о новом светском поретку, о државној заједници Србије и Црне Горе или о некој од других тема на које га упућују питања Милоша Јевтића.

У свест данашњег читаоца и љубитеља доброг српског језика име Егона Фекете утиснуто је пре свега захваљујући његовим радовима из области српске лингвистичке нормативистике и српске говорне културе.

Традиција је корен сваке културе. У српској културној традицији XX века посебно место има лист-стогодишњак *Полиџика*, а у *Полиџикиној* је традицији да има добру културну рубрику. У традицији *Полиџикине* културне рубрике јесте објављивање чланака о српском језику и о српској говорној култури. О српском језику су у *Полиџици* повремено писали академици Александар Белић, Павле Ивић, Митар Пешикан, Иван Клајн, а и други језички стручњаци, нпр. врло дуго професор Миодраг Лалевих. Током првих година XXI века о питањима српске говорне културе у *Полиџици* најчешће пише проф. Егон Фекете па је и та тема неизбежно отворена у књизи *Језички љушокази Егона Фекете*. И као што су неки његови претходници своје чланке из *Полиџике* објавили и у засебним књигама, тако је и проф. Фекете објавио неколико књига у жанру приручника типа језичких саветника или поучника.

Да би тај веома значајан део рада Егона Фекете био правилно схваћен, корисно је нагласити да је Егон Фекете и граматичар и лексикограф, са искуством и универзитетског професора и истраживача у научном институту. Због чега је то важно? Зато што је за писање о култури говора за најшири круг читалаца важно и одлично стручно, чак истраживачко, познавање материје о којој се пише, као и добрим професорима својствено искуство како да се понекад замршена питања изложе једноставно, али без претераног упрошћавања, а најзад и лексикографска прецизност и сажетост, јер у речницима не сме бити празног хода ни сувишне приче.

Лична и професионална одмереност ту је такође драгоценост, јер у питањима говорне културе има и таквих појава о којима се може и мора судити одлучно, али и таквих која траже пре препоруке него чврсте судове. Иако многи читаоци више воле категоричност, различити степени стабилности неких појава у језику траже да се о њима говори са одговарајућом не стално истом мером одлучности. Све те особине, које, уосталом, одликују и књигу *Језички љушокази Егона Фекете*, имају чланци и књиге о српској говорној култури које је он написао и које пише и на које се осврћу Милош Јевтић и Егон Фекете у *Језичким љушоказима...* Заправо, чланци Егона Фекете у новинама и књигама готово да су написани као опис речи у речнику и сасвим сигурно би могли бити сакупљени у речник спорних питања српске говорне културе, што ће вероватно једном и бити урађено.

Ипак, Егон Фекете не избегава категоричне констатације тамо где је то потребно (нпр. када је реч о конструкцијама типа *с обзиром на*, о неправилној употреби облика за потенцијал, о генитиву множине именица на *-лац* и о другим питањима), па понекад не избегава ни улажење у мале увек врло обзирно вођене полемике (нпр. у вези са именицом *евро*), а не клони се ни повременог посезања за донекле заборављеним речима, као што је она коју је ставио у наслов једне од своји најновијих књига *Је-*

зичке доумице. Можда су неки били у недоумици или у двоумици шта су то доумице, али та реч, слична по значењу и структури *доскочици*, *досейки* и сл., одавно је у српском језику, само је била мало затурена. Па су и доумице једно такво зрно у богатом грозду речи са кореном УМ (*изум*, *изумейи*, *изумишељ*, *наум*, *наумији*, *науман*, *разум*, *разумейи*, *разуман*, *несјоразум*, *сјоразум*, *сјоразумейи се*, *сјоразуман*, *једноумље*, *једноуман*, *дубокоуман*, *илијкоуман*, *малоуман*, *безуман*, *безумље*, ... па тако и двоумице, недоумице, укључујући и доумице и сл.).

Попут његових претходника Егон Фекете помно прати промене у савременом српском језику, пре свега у медијској области, често подстицан питањима оних који читају његове чланке и који деле његову жељу да се српска говорна култура учини богатијом, а српска језичка норма прецизнијом и стабилнијом.

Књиге разговора публицисте Милоша Јевтића са научницима и уметницима којима је поклатио своје поверење, као што је и књига *Језички путокази Егона Фекеће*, објављена као 125. у колекцији *Одговори*, садрже, као једну од препознатљивих особина, представљање Јевтићевог саговорника из више угла, укључујући и јавне и приватне стране личности, као и могућност да се саговорници према неким питањима одреде не само рационално него и емотивно. И у књизи разговора са Егоном Фекете има више таквих места. Поред оних, где Егон Фекете говори о својој породици посебно су упечатљиве странице на којима он говори о академику Павлу Ивићу, којег је познавао пола века, сарађивао на многим пословима и пријатељовао. У тим сећањима издвајају се она која сведоче о последњим годинама живота и рада академика Павла Ивића. Речи које је о проф. Павлу Ивићу изрекао проф. Фекете одишу убеђењем да се морамо с највећом поштовањем односити према својој научној и културној традицији, не губећи из вида захтеве времена садашњег и будућег.

И овај прилог представљању *Језичких путоказа Егона Фекеће* представља покушај да се скрене пажња на књигу која на врло поучан начин сведочи о једном богатом личном улогу у новију српску филолошку традицију, оном који исписује проф. др Егон Фекете.

Предраг Пијер

UDC 811.16'37(049.3)
821.163.41-4

Alina Kreisberg, *Le storie colorate*, Edizioni Tracce, 2001

Fenomen prepoznavanja i imenovanja boja već dugo privlači lingviste, psihologe, filozofe i antropologe. Još u devetnaestom veku „otkriveni su” egzotični jezici u kojima postoji veoma mali broj termina za boje (tako, naprimer, danas, jedan od jezika Nove Gvineje, ima samo reči za crno i belo). Takva istraživanja navela su pobornike *Hipoteze o jezičkom determinizmu* (Sapir-Vorfova hipoteza) na pomisao da govornici jezika sa malim brojem naziva za boje nisu u stanju da uoče razliku između određenih boja i nijansi (Lucy, 1992). Protiv takvog stava ustali su psiholozi nedeterminističke orijentacije (Rosch, 1978), koji su svojim eksperimentima dokazali da je percepcija boja univerzalna i da jezik tek neznatno utiče na nju. U novije vreme pokazalo se da kategorizacija boja ipak u znatnoj meri zavisi od jezika (Davidoff, et al. 1999). Bilo kako bilo, o odnosu boja u jeziku i mišljenju može se naširoko pisati i raspravljati (Ašić, 2004). Ipak, imenovanje boja u jeziku zavređuje pažnju lingvistike, nezavisno od njegovog uticaja na mišljenje. Poznato je da različiti jezici različito imenuju boje i njihove nijanse, da pripisuju različite simboličke vrednosti bojama, te ih različito koriste u metaforama. Knjiga Aline Krajsberg (Alina Kreisberg), docenta na Univerzitetu „G. d’Annunzio” u Peskari, govori o bojama u tri slovenska jezika (poljskom, ruskom i srpskohrvatskom¹) u poređenju sa italijanskim jezikom. Knjiga nosi veseo naziv *Le storie colorate (Obojene priče)* i nastala je na osnovu autorkinih članaka i referata na konferencijama. *Obojenih*

¹ Autorka je tako izbegla u velikoj meri veštačko i političko cepanje srpskohrvatskog jezika na dva, odnosno tri jezika (srpski, hrvatski i bošnjački).

priča je dvanaest i svaka je posvećena određenom neobičnom fenomenu (ili grupi fenomena) u vezi sa upotrebom boja u slovenskim (i ne samo slovenskim) jezicima. Alina Krajsberg piše nadahnuto i sami nazivi poglavlja pokazuju da savremena lingvistika ne mora da bude isključivo spoj hipoteza, formula i dijagrama. Ona u ovom delu pokušava da odgonetne kako to da se (što se govornicima neslovenskih jezika ponekad može činiti neverovatnim) nečije farmerke i kosa mogu nazvati plavim, kako to da se nekom ko se vratio sa mora sa lepom bakarnom bojom može reći „Jao, baš si divno pocrneo!“, kakve su to srebrne i azurno-plave lišice, zašto (u nekim jezicima) ne postoji pesak bež boje ali postoji žuta štampa, itd.

Prva obojena priča nosi naziv *Beli mačor*, *crni mačor* i posvećena je dvostrukoj prirodi crne i bele boje. Oduvek su se ljudi pitali da li su crno i belo „prave“ boje (poput crvene ili plave), ili su samo sinonimi za prisustvo odnosno odsustvo svetlosti (videti: Berlin & Kay, 1969, tri komponente pojma boje²). Alina Krajsberg polazi od ideje Tokarskog (1995) da se crno i belo mogu koristiti u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. Prvi tip upotrebe se zasniva na luminozitetu, a drugi na pravoj hromatskoj vrednosti. Za ovaj drugi tip vezuju se prototipi belog i crnog: sneg, mleko, so, ugalj, smola. Ali šta sa *crnim* i *belim vinom*, *belom kafom*, *crnim hlebom*, *kožom pocrnalom od sunca* (koja je kod osoba svetle puti zapravo narančasta), *crnim* i *belim danima* ili staroruskim *belim očima*, entitetima koji nisu stvarno beli i crni? Njih autorka vezuje za kvantitativnu upotrebu. Ona primećuje da se upravo u ovoj kvantitativnoj upotrebi javljaju razlike među jezicima, dok su kod kvalitativne upotrebe prototipi crnog i belog uglavnom (ali ne uvek, to u izvesnoj meri zavisi od kulture i geografskog podneblja) isti. Znatan deo ovog poglavlja posvećen je simboličkim vrednostima crne i bele boje. Kao naročito zanimljive primere iz poljskog izdvajamo *biały mazur*, *biały walz*, *czarna polevka*, *biała pleć* (za ženski pol) izvedeno od boje ženskog šešira. Crno, kako u slovenskim jezicima tako i u italijanskom, ima negativnu konotaciju: *crni petak* (odnosno *ponedeljak* u ruskom), *crne misli*, *crna berza*, *crni fond*, *crno lice od bola*, *videti sve crno*, *crni Arapin*, *czarna niewdzięczność*, *черная неблагодарность*, *черная работа*. Ali pojam belog ne vezuje se samo za nevinost i čednost već i za neuobičajenost: tako je *bela vrana* u neku ruku isto što i *crna ovca*. Isto važi i za *biały wiersz*, *белуű емух* — slobodan (dakle netipičan) stih bez rime. Blizak ovoj upotrebi jeste i izraz otići u *beli svet*, koji postoji u ruskom i srpskohrvatskom. Belo se javlja i kao intenzifikator *biała złość* (*beli gnev*). Autorka razmatra i problem prevođenja sa poljskog na italijanski izraza *zębi białe jak ser* (*zubi beli kao sir*), budući da su u tom delu Evrope sirevi obično žute boje što upravo asocira na neželjenu boju zuba.

U drugom poglavlju, koje nosi naziv *Plava slika plavog*, Krajsbergova uvodi grupu termina koji u slovenskim jezicima pokrivaju deo spektra koji pripada plavoj boji. Naime slovenski jezici su, za razliku od romanskih i germanskih na primer, poznati po velikom broju prideva koji označavaju različite nijanse plave boje. Tako u poljskom jeziku nalazimo na sledeće termine za podvrstu plave boje: *niebieski*, *granatowy*, *lazurowy*, *szafirowy*, *fiolkowy*, *indygo*, *turkusowy*, *kobaltowy*. Fenomen koji je privukao dosta autorkine pažnje jeste boja *синий* u ruskom (odnosno *siny* u poljskom). Ona označava veoma tamnu plavu boju, koju gotovo potpuno lišenu svetlosti. Zato se u ruskom i može reći *синий как сажа* (*plavo kao čad*).

I sledeće poglavlje ove knjige posvećeno je plavim bojama, ali sa komparativističkog aspekta. Autorka poredi italijanske termine za plavo (*azzurro*, *blue* i *celeste*) sa poljskim (*blekitny*, *niebesky* i ostalim gore navedenim hiponimima plavog) i njihove međusobne odnose, uz poseban osvrt na plan dijahronije.

Svedoci smo da je balkanskih misterija mnogo, te da se mnoge od njih nikada neće razrešiti, ali u ovoj knjizi pod *Balkanskim misterijama* autorka podrazumeva one vezane za različite upotrebe lekseme *plav* i njenih hiponima (oblast ovdašnje čitalačkoj publici dobro poznata, pre svega zahvaljujući radovima M. Ivić: 1995, 1996). U ovom poglavlju se analizira upotreba prideva *sinj*, *modar* i *teget* u srpskohrvatskom jeziku u poređenju sa ruskim i poljskim ekvivalentima. Krajsbergova otkriva odakle dolazi neutralnost termina *plav* te njegova, za one koji nisu slavisti, vrlo neuobičajena upotreba kada označava svetlu kosu. Otkrivamo da je u korenu prideva *sinji* glagol *sijati*, što je kontradiktorno njegovoj sadašnjoj upotrebi u slovenskim jezicima, ali pokazuje semantičku evoluciju koncepta *plav*. On se u širem smislu uvek vezuje za luminozitet. Na ovu se konstataciju nadovezuje sledeće poglavlje knjige, koje ima za predmet *Istoriju i preistoriju prideva plav i drugih njegovih slovenskih koresponden-*

² Boja u užem smislu, luminozitet i osvetljenost.

ta. Krajsbergova smatra da se značenje prideva plav isključivo zasniva na kvantitativnoj upotrebi boja (opozicija svetlo-tamno). Tako se u ruskom jeziku *полюбой* isključivo odnosi na životinjsko krzno, a u poljskom na boju kose i ride krzno, dok u srpskohrvatskom pored boje kose označava i svetlu put osobe. U poljskom pridev *plowy* dolazi od glagola *plowieć* (bledeti). Autorka zaključuje da se hipoteza Tokarskog može reformulisati: čak i u jezicima sa razvijenom terminologijom za boje mogu se naći ostaci binarnog sistema crno-belo. To se upravo ogleda u različitim značenjima lekseme plav.

U sledećem poglavlju Krajsbergova pokazuje da konceptualna opozicija *svetlo-tamno* ne određuje samo leksičku opoziciju tipa *синий — золотой* u slovenskim jezicima već i druge hromatske parove u neslovenskim jezicima. Primeri za to su *purple-red* u engleskom, *vörös-piros* u mađarskom, koji se odnose na crveni kolorit. Kao kriterijum za proveru da li je boja inherentno svetla ili tamna, autorka uvodi test — da li se pridev može kombinovati sa istoimenim modifikatorima. Tako se, naprimer, ne može reći *svetlo crno* ili *tamno belo*. Opšte uzevši, boje izvorno svetle se mahom kombinuju sa adverbom *svetlo*, i obrnuto, tamne boje se kombinuju sa adverbom *tamno* (naprimer, *svetlo žuta košulja* i *tamno sivi džemper*). Ali ovo pravilo ima i svoje izuzetke: tako se u ruskom za boju očiju može upotrebiti izraz *цветно синий*.

Sedmo poglavlje nosi naziv *Specifični hromonimi*, i posvećeno je bojama koje se kombinuju isključivo sa imenicama koje u svojoj semantičkoj strukturi poseduju određenu odliku. Takve su antropocentrične boje koje se odnose samo na ljudski kolorit ili katkad još i na domaće životinje. Primeri za to su srpskohrvatski pridevi *riđ*, *sed*, *plav* (u značenju *svetao*) i *zelen* (kada se odnosi na sivkastu dlaku konja ili psa), a u poljskom *oliwkowy*, *rumiany*, *ruży*, *śniady*, *smagły*, *ziemisty* i *blond*. Nasuprot „ljudskim”, postoje i „neljudske” boje — one koje se nikako ne mogu kombinovati sa imenicama koje se odnose na čoveka. Tako se u poljskom hiponimi prideva *niebieski* — *lazurowy*, *granatowy*, *szafirowy* ne mogu odositi na boju ljudskih očiju. Najzad, postoje i boje koje se isključivo odnose na boju tkanine. Takva je na primer *beżowy* u poljskom (od francuskog *beige*) koja se ne može kombinovati sa nečim prirodnim kao što je pesak (*beżowy piasek*).

O l'Omega, rayon violet de Ses Yeux! (O, omega, ljubičasti sjaj njenih očiju!).

Osmo poglavlje počinje Remboovim stihovima, ali se ne bavi analizom upotrebe boja u pesmama ovog predstavnika francuskog simbolizma već leksemama koje označavaju veoma retku tamno-plavu boju očiju. Tako u poljskom i u italijanskom imamo parove *fioletowy — fiołkowy*, odnosno *violetto — viola*, čiji su prvi članovi opšte boje a drugi se odnose isključivo na boju ljudskih očiju. Krajsbergova navodi da u srpskohrvatskom, pored leksema *ljubičast* i *lila*, postoji i leksema *violetan* koja se odnosi samo na oči. No, ona je, koliko znamo, dosta retka u istočnoj varijanti srpskohrvatskog. Sve u svemu, zaključuje autorka, faktori koji učestvuju u stvaranju različitih naziva za istu boju su — da li se ona odnosi na: a) artefakte, b) prirodne fenomene, c) ljudske odlike, ili d) krzno domaćih životinja.

Sledeće poglavlje posvećeno je vezi sivog i plavog u slovenskim jezicima. U poljskom ovaj deo spektra pokrivaju tri prideva *szary*, *siny* i *siwy*, a u ruskom pet: *синий*, *серый*, *сизый*, *сивый*, *седой*. Autorka poredi navedene prideve u dva jezika. Na kraju navodi da određeni pridevi pored hromatskog elementa imaju i druge značenjske elemente: tako *siny*, *sinj*, *modar* i *cedoŭ* asociraju na starost ili bolest, te imaju negativnu konotaciju. Autorka ih naziva „nečisti hromonimi”. Nasuprot tome, rusko *красный* (po čijoj se hromatskoj upotrebi ruski razlikuje od svih ostalih jezika u kojima se krasno odnosi na lepotu, estetski kvalitet, a ne na boju) je „čista boja” i asocira na nešto pozitivno.

Dakle, postoje, kako se u samom naslovu desetog poglavlja kaže, *Lepe i ružne boje*. Tako se u poljskom boje *perłowy*, *seledynowy*, *modry*, *złoty* i *niebiesky* ne mogu kombinovati sa pridevom *brzduky* (*ružan*). One su i po denotaciji i po konotaciji lepe. Sa žutom bojom stvar je drukčija: ona ne označava obavezno nešto negativno (setimo se žutog sunca i zlata), ali često ima negativnu konotaciju (označava neku vrstu degradacije), kako u slovenskim tako i drugim indoevropskim jezicima: *žuta štampa*, *žuta kuća*, *žuta kosa*³, *mieć żolte papiery* (*imati psihičke probleme*).

³ Obično kosa veštački obojena u ružnu i neprirodnu nijansu plavog.

Pretposlednje poglavlje se razlikuje od prethodnih. Ono se ne bavi isključivo semantičkom boja već i morfologijom i donekle sintaksom. Na početku autorka ispituje mogućnost jačljanja određene lekseme za boju u sledećim konstrukcijama:

- 1) Ce N est de couleur X. (Ovaj N je X boje.)
- 2) Ce N est couleur de X. (Ovaj N je boje X-a.)
- 3) Ce N est couleur X. (Ovaj N je boje X⁴.)
- 4) Ce N est X. (Ovaj N je X.)

Ne mogu se sve lekseme za boju naći u svim konstrukcijama. Naime ako boja nije „prava” već izvedena (na primer *boja meda*) ona se neće uklopiti u četvrti tip konstrukcije (*Ova suknja je boje peska*; ali **Ova suknja je pesak*). Krajsbergova zatim prelazi na kontrastivnu analizu Menijeve (Meunier, 1978) podele na specifikatore i indikatore (u pridevima tipa žuto-zelen, žuto je indikator a zelen je specifikator). Među jezicima postoje razlike: tako je u francuskom *rose-rouge* boja (*ružičasto-crvena*) a u poljskom kombinacija dve boje — *ružičasto-crveni dežen*. Naposljetku, ona ispituje sufikse za neodređenost i zaključuje da su oni u francuskom (*âtre*) i italijanskom (*astro*) pejorativni, dok u slovenskim jezicima nemaju tu značenjsku komponentu (na primer, *beličast* u srpskohrvatskom nije nimalo pejorativan).

Poslednje, dvanaesto poglavlje, kao i osmo, ima poetski naslov. Ovaj put je reč o prvom stihu čuvene Ljermontovljeve pesme *Белеет парус одинокой* (*Beli se usamljeno jedro*). Ovaj stih nije izabran samo zbog svoje lepote već i zbog glagola beleti. On uvodi temu ovog poglavlja — veza između boja i glagolskog aspekta (Vendler, 1967⁵) kod glagola izvedenih od naziva za boje. Nesvršeni glagoli označavaju postepeno menjanje boje (*Trava žuti*), a svršeni trenutnu promenu boje (*Pocrveneli su mi obrazi*). Prelazni nesvršeni glagoli označavaju promenu stanja objekta (*Duvan žuti prste*). Autorka se posebno osvrće na postojanje u slovenskim jezicima pseudo-refleksivnih i medijalnih glagola za obojenost (*beleti se, crneti se* itd). Oni označavaju stanje obojenosti (*Trava se zeleni, obrazi joj se crvene*).

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ašić T. (2004), *La représentation cognitive du temps et de l'espace; analyse pragmatique de données linguistique en français et dans d'autres langues*, doktorska disertacija, Univerzitet u Ženevi, ISC CNRS Lyon.
- Berlin, B & Kay, P. (1969), *Basic Color Terms: their Universality and Evolution*, Berkeley, University of California Press.
- Davidoff, J, Davies, I & Roberson D, (1999) *Color categories in a stone age tribe*, Nature 402 (6762), 604—605.
- Ivić, M. (1995), *O zelenom konju*, XX vek, Beograd.
- Ivić, M. (1996), *O izrazima plav i modar: nova saznanja*. — Južnoslovenski filolog, LII, 11—17.
- Lucy, J. A. (1992), *Language diversity and thought: A reformulation of the linguistic relativity hypothesis*, New York, Cambridge University Press.
- Meunier, A. (1978), *La couleur et ses termes en français*, in: S. Tornay, ed, Voir et nommer les couleurs, Nanterre, Labethno, 167—179.
- Rosch, E. (1978), *Principles of categorisation*. In E. Rosch & B. Lloyd (Eds.), *Cognition and Categorization*, Hillsdale, N. J.: Erlbaum.
- Tokarski, R. (1995), *Semantyka barw we wsótczesnej polszczyźnie*, Lublin, Wyd. UMCS.
- Vendler, Z. (1967), *Linguistics in Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca, New York.

Tijana Ašić

⁴ Vrlo netipična i gotovo neprihvatljiva konstrukcija u srpskom. Na primer ova kutija je boje plave.

⁵ Vendler u svojoj studiji iz 1967. uvodi temporalnu ontologiju koja se sastoji iz četiri aspektualne klase (autor ih naziva: *states, activities, accomplishments, achievements*).

Леош Шатава, Језик и идентитет етничких мањина (могућности очувања и ревитализације). Праг: Cargo Publishers. 2001. — 160 str.

Ретке су и драгоцене публикације на словенским језицима чији је предмет анализе — проблематика етничких мањина — обрађен са становишта социолингвистике. Прецизније речено, издање прашке издавачке куће Cargo Publishers, изузетно активне у објављивању дела из области друштвених наука, разматра актуелна питања из домена теорије етничких мањина из угла социологије језика (пре свега Џошуе Фишмана) и етнологије. Аспекти двеју поменутих научних дисциплина се у раду Леоша Шатаве успешно међусобно допуњују. Оваква врста комплементарности је чињеница која не би требало да изненади потенцијалне читаоце-слависте, када се узме у обзир израита интердисциплинарност корпуса савремених друштвених наука. Треба такође истаћи да је аутор овог издања доцент у Институту за етнологију Филозофског факултета на Карловом Универзитету у Прагу, а од 1994. до 2000. године радио је као сарадник у Одељењу за емпиријска културна истраживања/етнографију у Лужичкосрпском институту у Будишину.

Као полазну тачку у представљању свог богатог истраживачког искуства, Л. Шатава узима тврдњу Џ. Фишмана да је практичан приступ проблемима језичке и етничке унификације на регионалном и глобалном нивоу, својеврсне трансформације разнородних етничких заједница у „јединствану светску цивилизацију” — запостављен и потцењен. Због тога дело које је предмет овог приказа није намењено искључиво академским и универзитетским радницима већ и активистима у конкретним процесима етничко-језичке ревитализације.

Иако се свест о припадности одређеној етничкој заједници у науци све чешће интерпретира само као један од сегмената у формирању етничког идентитета, у савременом друштву се ипак, према Шатавином мишљењу, значају и функционисању етничитета објективно придаје много већа пажња. У уводном делу износи се кратак преглед развоја и облика етничитета са две крајње позиције: прве, коју карактерише схватање етничитета као највише вредности надређене свим осталим људским вредностима и друге у којој преовладава схватање етничке свести као „атавистичког анахронизма”, потенцијалног извора ксенофобног понашања и конфликта, те препреке економском просперитету. Ове две позиције Шатава објашњава двема концепцијама, парадигмама друштвеног понашања: 1) *или* — или и 2) *не само — већ и*. Присталице прве концепције сматрају да човек припада искључиво једној или другој етничкој заједници, треће могућности нема. Овакав поглед произлази из поимања народа као заједнице једног истог језика, културе и понашања. И не мора бити првенствено контрапродуктиван (на шта би рецимо могао да упућује још увек неизванстан исход етничке диференцијације по наведеном принципу на просторима Балкана), већ и користан — у случају балтичких народа бившег СССР-а.

На другој страни, концепција „не само — већ и” подразумева културни плурализам и коегзистенцију свих етничких заједница и постепено се шири са Запада (Западна и Северна Европа, СЛД) на Исток [мада треба признати — не увек и спонтано, Д. С.]. Аутор се придржава тврдње да је народ свакодневни плебисцит и оптимистички предвиђа да ће управо овим путем, који је замишљен као остварење идеала грађанске једнакости, слободе и солидарности, у будућности кренути већи део човечанства. Притом закључује да „плурализам у себи носи трансформацију у којој се као прилагодљивија понаша мањинска култура” и тражи најприхватљивији пут између ове две концепције, чија је манифестација у контексту етничких мањина обележена екстремима — сепаратизмом, конфликтима и насиљем на једној страни и асимилацијом на другој.

Други одељак књиге, под називом *Мале етничке и језичке групаиције — савремене активности на пољу одржавања и ревитализације идентитета и језика (теорија и пракса)*, доноси класификацију етничких мањина (стр. 32), кратак аналитички преглед терминолошког апарата, као и механизма међународне правне заштите етничких мањи-

на (стр. 34). У овом делу Л. Шатава такође описује могуће сценарије процеса асимилације, поставља питање у којој мери је асимилација у односу мањина/већина обострана и на изабраним примерима показује да је успешна ревитализација могућа. Вођен још једном мишљу Џ. Фишмана да је компарација појединачних случајева успешне језичке ревитализације један од најкориснијих метода на пољу одржавања и оживљавања мањинских језика и популација, позива на интензивнију размену искустава међу самим мањинама.

Као искусни истраживач др Шатава реално сагледава проблематику ревитализације, разматра и питање „вештачког одржавања” језика, у исто време износи индиректно критику на рачун једног дела лингвиста који послу одржавања (малих) језика приступају користећи се „респираторима и трансплантацијом”. Али он такође упозорава и на могући фаталистички приступ проблематици, што првобитно питање да ли је заустављање асимилације могуће, трансформише у дилему да ли је оно у конкретной ситуацији реално и пре свега — потребно. Одређивање границе између „вредног очувања” и „већ изгубљеног” засигурно није једноставан посао, нарочито кад се има на уму чињеница да продуктивна иницијатива у процесу ревитализације у ретким случајевима долази изван граница одређене социјалне мреже.

У трећој глави (*Smysl snah o zachování etnické identity a jazyka: argumentace*) износи се аргументација у корист ревитализације, коју аутор дели на две комплементарне подкатеорије: идеалистичку и практичну.

Идеалистичка аргументација подразумева позитивне вредности које доноси културна разноликост које се у мањинском језичком контексту крећу на скали од „језик као проблем”, преко „језик као право” до „језик као извор [духовног богатства — Д. С.]”. Аргументација о практичним вредностима ревитализације сагледава се са економског аспекта (познавање мањинског језика у одређеном тренутку може бити препрека на нивоу колектива, али и велика предност и извор стицања материјалног богатства) и образовног аспекта.

Леош Шатава је, између осталог, добар познавалац односа не само у оквиру (средњо)европских, већ и светских етничких заједница. Он стрпљиво и убедљиво оповргава разлоге које родитељи често наводе при неприхватању да им се деца школују и на језику мањине (према њиховом мишљењу то је непотребна додатна обавеза, оптерећује децу, чак их и кочи у менталном развоју итд.). Ова тврђења су неоправдана и често одбијање такве могућности може детету и да ускрати нове изворе и начине спознаје других и другачијих култура.

У оквиру четврте главе Шатава покушава да да одговор на питање шта треба радити. Користећи се достигнућима теорије језичког планирања, он етничким заједницама које се осећају угроженим у процесу асимилације препоручује две групе активности: теоријску и практичну.

Теоријске активности би требало да се састоје у: а) стварању сопствене идеје, визије и мотивације, б) дефинисању карактеристика и граница властите заједнице у односу на друге (наравно, без непотребног изолационизма), в) развијању и јачању виталности (како аутор каже „животне воље”; овде се нуди и детаљан дијаграм фактора који на њу утичу).

Практичне активности би требало да буду усмерене на следеће домене друштвеног живота: а) законодавни систем, који би обезбедио аутономију (политичку и културну), али и водио рачуна о стварном искоришћавању законом прописаних норми и принципа позитивне дискриминације у оквиру механизма грађанске равноправности, б) одржавање и јачање колективне и индивидуалне етничке свести, в) однос говорника према свом језику, као и избор језика комуникације у разним друштвеним сферама, г) престиж, језичка пропаганда, д) планирање језика и језичка политика, њ) школство; овде аутор препоручује активнији „маркетинг” и „пропаганду” у смислу укључивања и већинског становништва у наставне програме на језицима мањина, као и коришћење већ опробаних метода (споменимо нпр. методу имерзије, „урањања у други језик”, тзв. „језичке купке”, која се показала успешном у великом броју мањинских средина), е) употреба језика мањине и у администрацији, ж) медији, з) економија, и) контакти са другим етничко-језичким мањинама, к) омладина, због обезбеђивања преношења језика са једне генерације на другу.

Пето, шесто и осмо поглавље представљају централни део Шатавине књиге и управо ова поглавља чине је изузетном и јединственом. У њима су представљени репрезентативни модели на пољу успешне етничкојезичке ревитализације (1. културни модел — у случају галског језика, 2. културни модел са благим политичким утицајем — на примеру Лапонаца и Маора, 3. културно-политички модел — Велшани и 4. политичко-културни модел — Баскијци као и Гагаузи у Молдавији).

На крају књиге дати су прилози (*Přílohy*), који заузимају чак четвртину свеукупног броја страница са конкретним примерима, интервјуима, саветима и др., из мањинских средина у Шкотској, Фризији, Аустрији, на Новом Зеланду, у Велсу и Каталонији.

Седма глава (стр. 95 и 96) садржи мали речник кључних појмова (планирање језика, језичка ревитализација, језичка мањина итд.).

Књига се завршава концизним резимеом на енглеском језику, затим врло корисном библиографијом на 15 страна и регистром појмова.

Читав текст Шатавине књиге представља измењену и осетно допуњено верзију публикације која је 2000. године изашла на горњолужичкосрпском језику као треће у Едицији малих издања Лужичкосрпског института у Будишину и била је намењена првенствено публици у Лужици. „Чешко” издање јесте компилација теоретских и практичних знања овог искусног истраживача о проблематици мањинских етничких заједница, обилује цитатима (драгоцених превода са разних светских језика) и написана је терминолошки разумљивим стилем.

Једна од недоумица која би у току читања овог дела могла да се јави код читалаца јесте симетрична/синонимна употреба одреднице „језички” и „етнички” уз појмове као што су заједница, ревитализација и сл. Коришћење још једног атрибута у оваквом типу конструкција — „етничко-језички” — наводи на помисао да се Леош Шатава, вођен теоријом језичког релативизма, оријентише примарно на језички аспект. Када се узму у обзир специфичности и сложеност односа језика у свим својим варијететима и етничке припадности, као и појаве монокултуралности мултиетничких средина (нпр. у САД), оправданост Шатавиног избора приступа би се лако могла довести у питање.

Он се такође не бави превише ни евентуалним негативним последицама изједначавања језичке и етничке заједнице (процес још увек актуелан на простору бивше Југославије), нити све што подстицање тих разлика у процесу самоодређивања етничке мањине (политичко-културни модел у Баскији) може да донесе у времену после успешне ревитализације.

Такође би у Шатавином делу, по мом мишљењу, било места и за разматрање проблематике етничких мањина и са позиције неких других теорија (нпр. језичке биографистике, социјалних мрежа и теорије језичког менаџмента, које се у проучавању мањина све интензивније примењују у истраживањима у средњој Европи, нарочито у чешкој социолингвистици!) и теоријско-терминолошких оквира (подела етничких заједница у прецизно дефинисаним социјалним условима на доминантне и недомиантне, уместо класичне класификације на већинске и мањинске). Полазна тачка оваких погледа представља уочавање и одређивање језичких проблема од стране самих корисника (у овом случају припадника мањина), а не стручњака.

У сваком случају, методом компарације појединачних примера ревитализације и сингуларистичким приступом, као и ослањањем на постулате социјалне антропологије друге половине 20. века, Л. Шатава чини добар корак у даљој расправи.

У настојању да да одговор на кључна питања (1. шта позитивно етничка свест доноси мањинској заједници, 2. да ли је ревитализација у конкретной ситуацији остварљива и потребна и, пре свега, 3. да ли је могућ „средњи” пут између конфликта, милитантног децентрализма и национализма на једној страни и унификације и негирања националне припадности на другој) Леош Шатава је створио дело које нуди пуно простора за дискусију и покреће велики низ потпитања, од којих су само нека у овом приказу могла да буду поменута. Ти проблеми последњих година често забрањувају и припаднике многих већинских заједница у свету, што ову књигу чини изузетно атрактивном не само за стручњаке (лингвисте, етнологе и истраживаче из других дисциплина друштвених наука), већ и за ширу публику у Србији и на Балкану.

Ralf Jodlbauer, Gunter Spieß, Han Steenwijk, *Die aktuelle Situation der niedersorbischen Sprache. Ergebnisse einer soziolinguistischen Untersuchung der Jahre 1993—1995.*
— Domowina-Verlag, Bautzen, 2001.

Serbski institut u Budišinu (Baucenu) ostvario je, pod naučnim rukovodstvom Guntera Špisa, sociolingvistički projekat radi istraživanja stepena očuvanosti jezika Lužičkih Srba u Donjoj Lužici. Špisovi saradnici bili su Ralph Jodlbauer i Han Stenvijk. Cilj ovog projekta bio je proučavanje internog očuvanja odnosno gubljenja (semilingvalizam) jezika, stepen i vrsta nemačko-lužičke interferencije i nivo aktuelnog znanja jezika u dvojezičnom delu Donje Lužice. Osnovni razlog za istraživanje jeste postojeća tendencija gašenja donjoluzičkosrpskog kao živog jezika.

U prvom poglavlju knjige *Aktuelno stanje donjoluzičkosrpskog jezika. Rezultati jednog sociolingvističkog istraživanja od 1993. do 1995.* autori nam predstavljaju metodološki pristup svog istraživanja, koje je sprovedeno od jula 1993. do maja 1995. godine, u 15 sela sa brojem stanovnika od 250 do 941. Birana su prosečno velika sela, koja geografski pokrivaju čitavo područje dvojezične Donje Lužice. Podaci su prikupljeni pomoću dve različite metode:

1. Metodom posmatranja od strane istraživača, koji je imao priliku za to na raznim sa-stajalištima stanovnika sela, kao što su: gostionice, prodavnice, mise, proslave i druge pri-redbe, i
2. Metodom prikupljanja podataka pomoću upitnika.

Korišćeni su u praksi već isprobani upitnici, koje su primenjivali istraživači sa Univer-ziteta u Bajrojt (odsek za germanistiku i dijalektologiju), a u cilju proučavanja stanja sred-njoevropskih manjinskih jezika. Ti upitnici prilagođeni su specifičnim lužičkosrpskim relaci-jama. Upotrebljavane su tri verzije.

Prva verzija upitnika, ili verzija A, najobimnija je i nju je popunjavao istraživač. Ona se zasniva na razgovorima sa informantima i sadrži istraživačeve primedbe i njegovu procenu jezičke situacije, u vezi sa kulturom, istorijom i nacionalnim identitetom. Ona se, kao i verzi-ja B, zasnivala na sledećim tačkama:

1. Opšti podaci o anketiranoj osobi,
2. Lužičkosrpski običaji,
3. Način učenja jezika,
4. Upotreba jezika u porodici,
5. Upotreba jezika van porodice,
6. Upotreba jezika na radnom mestu,
7. Pasivna upotreba jezika, npr. recepcija medija na lužičkosrpskom jeziku,
8. Škola i nastava lužičkosrpskog jezika.

To su ujedno i osnovna merila od kojih se u proučavanju polazilo.

Za razliku od upitnika A, upitnik B odražava sopstvenu procenu informanata. Verziju C, kao najkraću, popunjavao je sam istraživač za one osobe koje su bile spremne samo na veoma kratak razgovor.

Nakon prikupljanja podataka vršeno je njihovo vrednovanje. Pre svega su utvrđene starosne grupe, a potom i njihova jezička sposobnost. Podela u starosne grupe jasno je prikazana u sledećoj tabeli:

Grupa I	God. rođenja xxxx—1913	Starost 81—xx
Grupa II	1914—1933	61—80
Grupa III	1934—1953	41—60
Grupa IV	1954—1973	21—40
Grupa V	1974—xxxx	xx—21

Jezička sposobnost je utvrđivana na osnovu sledećih parametara:

- a) kako se, odnosno gde se, učio jezik (u porodici, u selu ili u školi),
- b) koje jezičke sposobnosti se poseduju (da li se jezik govori i razume, samo razume, čita i piše, samo čita),
- c) kakva je stvarna upotreba jezika (govori se još aktivno, govorio se ranije, ali se još razume, nikada se nije govorio, ali se razume).

Informanti su podeljeni na aktivne, deaktivne i pasivne i njihove podgrupe. Utvrđeno je da se u nekim selima lužičkosrpski još uvek govori, a u nekima ne. Starosne grupe 4. i 5. procenjivale su se kao grupe u kojima su veoma loši poznavaoi lužičkosrpskog, koji pokazuju veoma malo interesovanja i za ispitivanja i za sam jezik.

U drugom poglavlju autori daju opšte karakteristike sela, kao i procenu za celokupnu dvojezičnu oblast Donje Lužice. Pošto je uočeno da je u nekim selima donjolužičkosrpski bolje očuvan nego u drugima, sada se ta tvrdnja dokumentuje tabelama. Prvi kriterijum jeste odnos između aktivnih i deaktivnih odnosno pasivnih znanja. Ovo je, po autorima, najhitnija mera za to da li jedan jezik može da se ubraja među žive jezike ili ne: „Ukoliko u jednoj seskoj sredini — svejedno koliko je ona mala ili velika — broj aktivnih govornika uveliko premašuje broj osoba sa neaktivnim znanjima, onda se može poći od toga da je određeni jezik tamo još važno sredstvo komunikacije.” Ovo, nažalost, nije slučaj u Donjoj Lužici. Od ukupno 7.919 stanovnika u ispitivanim selima, samo 757 su aktivni govornici, što je 9,6 procenata.

Treće poglavlje prikazuje nam detaljno dokumentovanu jezičku situaciju u istraživanim selima. To poglavlje sastoji se gotovo u celini od tabela (ukupno 81), koje su kratko komentarisane. Proučavani su pre svega:

- a) Vrsta jezičkog znanja,
- b) Način sticanja jezičkog znanja,
- c) Upotreba jezika u porodici,
- d) Upotreba jezika van porodice,
- e) Sposobnost izražavanja i jezik unutrašnjeg dijaloga,
- f) Jezik u školi,
- g) Regionalna i spoljna komunikacija,
- h) Poreklo i zanimanje,
- i) Jezik i kultura.

Sela su podeljena u grupu A (relativno dobro očuvan jezik) i grupu B (relativno loše očuvan jezik). U obe grupe sela najveći broj upitnika popunjen je od strane osoba iz II starosne grupe. Mali broj popunjenih upitnika u I starosnoj grupi je jasan — ova grupa je veoma mala, a uz to dolaze bolest i rezignacija („Mi smo poslednji!”). Starosne grupe IV i V su bile najslabije zastupljene, i to iz sledećih razloga: loše znanje jezika, učenje jezika u školi i, pre svega, nezainteresovanost za lužičko srpstvo.

U četvrtom poglavlju opisana je govorna situacija u selu Dešno, koje važi za selo sa dobro očuvanim jezičkim znanjima. Nasuprot njemu stoji selo Cazov, kome je posvećeno peto poglavlje, a koje se gotovo potpuno asimilovalo i čiji stanovnici više ne upotrebljavaju donjolužičkosrpski.

U Dešnom su podaci dobijani na sledeći način:

1. Korišćen je opširniji upitnik A, a pošto se u razgovorima sa informantima dolazilo i do informacija koje nisu u domenu ovog upitnika, one su posebno beležene.
2. Oni koji nisu želeli da popune upitnik A, dobili su samo kratak upitnik B, što je omogućavalo potpunost osnovnih informacija.
3. Jedna starija informantkinja, koja je dobro poznavala skoro sve stanovnike sela, pružila je iscrpne informacije o poznavanju jezika od strane onih koji nisu mogli da budu ispitani.
4. Istraživač je aktivno učestvovao u svakodnevnom životu sela, i tako je mogao da pribavi mnoštvo informacija metodom posmatranja.

Opisujući Dešno, istraživač je posebno mesto posvetio opisivanju situacije u školi, pre i posle uvođenja donjolužičkosrpskog kao obaveznog predmeta; dao je kratak istorijski pregled o samom mestu sa posebnim akcentima na njegovim donjolužičkosrpskim korenima (do-

njoluzičkosrpski je bio do 50-ih godina jezik na kom se vršila komunikacija, da bi se do 60-ih ova situacija drastično promenila u korist nemačkog); opisuje uticaj crkve i završava ovo poglavlje rečima jednog informanta: „Crkva je mnogo značila donjoluzičkosrpskim Srbima, ali posle 1945. država je štitila samo one koji nisu bili pobožni. Štićeni i pomagani su samo ateisti među nama, a ne vernici.”

Ovde, kao i u čitavoj studiji, posebno mesto zauzimaju podaci o pozadinskoj situaciji (background situation) i podaci o neposrednoj situaciji (immediate situation). U prvu grupu podataka spadaju oni o informantu i o tome šta i na kom jeziku on čita, a u drugu grupu spadaju podaci o uobičajenoj upotrebi donjoluzičkosrpskog ili nemačkog jezika u različitim domenima i sa raznim sagovornicima.

Kad je reč o Cazovu, podaci su prikupljeni pomoću upitnika B. Ovde se može zaključiti da stanovnicima Cazova, nedostaje najbitnija osobina koja utvrđuje nacionalni identitet, a to je jezik. Mnogi informanti su se izjasnili: „Mi smo Nemci!” Prirodno učenje jezika od roditelja nestaje već u starosnoj grupi 3. Povećanje interesovanja za donjoluzičku kulturu, posebno za narodne nošnje, karakteristično je za mlađe generacije, koje ne znaju jezik. To može da se interpretira tako da se donjoluzička kultura u Donjoj Lužici nalazi u opasnosti da postane nemačka regionalna kultura.

U šestom poglavlju, autori nam predstavljaju aktuelnu situaciju i predlažu mogućnosti za revitalizaciju donjoluzičkosrpskog jezika.

Rezultati ispitivanja pokazuju sledeće:

1. Primarna egzistencijalna forma donjoluzičkosrpskog su njegovi dijalekti, a govornici su većinom stariji od 60 godina (starosne grupe I i II). Dijalekti će dakle, kada umru ljudi koji njima govore, za 15 do 20, najviše 30 godina, prestati da postoje.

2. Jedina šansa za očuvanje donjoluzičkosrpskog jezika jeste očuvanje standardnog jezika, kako u pisanju tako i u govoru. Izgledi za ovo bili su do skora minimalni, ako se polazi od toga da su nosioci ovog jezika:

- a) Osobe kojima je to maternji jezik i kojih za najviše 30 godina više neće biti;
- b) Gornjoluzički Srbi, koji su pre nekoliko decenija došli u Donje Lužice kao profesori, novinari ili saradnici „Domovine”, koji su veoma dobro savladali jezik, ali za koje važi isto što i za grupu pod a);
- c) Govornici nemačkog jezika sa lužičkosrpskim porodičnim kontaktima ili bez njih, koji su naučili donjoluzičkosrpski kao strani jezik. Pošto se ova grupa minimalno regeneriše, neće biti u mogućnosti da obezbedi preživljavanje donjoluzičkosrpskog.

Mogućnosti revitalizacije autori vide u donjoluzičkosrpskom kao drugom jeziku, donjoluzičkosrpskom kao stranom jeziku i u osiguravanju poslovnog naraštaja.

1. *Donjoluzičkosrpski kao drugi jezik.* — Moraju se stvoriti mogućnosti da se donjoluzičkosrpski uči u predškolskom periodu. Pošto se ovaj jezik dakle više ne prenosi prirodnim putem, to se mora organizovati u ustanovama posebno napravljenim u ovu svrhu. Prvi korak je učinjen kada je 1. 3. 1998. u Kotbusu otvoren prvi tzv. WITAJ, dnevni boravak za decu u kome deca uče taj jezik. U međuvremenu nastalo je u drugim mestima još nekoliko takvih obdaništa. Ako bi se u čitavoj dvojezičnoj oblasti formirali takvi boravci i ako bi čitav školski sistem prešao na bilingvalni, bili bi stvoreni minimalni preduslovi za očuvanje donjoluzičkosrpskog makar u kvantitativnom pogledu.

Takođe, veoma bitno u okviru ovog projekta bilo bi i stvaranje interesantne ponude za slobodno vreme i vannastavne aktivnosti na donjoluzičkosrpskom. Da ne bi dolazilo do konflikata unutar same porodice, trebalo bi motivisati roditelje da steknu makar pasivna znanja tog jezika.

2. *Donjoluzičkosrpski kao strani jezik.* — Bez obzira na to što težište napora mora da leži u stvaranju WITAJ boravaka za predškolsku decu, ne sme se zanemariti ni nastava donjoluzičkosrpskog kao stranog jezika u osnovnim školama, a, pre svega, u donjoluzičkosrpskoj gimnaziji u Kotbusu. U osnovnoj školi deca uče taj jezik maksimalno šest godina, i to kao izborni predmet koji svake nove školske godine mogu da promene. Tako se ne sme od ovakvog znanja previše očekivati, niti se smeju postavljati nerealni ciljevi. U pomenutoj gimnaziji donjoluzičkosrpski se uči kao obavezan predmet od 7. do 12. razreda. Ipak, sve ovo ne osposobljava učenike da steknu aktivno znanje jezika: nedostaje im jezička sredina, kontakt

sa govornicima maternjeg jezika, mogućnost korišćenja literature itd. Bez obzira na to što učenje donjolužičkosrpskog kao stranog jezika nema odlučujuću ulogu, ono ipak može imati važnu ulogu u revitalizaciji jezika: svako ko je učio ovaj jezik doprinosi stvaranju pozitivnog odnosa, pozitivne klime prema njemu, koja umnogome može da pomogne uspehu WITAJ projekata.

3. *Obezbeđivanje poslovnog naraštaja.* — Svi učenici, koji su zainteresovani za zanimanja za koja je potrebno znanje donjolužičkosrpskog jezika, treba ciljano da se podržavaju u školama i da se podstiču nudenjem odgovarajućih stipendija.

Na kraju svoje studije, autori nam iznose argumente za revitalizaciju donjolužičkosrpskog kao drugog jezika, kao i granice onoga što se u ovom poduhvatu može postići. Najpovoljnija situacija bi bila, kada bi inicijativa za ponovno oživljavanje jednog jezika polazila od njegove baze. To na žalost u Donjoj Lužici nije slučaj. Roditelji se za davanje dece u WITAJ projekte animiraju više utilitarističkim argumentima, dok bi od odlučujućeg značaja bilo emocionalno vezivanje za drugi jezik, sličnog intenziteta kao za prvi. Dakle, donjolužičkosrpski treba da postane jasan deo jezičkog identiteta. To će biti teško ostvarljivo u praksi, jer bi trebalo opet stvoriti uslove za prirodno prenošenje jezika, odnosno za prenošenje maternjeg jezika u porodici od roditelja deci. Da li će WITAJ projekti uspeti ili ne, pokazaće se u praksi. Odlučujuća je volja za očuvanjem sopstvenog jezika. Jedino što je sigurno jeste da bi bez WITAJ projekata donjolužičkosrpski prestao da postoji kao živ jezik.

Polazeći od sociolingvističke pozicije, revitalizacija donjolužičkosrpskog jezika je u principu moguća. Ako do nje bude došlo, budući donjolužičkosrpski će imati drukčiji kvalitet i ispunjavaće drukčije funkcije nego do sada. „Ono što je posebno važno za budućnost jeste da nosioci jezika promene svoj stav prema donjolužičkosrpskom jeziku u pozitivnom smislu.” To je završna reč i želja autora. Oni su koristeći metode posmatranja i anketiranja, ukazujući na nemogućnost potpune objektivnosti ovog drugog i uzimajući to u obzir, pokušali da prikažu sadašnje stanje u kome se nalazi taj ugroženi jezik, argumentujući to većim brojem tabela. Sadržaj tabela nalazi se u prilogu knjige, kao i kompletni upitnici A, B i C. To je svakako jedan od bitnih doprinosa proučavanju aktuelnog stanja donjolužičkosrpskog jezika sa realnim predlozima za konkretne promene.

Marina Petrović-Jülich

УЗ ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦУ КЊИГЕ АКАДЕМИКА МИЛКЕ ИВИЋ
ЗНАЧЕЊА СРПСКОХРВАТСКОГ ИНСТРУМЕНТАЛА И ЊИХОВ РАЗВОЈ

Пре пет деценија, година 1954. била је за лингвистичку славистику изузетно плодотворна. У Совјетском Савезу је завршено објављивање капиталне академијине граматике *Грамматика русского языка*, у Чешкој је била објављена монографија А. До-стала *Studie o vidovém systému v staroslověnsčině*, у Словачкој је изашао први том познате конфронтативне граматике *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким* из пера А. В. Исаченке. У Пољској је те године била издата монографија *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, коју су написали Т. Лер-Сплавински, Ф. Славски и В. Курашкјевич. У Македонији је Б. Конески објавио прву описну граматичку на македонском језику *Грамаѓиска на македонскиот литературен јазик*. Наведене књиге и данданас представљају неопходну литературу за истраживања у одговарајућим областима.

Што се тиче тадашње лингвистике у Југославији, где није било онаквих идеолошких притисака на лингвистику каквих је тада било у источноевропским земљама, 1954. година је била такође важна, јер су биле објављене две капиталне дисертације младих и даровитих докторанткиња. Оне су биле ученице академика Александра Белића, касније и саме академици — Милка Ивић и Ирена Грицкат. Пошто је обим приказа ограничен, овде бих се усредсредило на књигу Милке Ивић.

Књига Милке Ивић *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој* је била тада у много чему веома епохална, и чак и сада не губи своје значење, а напротив се увек напомињала и напомиње као неопходна литература за истраживање синтаксе падежа. О том разлогу пише акад. М. Стевановић: „...у којој (студији М. Ивић) су проблеми употребе и функција инструменталних синтагми у нашем језику, уз коришћење литературе, доста исцрпно расправљени. На добро нађеним и пробраним примерима, и из старијег и из новијег српскохрватског језика, између којих неке и ми овде наводимо, М. Ивић је дала врло оштроумне и убедљиве интерпретације значења овога падежа, тако да се од свих падежа српскохрватског језика досад једино инструментал, с те стране, може сматрати проученим.” Важност њеног рада је видљива такође из тога што се, на пример, у библиографији познате књиге К. Хоралека *Úvod do studia slovanských jazyků* (1955, 1966) два пута појавила као основна литература у одељку граматичког истраживања и у одељку историје језика, па у књизи совјетских слависта *Творительный падеж в славянских языках* (1958) и у *Савременом српскохрватском језику* М. Стевановића (1968, 1974, 1991), њена монографија функционише не само као цитирана теоријска литература на коју се позивају аутори, него и као избор примера, јер, како пише и акад. А. Белић у свом приказу (1955–56), Милка Ивић је користила огромну количину текста у српском (хрватском) језику и у дијалектима и у синхронизи, укључујући материјале из дијалеката, и из њих извадила много интересантних примера.

У словенској лингвистици објављени су многобројни радови за књигом М. Ивић и при анализи инструментала њена идеја има утицај на њих. На пример, позната књига чешког слависте Р. Мразека о руском инструменталу у поређењу са другим словенским језицима (1961, 1964), истраживање старословенског инструментала М. Бауерове (1963), књига руске научнице К. И. Ходове о старословенским падежима (1963, 1971), монографија о чешком инструменталу О. Уличнија (2000), чланак словачког слависта Ј. Оравца о инструменталу словенских језика са гледишта синтагматике (1976), где цитирају њен рад. Са временом је било различитих праваца у лингвистици

и има доста новијих приступа анализи словенског инструментала (на пример, познати чланак Д. Ворта о руском инструменталу у ком је аутор први применио теорију генеративне граматике уз анализу руског инструментала (1958), оштроумно истраживање пољског и руског инструментала од А. Вјежвицке (1980), најзад, когнитивни приступ анализи руског инструментала Р. Јанде (1994) итд.), али је књига Милке Ивић увек рад који најчешће цитирају и заузима дандана једно од најважнијих места у области истраживања словенске синтаксе падежа, синтаксе уопште и у области типологије словенских језика, како наводи њену књигу пољски слависта Х. Далевска-Грењ у својој најновијој књизи *Języki słowiańskie* (1997, 2002), и српски слависта П. Пипер у књизи *Језик и његов простор* (1997, 2001) итд.

Наравно, до објављења те књиге је био низ истраживања падежа у српском (хрватском) језику, пре свега, можемо овде напоменути радове као *Србску синтаксу* Ђ. Даничића, чланак П. Ђорђевића *О падежима без предлога* и још одељак синтаксе у *Граматици* Т. Маретића. У области словенских језика, до тада су биле објављене књига О. О. Потевње, упоредне граматике Фр. Миклошича (1883) и В. Вондрака (1906, 1928) итд. И било је још много истраживања о падежима индоевропских језика, рецимо, од младограматичара као К. Бругмана, Б. Делбрика. Милка Ивић, као носилац српског језика, бавила се том проблематиком иначе: 1. ограничава најосновније конструкције, то јест, инструментал без предлога и инструментал са предлогом које су првобитно значење инструментала како поред акад. Ивић пише и акад. А. Белић и затим С. Б. Бернштејн (1958). Под два конструкцијама класифицира 10 значењских категорија (оруђе, агенс, узрок, носилац стања, место, време, основна карактеристика, предикативни инструментал, псевдосоцијатив, социјатив), 2. даје одговарајућу хијерархизацију и показује корелације међу њима. Важно је оно што даје ауторка тачну разлику међу спроводичком и омогућивачком функцијом категорије оруђа, и не даје значењски приоритет једном значењу, показује да не може да своди на једно значење, 3. широко користећи и стране научне литературе, не ослања се у целини на истраживање других језика (на пример, критика саме Ивић о Ђорђевићу који је уцело применио мисао О. О. Потевње), 4. увек полази од самог материјала, а не од теорије (на пример, критика о младограматичарима) и увек изводи пример са контекстом (критика према једној групи структураста) и на крају крајева савлађује недостатке других школа, користећи теорије синтагматике, што све јасно показује да је ауторка из Белићеве школе, 5. како смо напоменули горе, она користи скоро све постојеће литературе старијег српског језика за дијахроничко истраживање и много примера из савремене књижевности (мада је академик сама Српкиња!) и примера из дијалеката колико је била могућа тада, 6. на крају успешно показује еволуције у односима значења инструментала и такође показује да се сужава могућност употребе беспредложног инструментала, другим речима, савремени се српски налази на путу аналитизму, 7. има изузетно широку перспективу, то јест, она описујући и анализирајући српски инструментал, увек води рачуна о гледишту инструментала индоевропских језика, индоевропских језика и о доприносу општелингвистици (на пример, ауторка напомиње негативну конструкцију о којој слависти обично не пишу), осим тога, са гледишта других наука исто као Р. Јакобсон (односе лингвистике према психологији и социологији). Прегледавши ову монографију, можемо да кажемо да Милка Ивић увек обраћа пажњу проблемима синонимичности и њене корелације у језику, другим речима, синтагматичким и парадигматичким односима синонима у систему језика. Мислим да јој то често постаје полазиште истраживања различитих ствари. Уз то она увек „плете“ материјал и теорију час стране, час домаће, не губећи своју оригиналност, што важи и за њена друга истраживања уопште.

Како пише сама Милка Ивић, она није могла да искористи материјале из различитих дијалеката, јер баш тада није било такве расправљене студије из синтаксе. За 50 година ситуација се данас није толико изменила, то јест, синтакса у дијалектологији није још исцрпно проучена у поређењу са фонетиком, фонологијом и морфологијом, мада је то неопходно и за синхронијско и за дијахронијско истраживање у било ком језику, како је у своје време подвукао С. Б. Бернштејн. Али се 2003. године појавила књига С. Милорадовић *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља* која има добар допринос дијалектологији и историјској синтакси српског језика, тако

да има и развоја. Захваљујући великоме послу М. Ивић, имамо сада, иако тешку, јасну перспективу и модел истраживања, како пише акад. А. Белић, „...морамо бити захвални М. Ивић за оно што је учинила, са много доброга разумевања и саме ствари и опште њене проблематике, и са много природног смисла за синтаксичка питања...” На крају пише Белић, „она је нашој науци дала једну корисну књигу у многим правцима”. Белићева „наша наука” ми се чини да не значи само српску лингвистику, него је корисна књига за било кога који се бави словенском лингвистиком и лингвистиком уопште.

На велику нашу жалост, *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој* већ давно постаје библиографска реткост и до сада нема плана за поновно издање, колико нам је познато. Али нема никакве сумње да та књига за све лингвисте, између осталог, будуће слависте, синтаксичаре и историчаре језика без обзира на лингвистичке теорије, јесте врло корисна. Надамо се да ће се објавити то капитално дело акад. Ивић поново, што даје још стимулу развој лингвистике.

Мојоки Номаћи

UDC 821.162.5:929 Mucke E.

АРНОШТ МУКА, НАУЧНИК И СВЕСТРАНИ КУЛТУРНИ ПРЕГАЛАЦ (поводом 150. годишњице рођења)

Бројчано најмањи словенски народ, Лужички Срби, вијековима затирани и пројективани, дијељени и германизовани, — истрајавају и одржавају се у својој Лужици све до дана данашњег, мада су им многи, већ давно, прорицали нестанак у огромном њемачком мору. Одржали су се захваљујући невјероватној вољи за постојањем, држећи се чврсто за своје словенске коријене, његујући своју живу етничку, језичку, културну и духовну супстанцу, носећи са поносом своје српско име кроз све буре и трагедије које су их пратиле и сустизале. Дијељени су и сами су се дијелили, што нам није непозната словенска и српска одлика, али су се увијек налазиле снаге које су их окупљале и усмјеравале, уливале им самопоуздање, бодриле их и враћале из стања летаргије и малодушности. То су они појединци и прваци, предводници, који су били вјесници националног препорода, лучоноше, које су своме народу осветљавале пут, враћале самосвијест и поуздање. Један од таквих био је и Арношт Мука (1854—1932), чија се стопедесетогодишњица рођења ове године обиљежава у Лужици, а обиљежиће се, вјерујемо, пригодно и у највећем дијелу словенског свијета, коме је он својим научним дјелом и свестраним културним радом неоспорно припадао, за живота био слављен и хваљен, обдарен високом почастима и признањима. Његова годишњица рођења обиљежава се ево и код нас, у право вријеме и на правом мјесту, што је и прави повод за Дане лужичкосрпских језика, књижевности и културе.*

Подсјетимо, укратко, на оне претходнике Арношта Муке, који су имали такође предводничку улогу у лужичкосрпском народу, оставили неизмјерљив залог у његово постојање и трајање. Први је пјесник Хандриј Зејлер (1804—1872), највећи пјесник лужичкосрпског романтизма и пјесништва овога народа уопште. Његови стихови вратили су вјеру у творачку снагу лужичкосрпског језика, а инспирисан је духом изворне народне пјесме и усменог стваралаштва. Да пјева *на народну* утицао је на њега наш Симо Милутиновић Сарајлија, можда и пресудно, што биљежи и лужичкосрпска књижевна историја. Наш пјесник упознао је младог студента Зејлера у Лајпцигу, граду који се сматра родним мјестом лужичкосрпске романтике. А упутио се у овај далеки град да штампа своју *Србијанку* и посвршава неке друге важне послове. Незаобилазан за књижевност и културу Лужичких Срба јесте и Јан Арношт Смолер (1816—1884), Зејлеров савременик, који је учинио за свој народ оно што је Вук Караџић учинио за срп-

* Овим саопштењем др Миће Цвијетића били су отворени, 8. марта 2004. године, Дани лужичкосрпских језика, књижевности и културе на Катедри за славистику, Филолошког факултета у Београду (Уредништво).

ски. Он је сакупио и објавио лужичкосрпско народно пјесништво у два тома, узорно га уредио и протумачио. Оснивач, уредник и издавач првих листова и часописа на лужичкосрпском језику, незаобилазан је у свим другим књижевним и културним акцијама. Следи Јан Петр Јордан (1818—1891), први словенски лектор на Универзитету у Лајпцигу, ватрени панслависта, издавач часописа на њемачком језику у којима је протежирао свесловенску узајамност. Незаобилазно, предводничко мјесто припада Михаилу Хорнику (1833—1894), неуморном и свестраном културном дјелатнику, уреднику и истраживачу, преводиоцу са словенских језика, који је превео и више наших народних пјесама. Осамдесетих година деветнаестог вијека на књижевну и културну сцену ступају пјесник Јакуб Барт-Ћишински (1856—1909) и научник Арношт Мука, који предводе *Mladoserbske hibanje* (Младосрпски покрет), уносе елан и нови дух у књижевни и културни живот Лужичких Срба, бодре посустале и малодушне, обрачунавају се са превазиђеним и конзервативним. Двојица младих и полетних Лужичких Срба пријатељи су и истомишљеници, комплементарни у својем књижевном и културном дјелању.

Тако се послје овога нужног увода враћамо Арношту Муки, огромној фигури у историји Лужичких Срба, највећем сорабисти старије генерације и једном од највећих слависта свога времена. Човјеку неисцрпне енергије, раденику препознатљивог учинка на многим пољима, чија се годишњица рођења и овдје примјерено обиљежава. Управо два дана раније него што је он, прије деценију и по, угледао свијет, 10. марта 1854. године у лужичком селу Вулки Восик (Wulki Wosyk), у добростојећој селачкој породици. Међутим, треба такође подсјетити да је у универзитетским здањима у Београду, посебно у периоду између два свјетска рата, одржано више предавања и умјетничких приредби, посвећених Лужичким Србима, њиховим ствараоцима и култури. У Београду је обиљежена 1929. године и 75. годишњица живота и 50. годишњица рада Арношта Муке. Угледном слављенику посветио је професор Јован Ердџановић своје предавање, које је одржано на Универзитету: *Лужички Срби и њихов вођа др Арношт Мука*. Предавање ће исте године објавити „Српски књижевни гласник”. Ердџановић подсјећа на огроман значај слављеника за лужичкосрпски народ, те сматра и нашом дужношћу да обиљежимо такав риједак јубилеј. Он освјетљава Мукин живот, научни и културни рад, посебно лингвистички, а исцрпније говори и о Лужичким Србима, о њиховој прошлости и савремености, о народном животу и стваралаштву, па и сродности са Србима на Балкану. Говори и о германизацији, која се сручила на нејака плећа овога народа, те о Арношту Муки, који је послје смрти Михала Хорника, преузео тешку улогу да води свој народ. Говори о томе да су све очи упрте у Муку, с обзиром на потврђену ученост и исказано родољубље.

Арношт Мука је изузетна личност научног и културног живота, проучавалац лужичкосрпског језика, истраживач језичких и књижевних старина, издавач и уредник, лингвиста веома цијењен у словенским славистичким круговима, са којима је одржавао и успостављао везе. Још као гимназијалац у Будишину остварује блиске контакте са Зејлером и Хорником, ветеранима дотадашњег свеукупног књижевног и културног живота Лужичких Срба. Студира у Лајпцигу од 1874. до 1879. године, прво теологију, да би потом прешао на студије класичних језика и словенске филологије. На ово га је наговорио Аугуст Лескин, неоспорни лингвистички ауторитет, који је и сам исказивао наклоност према сорабистици. У истој универзитетској установи биће промовисан у доктора филолошких наука. У то вријеме у Прагу студирао је теологију Јакуб Барт-Ћишински, будући највећи пјесник Лужичких Срба, са којим ће Муку везати нераскидиво пријатељство и заједнички рад на пољима стваралаштва, културе и духовног живота, а све за добробит угроженог српског народа у Лужици, чије ће бити узданице и предводници. Ставиће се и на чело покрета Младосрби, покренути и уређивати његово гласило „*Lipa Serbska*” (1876—1881), које излази у Лајпцигу, а затим у Будишину.

Арношт Мука ће кратко радити као гимназијски професор у Будишину, потом је премјештен на исти посао у Цитао (Житава), затим у Кемниц, да би даљи радни вијек до пензије, провео на Албертинијуму у Фрајбергу (1887—1916), у Саксонији, све изван живе матице свога народа. Његов наглашени патриотски рад, изражен кроз различите видове дјеловања у народу и за народ, имаће за посљедицу да га њемачке власти, антисрпски расположене, шаљу што даље од српског народа и Лужице. Али, у томе су само дјелимично успјеле, јер су му овим поступком само отежавале рад на научном и

националном пољу, али га нису могле одвратити од наума и дјела. Слична судбина пратиће и пјесника Ђишинског, као и неке друге предузимљиве и угледне Лужичке Србе.

Као предводници младосрпског покрета Мука и Ђишински су унијели у културни живот у Лужици младалачки занос, бунт и свјежу крв, наспрот песимистима и конзервативцима окупљеним добрим дијелом око Маџице *Serbske*. Њихово гласило „*Lira Serbska*” носе студенти по лужичкосрпским селима у народ, гдје шире писменост и културу, враћајући народу свијест о етничким коријенима и националној самобитности. Тих година латио се Арношт Мука једног изузетно значајног посла. Да би оповргао лажи званичне њемачке статистике, смишљене и наручене, која је минимизирала постојање и број још живе супстанце словенског, лужичкосрпског народа, он је прешао Горњу и Доњу Лужицу, уздуж и попрјекло, статистички објелодањеним подацима изнио њихов тачан број. У вријеме ферија, за четири године, он је обишао сва села у којима су већински живјели Лужички Срби, као и рубне области, у којима су већ били германизовани. Тако ће настати драгоцјена Мукина *Statistika lužiskih Serbow*, на око 450 страница, прво објављена у наставцима у „*Časopisu Mačice Serbske*” (1884—1886). У поднаслову стоји да је то обилазак и описивање горњо и доњолужичког српства у годинама 1880—1885. У науци се ово назива Мукином *приватном статистиком*, пошто је све урадио о властитом руху и круху. По његовој статистици, у то вријеме је у Горњој Лужици живјело 93,6 хиљада Срба, а у Доњој Лужици 72,4 хиљада, што укупно износи 166.000. Од посебне вриједности јесу описи и коментари у овом дјелу, слика народног живота, фолклора, етнографска, филолошка и друга духовна и материјална свједочанства о животу Лужичких Срба. Описима села, тумачењима њихових изворних назива, као и описом становништва у цјеловитим српским селима, Мука свједочи о дубокој старини српског постојања на лужичким просторима.

На овим и другим путовањима, Арношт Мука ће сакупити огромну грађу, а објавиће више путописа и репортажа са путовања по Доњој Лужици. За Муку ће угледни савремени пјесник Кито Лоренц, у своје двојезичном дјелу на њемачком и лужичкосрпском *Serbska čitanka* (*Serbisches Lesebuch*, Лајпциг, 1981), рећи да је утемељивач теренских истраживања код Лужичких Срба, покретач социолингвистичких и етносоциолошких проучавања. Уз Смолера и Вјелу Радисерба спада у најплодније лужичкосрпске сакупљаче и издаваче народног усменог блага, фолклористе и етнографе. Из те сфере Мукине дјелатности треба поменути прву Српску етнографску изложбу, одржану у Дрездену 1896. године, чији је он организатор. Овим чином је јавно документовао постојање Лужичких Срба, њиховог аутентичног језичког, стваралачког и културног бића. Изложбу ће забиљежити словенска и друга периодика тога времена, а биљешку о њој, чији је аутор Милован Ђ. Миловановић налазимо у београдском часопису „Дело” (1897). Миловановић, истовремено, истиче и *Serbski zemjepisni slovník*, чији је аутор и издавач Мука.

За Арношта Муку карактеристично је да у свим областима систематски ради, сакупља и проучава, а изузетан је организатор научног и културног живота Лужичких Срба. Он је подстицао генерације научника и писаца, многим био издавач и мецена. Деценијама је био главни уредник значајних часописа и издања научних едиција. Он покрене 1882. године књижевни часопис *Lužica* (*Měsačnik za zabavu a rowučenje*), чији је издавач и у више наврата уредник, сам или са другима. Уз прекиде у ратним годинама, часопис ће изlazити до 1937. године, до забране од стране њемачких фашиста. Мука ће му одредити профил и концепцију свенародног књижевног и поучног гласила. Требало је да објављује све оно што представља пулсирајући књижевни живот: *Lužica* треба да задовољава вишеструке потребе свих искрених Срба, старих и младих, Горњолужичана и Доњолужичана, има да буде гласило свих српских друштава, научних и забавних, градских и сеоских, студентских и нестудентских.” Овај дио из уводника наводимо према Мерћину Фелкелу, из његове изузетне монографије о лужичкосрпским новинама и часописима (*Serbske nowiny a časopisy w zašlosti a w přítomnosti*, *Budišin* 1984). Часопис доноси пјесме, приповијеке, прозу, фелтоне, путописе, студије, народно стваралаштво, прати књижевни живот из осталог словенског свијета, па и нашег, српског народа, а налазимо и више објављених превода из наше усмене књижевности.

Послије смрти Михала Хорника, Мука преузима уређивање „Časopisa Maćice Serbske” (1894—1932), све до свог одласка са овога свијета. Он је „отворио часопис за публикување научних дјела филолога, етнографа, фолклориста, историчара, музиколога, природословаца и других”, каже Фелкел у поменутој монографији. Тежња му је да се на страницама његовог часописа исказује cjеловита егзистенција српства, у прошлости и савремености, творачке и народносне особености властитога народа. Часопис у вријеме Мукиног уредниковања има за сараднике угледна словенска имена, нарочито чешка (Адолф Черни, Лудвик Куба, Јозеф Пата). Матица и њен часопис били су важно средиште научног и књижевног живота, у чему је Мука оставио неизбрисив траг; и као дугогодишњи главни уредник часописа и као активни прегалац у одборима и тијелима ове важне националне институције лужичких Срба. Године 1922. именован је за њеног доживотног почасног предсједника. Биће уредник и капиталних Матичиних издања, осмишљава и уређује научне публикације, подстиче и усмјерава научни подмладак.

Свјестан културних потреба свога бројчано малог народа, које су као и код оних највећих, Арношт Мука је много чему ударао темеље или допринио развоју и унапређењу већ постојећег. Подстицао је развој драмске књижевности и позоришног живота, издања школских књига и књига за младе. Основао је и развио дјелатност издавачке едиције „Српска народна библиотека” (Serbska ludowa knihowna), а његовом заслугом се из књижевне секције Матице формира књижевно удужење „Kolo serbskich spisowacelow”, чији је он први предсједник. Предводиће акцију прикупљања добродошних новчаних прилога за изградњу Србског дома, која је дуго трајала у Лужици и словенском свијету, а пропагирана је и у нашој периодици. Овај дом је свечано отворен 27. септембра 1904. године уз бројне званице, међу којима је била и делегација наше Матице српске, предвођена Антонијем Хаџићем и Миланом Савићем, која је дошла са вриједним даровима, а вратила се са уздарјима. О путовању и боравку у Лужици, Милан Савић ће написати надахнут путопис *Код Лужичких Срба* и објавити га годину дана касније у „Бранковом колу”, у коме помиње и свечани говор Арношта Муке, за који ће рећи да је „за ову прилику био можда и сувише стручан и научан”. У вријеме свечаног обједна сједио је преко пута Муке, „с којим сам се, при чашама рајнскога вина, све то веома спријатељио”, вели Савић. На далек пут је повео и кћерку Аницу, која је, описује даље Милан Савић, била одушевљена пријемом у Лужици и даровима, посебно онима које је примила из руку славног Арношта Муке.

Додајмо овоме, укратко, о Мукином лингвистичком раду, посебно на пољу сорабистике. Он је аутор на њемачком језику *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache (Историјска и ујоредна фонетика и морфологија доњосрпског [доњолужичко-вендског] језика)*, објављена у Лајпцигу 1891. године. Његово главно дјело је тротомни *Stownik dolnoserbskeje řečy a jeje narěcow (Рјечник доњосрпског језика и његових наречја)*, са преко 2500 страница. Издавачи овога капиталног дјела су Руска академија наука у Петрограду (1915), чији је дописни члан Мука постао 1913. године, и (друга два тома) Чешка академија наука и умјетности (Праг, 1926, 1928). За објављивање овог изузетног дјела није могао наћи потпору и издавача у Њемачкој, па је морао потражити издаваче и благоданост у словенском свијету. У његовој лингвистичкој и другој дјелатности препознавали су антисрпски њемачки кругови опасан национални рад, посебно на пољу сорабистике, којој као научник обезбјеђује међународни значај и признање.

Не треба заборавити један приређивачки и издавачки подухват Арношта Муке, везан за његове ране стваралачке године. Пјесник Хандриј Зејлер умро је 1872. године, а на петогодишњицу његове смрти (1877), Мука је одлучио да са студентском омладином у лужичкосрпском народу прикупи новчана средства за објављивање сабраних дјела највећег поете епохе романтизма код Лужичких Срба. Сакупљана су средства, а Арношт Мука је прикупио и припремао пјесничку грађу. Акција је широко обнародована, тражена је потпора и пристизала из словенског свијета, па и од наших појединаца и институција. Мука се старао о свему, сматрајући овај подухват великим културним и патриотским чином. И у томе је успио. Под његовим уредништвом и са његовим поговором објављена су у четири тома Сабрана дјела Хандрија Зејлера (1883—1891), „z nakladom serbskeje studowaceje mlodosće” (у издању српске студентске омла-

дине). Готово сто година касније појавиће се поново Зејлерова сабрана дјела у седам томова (1972—1996), чији је приређивач Луција Хајнец, универзитетски професор са лајпцишке катедре за сорабистику, која се ослања на Мукин приређивачки рад и високо га цијени.

Арношт Мука је објављивао појединачне књиге и других писаца, неријетко и о своје трошку. Као издавач потписује се и на више пјесничких књига свога пријатеља Јакуба Барта-Ћишинског, постхумно и за његовог живота. А управо за њих двојицу рећи ће чешки пријатељ Лужичких Срба и сорабиста Јозеф Пата да их красе наглашена словенска осјећања и „изоштрана словенска свијест”.

Као истакнути научник и културни радник Арношт Мука је у очима свога народа, а и од других, прихатан као истински вођа лужичкосрпског народа. Обдарен је почастима најважнијих словенских друштава, културних и научних институција, па и југословенских. Од 1896. године био је члан Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу; од 1893. носилац је српског краљевског одлијча (крста) Светог Саве, а црногорски суверен књаз Никола одликује га Даниловим орденом. Српска краљевска академија удостојиће га својим почасним чланством 1903. године. Одржаваће блиске контакте са најзначајнијим институцијама и најугледнијим појединцима свога доба (Аугуст Лескин, Франц Миклошич, Матија Мурко и други), а са некима од њих имао је и прилично редовну писмену кореспонденцију. Као астматичар више пута је одлазио у Опатију на опоравак и лијечење, на путу свраћао у Љубљану и успостављао везе са Словенцима, а у Сарајево је, око двије деценије, одржавао писане контакте са књижевником и педагогом Јосипом Милаковићем, који ће се предано бавити Лужичким Србима и њиховом књижевношћу, а објавиће и двије књижице о Арношту Муки (1907, и проширено издање 1914. године), као и једну о Јакубу Барту-Ћишинском.

Редовније везе Мука одржава и са Матицом српском у Новом Саду и њеним дугогодишњим секретаром Миланом Савићем, о чему свједочи и доступна преписка, која се чува у Књижевном архиву у Будишину и Рукописном одјељењу Матице српске у Новом Саду. Нека писма која су упућивали Муки Срби и други Југословени налазе се и у Литерарном архиву Народног музеја у Прагу. У једном писму (дописници) на њемачком језику, насловљеном на секретара Матице српске Милана Савића, послатом из Фрајберга (4. јул 1904), Мука га обавјештава о већ помињаном свечаном отварању Србског дома и упућује позив њему и за „Вашу Матицу српску, нашу сестру” да присуствују томе за Лужичке Србе изузетно важном чину. Друго писмо, такође упућено из Фрајберга и писано на њемачком језику (1. новембра 1905), насловљено је на предсједништво Матице српске. У њему је исказана најсрдачнија захвалност овој нашој националној институцији што га је исте године примила за почасног члана. „Примам ову сасвим особену почаст са највећом радошћу и поносом, а она је најплеменитије признање моме досадашњем раду и нарочито блиским пријатељским везама између двије Матице сербске у Новом Саду и Будишину и уопште између два српска пријатељска народа на Сјеверу и Југу”, пише даље Мука, посебно истичући усхићење што је постао почасни члан „најславније Матице, Матице српске”.

Неки наши писци и научници од имена боравили су у Лужици и сусретали се са великим научником и националним борцем. Учинио нам се посебно упечатљивим сусрет Станислава Винавера са Арноштом Муком, описан у његовом сјајном путопису *Србовање у Германији*, објављеном у више наставака у београдском „Времену” 1925. године. Издвајамо један занимљив детаљ: „Питам старог патријарха шта је главна особина сербскога језика и сербских песама. Одговара ми: љубав. Љубав наспрам природе, наспрам своје земље, својих обичаја, своје вере. Једна древна нежност, детињска и топла.”

А када је Арношт Мука умро, 10. октобра 1932. године, о томе ће се и код нас писати као о великом губитку за цијели словенски свијет, а посебно тешко надокнадивом за Лужичке Србе. Истакнути сарајевски књижевни историчар и критичар Јован Кршић, некадашњи прашки студент и докторант, огласиће се тим поводом у сарајевском „Прегледу” и „Српском књижевном гласнику” (1932). У чланку у београдском часопису, Кршић, поред осталог, каже: „Лужичкосрпска култура и словенска наука изгубили су у Арношту Муки једног великог и репрезентативног радника, који је био и код нас веома цењен.” И већ помињани београдски универзитетски професор Јован

Ердељановић, поводом смрти Арношта Муке, пише правовремено у СКГ (1932). У краћем пригодном тексту, он ће исказати жељу да братски народ, Лујички Срби, „наместо свога изгубљеног великог вође добије достојног заменика, који ће га са толико исто дара, љубави и пожртвовања повести даље у веома тешкој борби за народни опстанак и лепшу будућност”.

Мићо Цвијетић

КИРИЛ ВЛАДИМИРОВИЧ СВИНАРСКИ
(Москва, 13. II 1916 — Београд, 30. III 2004)

У уторак, 30. марта 2004. године, после дуге и тешке болести, тихо је напустио овоземаљски живот, у свом дому, бивши лектор-предавач Катедре за славистику Филолошког факултета Београдског универзитета, легенда послератне русистике у Београду Кирил Свинарски.

Нема ниједног дипломираног слависте у Србији који је прешао 50-те године живота, који неће са поносом, а сада и са сетом, казати: „Био сам ученик Кирила Свинарског.” И не само слависте! Јер је популарни Кира предавао не само славистима, већ и студентима других катедри Филозофског и Филолошког факултета, многим будућим дипломатама, будућим симултаним преводиоцима...

Послератна Катедра за славистику имала је у односу на друге катедре једну специфичност: дуго није имала доктора наука-лингвисту, русисту. Тадашњи шеф катедре проф. др Радован Лалић био је изузетно строг, не само према себи самоме већ и према својим сарадницима, и није дозвољавао да се свакојаки површни радови што брже одбране да би катедра била кадровски „јака”. Али Катедра за славистику у односу на друге катедре Филолошког факултета у Београду, а и у другим универзитетским центрима широм тадашње Југославије, имала је једну другу особеност: Имала је лекторе који су били, по знању и ерудицији, равни или чак бољи од многих универзитетских професора са звучним титулама! То су били Петар Андрејевич Митропан, истакнути методичар, књижевни критичар, преводилац, затим Лидија Александровна Шпис, врсни зналац више језика, сјајан предавач и преводилац. И свакако — Кирил Владимирович Свинарски! Свима је језик струке био и матерњи. Сви су изврсно познавали српски језик, а такође и неколико светских језика. Били су људи широке културе и образовања, веома различити као личности, али једнако предани свом светом позиву — учитеља младих!

Кирил Владимирович Свинарски рођен је у срцу Русије, у Москви, 13. фебруара 1916. године. Његова породица била је принуђена да емигрира после крваве октобарске драме. Тако се мали Кира нашао у Србији, у Сремској Митровици, где је завршио основну школу и гимназију. Са оцем је говорио руски, са мајком — искључиво

француски, са околном дечицом и у школи — српски. Тако је Кира одрастао фактички са три матерња језика! Ту је зачетак његових језичких знања, али и интересовања: до краја живота Кира није пропустио ниједну реч која би му била интересантна, а да не открије све о њој.

Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду (тада Филолошки још није био издвојен) 1938. године. Своју професорску каријеру започео је у тадашњем Петровграду (Бечкереку), да би ускоро био премештен у Чачак, у гимназију. Ту га затиче рат и све оне невоље које он носи: немаштина, разне опасности, па чак и хапшења. Пред крај рата Кирил Свинарски је, као врсни зналац „савезничких језика”, пре свега руског и француског, мобилисан и ради у генералштабу, једно време при француској мисији. После демобилизације постаје асистент за руски језик на Катедри за источне и западне словенске језике Филозофског факултета у Београду, где остаје све до свог одласка у пензију, 1980. године. Али професор Свинарски не остаје само предавач на факултету. Његова свестраност, комуникативност и изузетни педагошки такт стављају га на чело курсева за наставнике руског језика, курсева за усавршавање наставника руског језика на Коларчевом народном универзитету. Затим он организује и изводи наставу руског језика у дипломатској школи ССИП-а, у новинарско-дипломатској школи, у Танјугу, у СИВ-у, касније и на семинарима симултаног преводаштва. Године 1959—1960. Кирил Свинарски у сарадњи са проф. др Милосавом Стојнић саставља прве уџбенике руског језика, у нашој земљи по тада тек усвојеној аудио-визуелној, глобално-структуралној методи (за сва три нивоа учења). Овај пионирски рад професора Свинарског годинама је коришћен у Институту за експерименталну фонетику и патологију говора којим је руководио истакнути научник др Ђорђе Костић и давао је одличне резултате. Био је дугогодишњи председник Друштва симултаних преводаца Србије и био званични преводац на многим сусретима на највишем нивоу. Све те обавезе, а такође и његова природа „некабинетског” човека, одвојили су га од асистентских дужности и уско научног рада. Он постаје лектор за руски језик на својој катедри, да би до краја каријере добио звање вишег лектора-предавача. Сви студенти Филолошког факултета који су имали срећу да буду ученици Кирила Свинарског потврдиће да је он ту „нашао себе”. Његови часови превођења били су праве жонглерске игарије са оба језика, којима је он суверено и до танчина владао. Неусиљено, са великом дозом хумора и досетки, популарни Кира је несебично преносио на генерације и генерације своја знања и искуства у претакању лепота једног језика у лепоте другог. Знао је да постави студентима и „замке” (користећи подмуклу хомонимију), али се никад није ругао ономе ко „налети на мину”, већ би то тактично користио као опомену да Глишићево „спрдај се српски и ето ти руски” не важи код пра-

вих стручњака. Без обзира на те свестране обавезе професор Кирил Свинарски стизао је и да пише чланке о руским писцима (о Пушкину, Гогољу, Тургеневу, Чехову, Куприну и др.), а такође и да мајсторски преводи њихова дела.

Али, Кира није заборављао ни свој „други” матерњи језик — француски! Сав се предао унапређивању југословенско-француских културних односа, био члан, а и генерални секретар Друштва за културну сарадњу Југославија-Француска, помагао даље усавршавање наставника и преводаца-романиста, било кроз семинаре у организацији његовог Друштва, било и стипендијама у Француској. Тај његов рад није остао незапажен, па је осим захвалности самих наставника, он добио још једно признање: награђен је највећим одликовањем Француске — Орденом Легије части.

Човек је жив док постоје људи који га се сећају! Професор Кирил Свинарски доживео је, чио и оран, дубоку старост — 88 година. Али оставио је иза себе толико својих пријатеља и ученика који ће га памтити до краја својих живота, да је обезбедио себи још веома дуг живот у срцима и сећањима оних које је задужио својим трудом и знањем.

*Андреј Тарасјев, бивши ученик
и сарадник професора Кирила Свинарског*

АДЕЛАИДА КОНСТАНТИНОВНА СМОЉСКА

Своје многобројне пријатеље, сараднике и студенте напустила је јуна 2004. године, у седамдесет седмој години живота, проф. др Аделаида Константиновна Смољска, шеф Катедре за општу и словенску лингвистику Одског државног универзитета.

Богата научна и наставна биографија А. К. Смољске била је везана пре свега за Одески универзитет, али су у њој посебно важне биле и године које је А. К. Смољска провела предајући руски језик у српскохрватској говорној средини (на Одсеку за славистику Универзитета у Београду) и у бугарској говорној средини (Пловдив). Посебно је, до својих последњих година, А. К. Смољска била чест и драг гост у Међународном славистичком центру и на Катедри за славистику Филолошког факултета у Београду, о чему поред осталог говори податак да је четрнаест пута учествовала са рефератима на међународним скуповима Научни састанак слависта у Вукове дане, а више пута и на другим славистичким скуповима у Југославији, односно Србији и Црној Гори, узимајући учешће на конгресима, конференцијама и семинарима и у многим другим славистичким центрима (Братислава, Гродно, Ивано-Франковск, Кијев, Кировоград, Краков, Лавов, Лењинград/Петроград, Москва, Одеса, Омск, Пловдив, Софија, Харков, Черњивци, Черњигов и др.).

А. К. Смољска објављивала је радове у многим часописима и зборницима, нпр. у таквим као што су *Болгарская русистика*, *Език и литература*, *Живи језици*, *Зборник Мајице српске за славистику*, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, *Opomastica Jugoslavica*, *Славистика*, *Слав'янски збирник*, *Советское славяноведение*, *Сіррани језици*, *Сьпоставително езикознание*, *Филолошки преглед*.

Круг научних интересовања А. К. Смољске био је широк, а у његовом средишту била су питања творбе речи (посебно творбе феминитива) у словенским језицима, пре свега у српском и руском језику, али су њима била обухваћена и питања словенске лексикологије, граматике, стилистике, ономастике, фолклора, историје словенске филологије, проучавања словенских језика у контрастивном, типолошком или упоредно-историјском светлу, превођења, универзитетске наставе словенских језика и друга питања.

Као сарадник *Зборника Маџице српске за славистику*, А. К. Смољска објавила је два рада из њој најближих области: „О проблемах сопоставитељног изучења славјанског феминног словообразовања” (св. 29) и „Р. Бошковић, *Основи сравнитељој граматики славјанских јзыков*” (св. 30).

Велику пажњу А. К. Смољска посвећивала је свом наставничком раду, објавивши, поред осталог, већи број уџбеника, приручника и наставних програма за различите славистичке дисциплине (Творба речи у словенским језицима, Упоредна граматика словенских језика, Старословенски језик, Српскохрватски језик, Практична стилистика руског језика, Фонетика, фонологија и ортоепија руског језика, Методика наставе руског језика и др.).

Тужним стицајем околности преглед главних линија у научном раду А. К. Смољске имао сам прилику да дам не тако давно пишући о њеној књизи *Славјанские студии*, која је врло репрезентативно одразила суштину научних интересовања и славистичких доприноса А. К. Смољске (в. *Зборник Маџице српске за славистику*, св. 62), где је истакнуто и то да је посебна вредност истраживања А. К. Смољске у томе што су у средишту њених интересовања још увек недовољно проучена питања историјске дериватологије, чиме се после чувеног Радосава Бошковића мало ко тако истрајно и успешно бавио као А. К. Смољска, посветивши томе и докторску дисертацију *Развој именске творбе речи у српскохрватском језику* и низ других истраживања. Једно од теоријски најинтересантнијих међу њима изложено је у раду „Дијахронијске константе творбе речи у словенским језицима и феминативни суфикси у књижевном језику српскохрватског региона”, где је А. К. Смољска теоријски појам творбених дијахронијских константи као развојних процеса који су карактеристични за различите периоде у развоју различитих језика, али који имају исти смер и воде истом или сличном исходу, убедљиво оснажила својим истраживањима српскохрватских феминатива.

А. К. Смољска учинила је много и у организацији научног и наставног славистичког рада, посебно као шеф Катедре за општу и словенску лингвистику Одеског државног универзитета, и као један од покретача и главни уредник часописа *Славјански збирник*.

Аутор ових редова сећања на А. К. Смољску увек ће памтити дуге и живе разговоре које је с њом имао, крајем 1980. године, у Дому постдипломаца и специјализаната у улици Шверника у Москви, када је А. К. Смољска писала рад о суфиксу *-ља* у српском језику (објављен у *Зборнику Маџице српске за филологију и лингвистику*, св. 26/1), када је први пут имао задовољство да с њом разговара.

А. К. Смољска много је учинила на ширењу и учвршћивању славистичке међународне сарадње, за шта јој српски слависти, који су у њој увек имали уваженог и драгог пријатеља, остају трајно захвални.

II међународни конгрес русиста-истраживача *Руски језик: историја и савременост*,
Москва, Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”,
Филолошки факултет, 18—21. март 2004. г.

Три године након првог конгреса (2001), средином марта 2004. године одржан је на Филолошком факултету Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов” II међународни конгрес русиста-истраживача *Руски језик: историја и савременост*. Попут осталих овогодишњих научних манифестација и публикација на МДУ, скуп је био посвећен 250. годишњици овог универзитета. Велики јубилеј је вјероватно био и повод да се као суорганизатори конгреса појаве и друге еминентне институције: Универзитет у Санкт Петербургу, Међународна асоцијација предавача руског језика и књижевности, Институт за руски језик РАН „В. В. Виноградов” и Институт за руски језик „А. С. Пушкин”.

Иако је ово био трећи велики славистички скуп од средине 2003. године (претходили су му XIII међународни славистички конгрес у Љубљани и X конгрес МАПР-ЈАЛ у С. Петербургу), интересовање за њега је показао велики број истраживача (око 900 пријављених), а непосредно учешће је узело око 550 из Руске Федерације и 11 других земаља. Рад конгреса се одвијао у виду пленарних засједања (првог и последњег дана), секција, тематских семинара и округлих столова, а био је пропраћен продајним изложбама књига.

Тематика конгреса је била изузетно широка — од теоријских и методолошких проблема, преко историје језика, разноврсних аспеката савременог стања у језику и лингвистици, описа и методике наставе руског као страног језика, до дијалектологије, фолклора и поетике књижевног текста. Ова околност је изискивала подјелу на 25 тематски компактнијих цјелина — секција. Преглед тематике по секцијама показује да су у русистици овог тренутка заступљени разни истраживачки правци и модели, те да су предмет истраживања и даље језички систем и нивои његове структуре (функционално-комуникативна граматика, лексика и морфемика у граматичком аспекту, аспектологија, дериватологија, лексикологија, лексикографија и терминологија, фонетика и фонологија, фразеологија), затим концептуална сфера, проблеми текста и дискурса, функционисање језика у разним областима (нарочито у медијима), па и геополитички контекст његове распрострањености и опстојања. Значајно мјесто су заузела и актуелна истраживања у области примјењене и компјутерске лингвистике.

Нешто изоштренија слика конгреса открива да се помјерање фокуса истраживања са језичког система на услове функционисања, језичку личност и говорно понашање, започето у последњим деценијама протеклог вијека, наставља и даље: може се рећи да у савременој лингвистичкој русистици првенство стиче антропоцентрички начин гледања на објекат. Томе свакако највише доприноси прихватање когнитивне теорије, чак у толикој мјери да се могу чути запажања како сваки истраживач данас има потребу да се одреди према том моделу. Популарност овог тренда има своје оправдање у историји руске лингвистике, која никад није патила од антиментализма, већ ју је током последња два вијека карактерисала јасно изражена наклоност према функцији језика, његовој садржинској страни и човјеку као језичком субјекту. На тај начин ово парадигматско помјерање, са израженом тенденцијом ка интегративности језичког описа, не представља се као помодно или епигонско, већ као историјски условљено и утемељено у идејама Срезњевског, Потемњина, Бодуена, Шчербе, Поливанова, Лосева и других величина руске, али и западне лингвистичке мисли (Хумболт, Бенвенист, Сепир). Доминантне теме из ове области су свакако истраживање појединих концепата

(нпр. породица, радост и др.), карактеристике руске језичке личности и језичке слике свијета.

Промјена научне парадигме, започета размахом семантичких и прагматичких истраживања, очитује се и у прожимању метода и појмовог апарата неких блиских дисциплина, тако да под окриљем лингво-когнитивног таласа експанзију доживљавају истраживања у психо- и етнолингвистици, културологији и сличним областима.

Новине се манифестују и у традиционалним дисциплинама као што су историја језика и дијалектологија, гдје налазимо семантичку, прагматичку и концептуалну анализу.

У непосредној вези са овом лингвистичком струјом јесте истраживање емоционалног / емотивног аспекта језичког садржаја и његовог испољавања у говору, чему је био посвећен и један од округлих столова.

Проблемима текста и дискурса поклоњено је много пажње на овом конгресу, пошто су ова два правца истраживања врло распрострањена у данашњој русистици. Ипак, у оквиру ових дисциплина у Русији такође се манифестује утемељеност у историји националне лингвистике: специфичну особину чини теорија говорних жанрова, заснована на идејама М. Бахтина и неких других руских лингвиста.

Експанзија прагматичких истраживања, са једне стране, а измјена социјалних услова функционисања општенационалног језика у Русији данас, која је изазвала нивелацију функционалних стилова и слабљење захтјева за поштовањем норме, са друге стране, условљавају донекле и промјену статуса стилистике као дисциплине, ограничавајући јој сферу дјеловања. Социolingвистички разлози су у први план довели културу говора, уз видну забринутост за судбину руског језика као средства националне самоидентификације и чуvara националног менталитета.

У вези са овим аспектима русистичке лингвистике стоји и успон реторике као модерне лингвистичке дисциплине, о чему свједочи више саопштења на конгресу.

Поменути социolingвистички разлози и демократизација језика у медијима воде формирању посебне дисциплине која је добила назив *медијалингвистика*, а већ је етаблирана у универзитетској настави. Судаћи према понуђеним саопштењима, под овим називом се крију и истраживање чисто језичких проблема у медијском тексту, елементи анализе дискурса, али и проблематика жанрова медијске комуникације.

Конгрес је показао и да се у русистици овог тренутка интензивно развија корпусна лингвистика: стварају се електронски корпуси и разрађују методе њиховог коришћења. Неколико саопштења је било посвећено Националном корпусу руског језика, на чијем стварању је ангажована група лингвиста са московског и петербуршког универзитета и из неких института Академије наука. Представљени су аспекти стратификације корпуса као система хијерархизованих рјечника, перспектива употребе, теоријска и практична питања уноса граматичких информација у корпус, рад на класификацији лексике предметног значења.

Поред овог, створен је или се ствара низ других електронских корпуса и база података: средњовјековних текстова, књижевне критике постмодернизма, језика штампе краја XX в., лингвокултурног дискурса. Такође је представљен *Анонширани корпус руских текстова* Хелсиншког универзитета (ХАНКО). Приказани су резултати аутоматизоване обраде дијалектолошког материјала, модели за чување и опис рукописа („Манускрипт“) анализе књижевних текстова (СМАЛТ), техничких текстова. Како је показао овај конгрес, електронски корпуси постају неопходан основ за лексикологију, дериватологију, језичку статистику као и за лексикографију.

Електронски медији и базе података нашли су примјену не само при стварању рјечника различитих типова (приказан је и *Рјечник руских рјечника*), него и мултимедијалних удбеника руског језика.

У оквиру фолклористичке секције представљена су истраживања говорних стереотипа, обредних и необредних тестова, паремија. Језичка проблематика књижевно-мјетничких текстова тицала се како истраживања идиостила, метонимијског механизма и метафоризације, тако и примјене когнитивне анализе у овој области. На овом конгресу, за разлику од претходног, посебна секција је била посвећена проблемима поезике руског умјетничког текста.

Што се тиче осталих облика рада, на конгресу је, поред већ поменутог округлог стола о емоцијама у језику, одржан и округли сто о руској традицији у свјетској лингвистици, а семинари су били посвећени граматици предлога у руском и другим словенским језицима, моделима просте реченице у источнословенским језицима и аспектологији.

Други међународни конгрес *Руски језик: историја и савременост* је несумњиво значајан догађај за науку о језику, а посебно за русистику, пошто је дао могућност за широко сагледавање достигнућа и даљих тенденција у њеном развоју. Није мање значајна ни његова улога у стварању климе погодне за непосредни научни дијалог и међународну сарадњу русиста-истраживача. Материјали конгреса су објављени у зборнику теза и у електронском виду (www.philol.msu.ru/~rlc2004). Одржавање слиједећег конгреса са истом темом планирано је за 2007. годину.

Душанка Мирић

UDC 811.161.1:061.3(497.11 Beograd),2004”

VI Международный симпозиум: Проекты по сопоставительному исследованию русского и других языков (Белград, 2—4 июня 2004 г.)

В Белграде со 2 по 4 июня 2004 года состоялся очередной международный симпозиум МАПРЯЛ. Этот симпозиум был посвящен теме — проекты по сопоставительному исследованию русского и других языков. В симпозиуме приняли участие 45 представителей из 11 европейских стран. Помимо докладов лингвистического характера были также представлены некоторые доклады, относящиеся к методике преподавания русского языка и к изучению русской литературы. В большинстве докладов рассматривались вопросы русского синтаксиса, морфологии и семантики, в то время как докладов по вопросам фонологии и фонетики было гораздо меньше (например, доклад Е. Гинич о ассимилятивном смягчении губных и заднеязычных согласных перед мягкими губными). К тому же, судя по докладам, можно сказать, что и исследование языка сквозь призму культуры, а также лингвистический анализ языка с помощью компьютера пользуются все большей популярностью.

В первый день симпозиума проведено пленарное заседание. В докладе П. Пипера *Сербские грамматики русского языка и проект сопоставительного синтаксиса русского и сербского языков* дан обзор грамматик русского языка, написанных сербскими русистами, представлена концепция проекта сопоставительного синтаксиса русского и сербского языков, и показана обусловленность этой концепции существующей грамматической традицией, с одной стороны, и современной лингвистической теорией, с другой.

Внимание слушателей привлек также доклад М. В. Всеволодовой под названием *Межнациональный проект: предлоги в синхронии и диахронии: морфология и синтаксис*. М. В. Всеволодова хорошо известна прежде всего своими исследованиями в области изучения выражения пространственных и временных отношений в русском языке. В настоящее время она руководит несколькими проектами сопоставительного и типологического характера. Проект, посвященный изучению славянских предлогов, отличается полнотой охвата данных, относящихся, как к славянским литературным языкам (в синхронии и диахронии), так и к славянским диалектам.

В докладе К. Кончаревич под названием *Язык и православная духовность* дан обзор основных результатов исследований в этой все еще недостаточно изученной области и предложены теоретические основы и возможные направления дальнейших исследований.

В первый день проведения симпозиума на кафедре славистики филологического факультета Белградского университета была открыта книжная выставка „Сопоставительное исследование русского и сербского языков”, дающая участникам симпозиума хорошую возможность ознакомления с достижениями сербской русистики в области сопоставительных исследований.

Во второй половине дня в Русском доме в Белграде состоялся круглый стол редакторов журналов, посвященных вопросам изучения русского языка и литературы. На этом круглом столе речь шла, в частности, о журналах *Русский язык за рубежом*, *Мир русского слова*, *Вестник МГУ* (Россия), *Славистика*, *Зборник Матице Српске за славистику*, *Филолошки преглед* (Сербия и Черногория), *Болгарская русистика* (Болгария), *Slavistična revija* (Словения) и других. На круглом столе редакторы и другие участники данной части симпозиума активно обменивались мнениями о возможностях будущего сотрудничества. Каждый журнал отражает традицию национальной русистики и отличается особенностями, отсутствующими в других журналах, поэтому обмен мнениями в этом круглом столе будет плодотворным для укрепления международного научного сотрудничества русистов.

Во второй день проведения симпозиума работа проводилась в двух секциях, одна из которых была посвящена собственно лингвистическим исследованиям, в то время как во вторую секцию вошли доклады по вопросам перевода, лингвострановедения и культурологии, а также изучения русской литературы.

В первой секции выступила М. В. Всеволодова с докладом на тему *Межнациональный проект: модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций*. Уже существует типологическое исследование славянских предложений которое принадлежит перу Х. Беличовой и Л. Ухлиржовой с точки зрения структурного направления, но проект Всеволодовой опирается на функционально-коммуникативный синтаксис русского языка, написанный руководителем этого проекта М. В. Всеволодовой. В проекте еще нет участников из стран западных и всех южных славянских народов, и поэтому в докладе высказана надежда на активное участие славистов этих стран. Кроме этого доклада большой интерес вызвал доклад Б. Тошовича *Основные дифференциальные особенности русского и сербского экспрессивного синтаксиса*, международная коллективная работа возглавляемая Д. Войводицем *Русские, болгарские и сербские императивные паремии-высказывания и их лексико-семантическое наполнение*. Внимание привлек также доклад Д. С. Ганенкова *К типологии странственных значений: предлог У в славянских языках*, подход которого к изучению славянских предлогов отличается от подхода, представленного в докладе М. В. Всеволодовой, что дает хорошие возможности для сравнения и взаимообогащения теоретических концепций. Помимо этих докладов было интересно ознакомиться с аспектологическими исследованиями венгерского русиста Г. Фехера, а также с анализом текста деловой корреспонденции на русском языке (Л. Милинкович, В. Белокапич, Р. Стоянова и др.).

Во второй секции доклады отличались еще большим разнообразием о чем свидетельствуют, в частности, доклады Б. Косановича по сравнительному исследованию славянских литератур, Д. Копривицы о связи между творчеством Ф. М. Достоевского и И. Андрича, доклад К. Петровой о грамматической картине мира в языковом сознании болгарско-русского билингва, В. В. Борисенко-Свинарской о современной русской и сербской кириллице, доклады по вопросам перевода (И. Вехмас-Лехто, К. Шекариц, А. В. Гайдарова) и др.

Третий день завершился пленарным заседанием, на котором венгерский русист И. Бакони подчеркнул в своем докладе необходимость обучения студентов русского языка российской культуре, а болгарские русисты И. Атанасова, С. Накова и П. Наков показали результаты (исследований по составлению) программы для компьютерных словарей, которые отвечают современным потребностям преподавания и исследования русского языка. Среди докладов, представленных на этом заседании, внимание привлек доклад Б. Станковича на тему *Один пока нереализованный проект: Сербско-русский словарь*. Б. Станкович является редактором и одним из авторов Русско-сербского словаря, который пользуется широкой популярностью. В настоящее время Б. Станкович работает над созданием сербско-русского словаря. Сербскохорватско-русский словарь, составленный И. И. Толстым в середине XX века уже давно не отражает достаточно полно лексический состав русского и сербского языков. Поэтому создание нового сербско-русского словаря несомненно одна из актуальных задач русской и сербской лексикографии.

VI Международный симпозиум: Проекты по сопоставительному исследованию русского и других языков прошел успешно благодаря высокому научному уровню большинства докладов, разнообразию представленных тем, участием ряда ученых с большим опытом в области сопоставительных исследований, участием ряда молодых русистов с хорошими научными перспективами, а также благодаря оживленной дискуссии по зачитанным докладам, стимулирующей дальнейшие размышления.

В этом году, между прочим, исполнилось 50 лет с опубликования капитальной грамматики русского языка в сопоставлении со словацким, которая принадлежит перу А. В. Исаченко. Как известно, А. В. Исаченко, в свою очередь, очень высоко оценил сопоставительную грамматику Р. Кошутича, которой исполнилось как раз 90 лет в этом году. Конкретные направления сопоставительных исследований динамически изменяются, но сущность вопроса остается неизменной. В этом смысле нет никакого сомнения в том, что сопоставительные исследования никак не устарели, а наоборот — они порождают новые, немаловажные результаты. Поэтому можно надеяться, что на следующем белградском симпозиуме по сопоставительному изучению русского и других языков, будут представлены окончательные результаты проектов, о которых шла речь на VI Международном симпозиуме: Проекты по сопоставительному исследованию русского и других языков.

Моїоки Номати

UDC 314.745.3-054.72(=162.2)(73)

TWENTY-THIRD ANNUAL CONFERENCE ON UKRAIANIAN SUBJECTS
 „Contemporary Ukraine and Its Diaspora as Seen by Scholars in Ukraine and Abroad“
 University of Illinois at Urbana-Champaign (June 16—19, 2004)

Од 16. до 19. јуна 2003. године на Илиноиском универзитету у америчком градићу Урбана-Шампејн била је одржана 23. Међународна научна конференција „Савремена Украјина и њена дијаспора са тачке гледишта научника у Украјини и у иностранству“. Конференција је била организована од стране Украјинистичког истраживачког програма, који је део надалеко чувеног Центра за Русију и источноевропске студије. Овај истраживачки центар, као саставни део Илиноиског универзитета, уједно је седиште Америчке славистичке асоцијације. Ту излази водећи амерички научни славистички часопис *Slavic Review*, а свима је позната богата славистичка библиотека Центра са преко 800 000 славистичких издања на руском и другим језицима источне и централне Европе.

Овогодишња украјинистичка конференција на Илиноиском универзитету била је посвећена 130. годишњици украјинског Научног друштва „Тарас Шевченко“, као и 110. годишњици рођења великог украјинског слависте Дмитрија Чижевског. Ове две годишњице одредиле су тематику водећих блокова на конференцији — из историје књижевности, у оквиру којег су били прочитани реферати о животу и делу Дмитрија Чижевског, и из историје украјинског научног живота са посебним освртом на делатност прве украјинске националне академије наука — Научног друштва „Тарас Шевченко“. Осим тих блокова биле су такође тематски атрактивне секције „Језик као средство интеграције Украјинаца“, „Четврти талас имиграције Украјинаца у САД“, „Украјинска историографија“, „Украјина и процеси европске интеграције“, „Образовање у Украјини и украјинистичке студије у свету“ и друге.

Рад конференције се одвијао у централној згради универзитетског комплекса Шипи Tower и био је подељен у 14 сесија, којима су руководили водећи светски слависти и украјинисти, као што су: Дмитро Штогрин, руководилац Украјинистичког истраживачког центра на Илиноиском универзитету, Микола Жулински, директор Института за књижевност Украјинске националне академије наука, Иван Физер, истакнути амерички украјиниста, професор Ратгерског универзитета у Њу Брунsvику, Тарас Гунчак, професор Ратгерског универзитета у Нетварку, главни уредник часописа *Сучасність*, Тарас Закидаљски, главни уредник часописа *Journal of Ukrainian Studies* (Торонто), Леонид Рудницки, ректор Украјинског слободног универзитета у Минхену, Асја Ху-

мецка, професор Мичигенског универзитета и други водећи научници из САД, Европе и Аустралије. Укупно је било прочитано 45 излагања, а у дискусијама, које су се одвијале после сваког реферата, расправљало је око 70 учесника конференције.

Посебан интерес на конференцији изазвао је тематски блок, посвећен истакнутом историчару словенских књижевности Дмитрију Чижевском. Идејни отац организације овог тематског блока био је професор универзитета „Ла Сал” у Филаделфији, ректор Украјинског слободног универзитета у Минхену, академик УНАН Леонид Рудницки, чије су предавање о Дмитрију Чижевском и Томасу Ману студенти и професори Београдског и Новосадског универзитета имали прилику да слушају у мају 2003. године, када је професор Рудницки боравио у Србији по позиву Филолошког факултета у Београду. На конференцији је Леонид Рудницки прочитао реферат о преписци Дмитрија Чижевског и Ханса-Георга Гадамера у којем је изнео многе нове и интересантне податке о недовољно познатом пријатељству између двојице великих научника 20. века. Материјали ексклузивно презентовани у овом реферату, као и материјали о непознатом писму Чижевског Томасу Ману, пронађени су у личној архиви Чижевског у Хајделбергу, коју је германиста и украјиниста Леонид Рудницки проучавао последњих година.

Тарас Закидаљски, главни уредник истакнутог научног часописа *Journal of Ukrainian Studies* из Торонта, осврнуо се на делатност Чижевског као историчара украјинске филозофије и представио недовољно познату концепцију историје украјинске филозофске мисли која припада Дмитрију Чижевском.

Посебну пажњу учесника конференције привукло је предавање професорке Мичигенског универзитета Асје Хумецке „Дмитриј Чижевски као професор поезије”. Позивајући се на сопствене успомене, као и на концепте предавања из руске књижевности, чији је циклус Чижевски одржао на Харвардском универзитету, Хумецка је говорила не само о истакнутом научнику, већ, пре свега, о извршном професору, предавачу — свом ментору и веома блиском пријатељу Дмитрију Чижевском. Ово излагање је оживело лик Чижевског и дало увид у изузетну концепцију предавања великог слаviste.

Иван Физер, аутор бројних студија и монографија из теорије књижевности, међу којима су чувене „Психологизам и психоестетика” (Amsterdam, John Benjamins 1981), „Психолонгвистичка теорија књижевности Александра Потевње” (Cambridge, Massachusetts 1995) осврнуо се на тезу појединих научника о хегелијанизму код Чижевског, коју је подвргао критици ослањајући се на изјаве самог Чижевског.

Јарослав Розумниј, професор Универзитета у Манитоби говорио је о неким аспектима чувене „Историје источнословенске књижевности средњег века” Дмитрија Чижевског, као и о њеној каснијој интерпретацији од стране америчких слаviste.

Кратак преглед само једне сесије у оквиру 23. Украјинистичке конференције на Илиноиском универзитету може да објасни зашто је овај традиционални научни скуп стекао репутацију водећег окупљања украјинистичке и слаviste научне мисли.

Лингвистичка секција на конференцији одликовала се великим спектром проблематике — од когнитивне анализе националних стереотипа о језику као средству интеграције народа до социолонгвистичке анализе улоге језика у савременим процесима социјалне и културне трансформације друштва у Украјини.

Проблем избора језика у мултинационалној средини био је размотрен на занимљивом примеру лингвистичке интеграције Јевреја у Украјини у радовима Асје Хумецке „Кнцелсон као пример лингвистичке интеграције”, Ивана Петровског-Штерна „Стварање украјинско-јеврејског идентитета: случај Хрицка Керненка” и Надежде Банчик „Америчка и јеврејска заједница у савременом Лавову: проблеми интеграције”.

Реформе у високом школству у Украјини биле су подвргнуте свестраној анализи у оквиру блока о историји и савременом стању украјинског образовног система. Посебну пажњу у оквиру овог блока привукло је излагање Петра Кононенка, директора Института украјинистике у Кијеву „Стање и перспективе развоја високог школства у савременој Украјини”. Излагање Мирона Куропаса, професора „Норсен Илиноис” универзитета у Чикагу, „Високо школство у Украјини и Канади и САД: покушај поређења” изазвало је велику полемику због донекле једностране оцене поступка стицања научних звања у савременој Украјини.

Историографска проблематика била је заступљена у широком распону — од анализе савременог стања украјинске историографије (Љубомир Винар) до презентације непознате архивске грађе (Евхен Мисило, Володимир Сергијчук).

У оквиру Конференције била су представљена нова историографска издања истакнутог пољског украјинисте Еухена Мисила „Архив Научног друштва 'Тарас Шевченко' у Народној библиотеци у Варшави”, украјинског историчара, професора Украјинског националног универзитета „Тарас Шевченко” Володимира Сергијчука „Успомене генерала Всеволода Петрова” (2. том), и издања Центра за истраживање ослободилачке борбе, која је представио Володимир Вјатрович. С посебним одушевљењем учесници конференције поздравили су зборник радова „Украјина: изазови Другог светског рата” у којем су скупљена излагања са годишњих украјинистичких конференција на Илиноиском универзитету.

Желимо организаторима конференције, пре свега професору Дмитру Штогрину, даљег успеха у издавачкој делатности како би што више научних прилога са годишњих украјинистичких конференција могло да допре до славистичке јавности у свету. Поједини прилози са управо приказане конференције биће објављени у научним часописима *Україністика* (Кијев), *Journal of Ukrainian Studies* (Торонто), као и у следећем броју *Зборника Матице српске за славистику*.

Људмила Појовић

UDC 811.163.6:061.3(497.4),,2004”

40. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture (28. 6 — 16. 7. 2004)

Од 28. јуна до 16. јула 2004. у Љубљани је одржан 40. Семинар словеначког језика, књижевности и културе са темом *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 140 учесника из 32 земље имало је прилику да кроз богат и разноврстан програм упозна словеначки језик и Словенију данас.

Први *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* одржан јуна 1965. године трајао је две недеље, имао тридесетак учесника, а организовала га је тадашња Катедра за словенске језике и књижевности Филозофског факултета у Љубљани. Тада се први пут словенистика представила самостално на међународној сцени (до тада је иступала у оквиру Југословенског семинара језика, књижевности и културе, који је био организован у различитим центрима тадашње државе, а први пут 1950. године на Бледу).

Организацију Семинара касније преузима осамостаљена Катедра за словенистику, тачније *Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik*. Делатност Центра реализује се у оквиру пет програма, међу којима Семинар као програм са најдужом традицијом заузима посебно место. У основи намењен страним славистима, он временом излази из ових оквира прихватајући и учеснике других стручних профила. Данас се на њему могу срести, осим научника слависта и преводилаца, Словенци из дијаспоре, њихови потомци, студенти различитих специјалности. Поменућемо и остале активности Центра. Он се брине за организацију наставе словеначког језика на иностраним универзитетима, организатор је међународног словенистичког симпозијума *Obdobja*, приређује курсеве словеначког језика како за оне који живе у Словенији, тако и за људе из иностранства. Такође, у оквиру Испитног центра, стандардизује испите којима се процењује степен владања словеначким језиком.

Уобичајено је да се поводом јубилеја више пажње посвећује прошлости, али овај пут то није био случај. Организатори су у зборнику предавања, објављеном пре почетка Семинара, додуше одвојили место за неколико текстова посвећених јубилеју, које су написали неки од оних који су Семинар стварали: Хелга Глушић, Борис Патерну, Јоже Топоришич, Јанез Зор и Бреда Погорелец, али су у избору теме Семинара, као и у конципирању самог програма, јасно показали своју окренутост ка садашњости и будућности. Семинар је поставио питање односа савременог и традиционалног и, са друге стране, савременог и модерног у Словенији данас. Више места него ранијих година добили су млади истраживачи — асистенти и сарадници, што је одраз нашло у

посебном циклусу предавања под називом *Parada mladih* (један од примера који покажује како програм Семинара сваке године постаје све разноврснији и богатији).

Није једноставно представити целину програма који је Центар ове године понудио учесницима Семинара. Садржај је био разгранат и испреплетан, допуњаван пратећим активностима, културним дешавањима, укратко, комплексан. Ипак, у кратким цртама садржај овогодишњег програма представили бисмо на следећи начин.

Најпре рецимо да су се почетници у учењу словеначког језика окупали недељу дана пре осталих учесника да би на интензивном курсу језика научили што више и спремили се за две недеље заједничког програма. Пратеће активности ни ове прве недеље нису изостале. Слободно време су испуниле поподневна екскурзија у Камник, сликарска радионица са сликаром Змагом Модичем и филмска пројекција.

Главни двонедељни програм Семинара (5—16. јула) обухватио је неколико сегмената. Свакодневни језички курс одувек је чинио његов важан део. Учесници су према нивоу знања били подељени у групе, с тим што су се на највишем степену делили и према интересовањима на лингвистичку, литерарну и општу групу. Настава језика организована је у оквиру три целине: лекторат, конверзацијска вежбања и фонетска лабораторијска вежбања.

Следећи сегмент чинили су теоријски курсеви и предавања намењени онима који већ у довољном степену владају словеначким језиком. Централни подневни термин обухватио је једанаест предавања и два округла стола. Теме предавања биле су, у складу са општом темом Семинара, везане за савремени тренутак у словеначком језику и култури, при чему се као актуелан издвојио проблем међукултурних односа, као и сам концепт међукултуралности (Весна Миколич, *Medkulturna slovenistika — realnost ali iz-ziv?*), проблеми језика публицистике, савремених медија (Моника Калин Голоб, *Moderno in modno v publicističnem spletu vplivanja ter stilu slovenskih novinarskih besedil*; Марко Милосављевић, *Novinarski žanri in vrste v sodobnem slovenskem novinarstvu: novinarska zgodba*; Симона Крањц, *Besedilo v sodobnih medijih in pouk slovenščine kot tujega jezika*). Разматране су и неке посебне појаве у словеначкој култури (Матеја Пездирц Бартол, *Moderno v dramatici Mateja Župančiča*; Петер Клепец, *Nekaj koordinat za (ne)razumevanje sodobne slovenske filozofije*). Осим тога је изврстан број тема био посвећен контрастирању традиционалног и савременог (Алојзија Зупан-Сосич, *Tradicionalno in sodobno v romanu Boštjanov let Florijona Lipuša*; Марко Јесеншек, *Tradicionalnost in modernost prekmurskih oglaševalskih besedil*; Александер Бјелчевич, *Verz in kitica v popularni glasbi od srednjega veka do metala, punka in rapa*) као и шире посматрано самом проблему размеђа епоха (Игор Грдина, *Nimb prelomnosti*). Барбара Равдик Томан одржала је предавање о историји и традицији Горењског краја (*Jaz pa pojdem na Gorenjsko...*), што је послужило и као увод у централну екскурзију Семинара.

Посебно треба скренути пажњу на теме два округла стола: *Словеначка књижевност и иностранству и на страним језицима* и *Студије страних језика у Европској заједници*. Они су омогућили да се чују информације из прве руке од компетентних људи о приликама широм света, и да се поведе непосредан разговор о питањима и проблемима на које у пракси појединци наилазе.

Од изборних предавања прве недеље трајала су два јутарња курса. Војко Горјанц је одржао курс под називом *Politična korektnost in slovarski opisi slovenščine — zgolj modna tuha?* посвећен проблему политичке коректности у лексичом опису при чему је до доста корисних информација о савременој словеначкој лексикографији и лексикологији, док је Петер Светина на свом курсу *Od kolumne do reklame: poglavje iz življenja sodobne slovenske literature* покушао да прикаже сегмент из живота савремене словеначке књижевности бавећи се пре свега новим облицима њене медијске презентације.

Друга недеља је понудила две курса од којих је један био уже стручан, посвећен настави словеначког језика као страног. У оквиру њега са предавањима су иступиле: Јана Земљарић Миклавчић („*Ali se učite slovenski? Kako vam se dopade slovenščina?*”), Ина Фербежар (*Jaz svakodnevno uporabljам jezik slovenščine*), Тања Јерман (*Slovenščina na daljavo*), Јана Земљарић Миклавчић и Ина Фербежар (*Pred slovenskim sporazumevalnim pragom*). Други је већ поменута *Parada mladih*, која је представила наде данашње словенистике са радовима разноврсне тематике. Били су то: Козма Ахачич (*Bohoričeve Arcticae horulae succisivae — 420 let pozneje*), Александра Шулер (*Uprizarjanje kot dru-*

žebna, estetska in politična dejavnost. Simultana prizorišča: Škofjeloški pasijon, marakški trg Jemaa el-Fna in preformans Stanovanje), Хотимир Тивадар (Kaj je prav in kaj resnično (prav) v slovenskem govoru?), Петер Јургец (Fonološke značilnosti novejšega slovenskega besedja) и Мојца Нидорфер Шишкович (Kako izrekamo zahteve).

Редовно је био организован и поподневни културно-забавни програм, чему су организатори посветили много пажње и бриге, па је свако од тих догађања било веома лепо примљено од стране учесника. Било је ту спортских активности, певања, глуме. Посебно су много пружили обиласци Љубљане са стручним водичима (Петер Светина, Марија Смолич, Матеј Клеменчич), биоскопска пројекција, посета Модерној галерији, посета Метелниковог града, концерт.

И најзад, викенд је традиционално био посвећен упознавању Словеније ван Љубљане. Овај пут била је то целодневна екскурзија у Горњско, по маршрути: Љубљана — Мост на Сочи — Кобарид — Толминска корита — Блед.

На крају треба поменути и оне без којих свега овога не би било. То су наравно организатори догађаја, који су на својим плећима изнели замашан посао и успели у томе да се различити људи из различитих средина окупе око словеначког језика и културе у добром духу учећи и упознајући најлепши део словеначке стварности. То је пре свега председник овогодишњег Семинара и председник Центра за словеначки као други/страни језик проф. др Марко Стабеј, затим стручне секретарице Семинара мр Мојца Нидорфер Шишкович и Тјаша Алич, вођа лектора мр Наташа Логар. Нећемо заборавити ни лекторе, који са учесницима остварују најближи контакт и од чијег труда непосредно зависи успех Семинара: Павел Оцепек, Нина Габровшек, мр Силва Кастилиц, мр Рада Лечич, Барбара Искра, Саша Поклач, мр Наташа Комац, др Ђурђа Стрсоглавец, мр Хелена Кустер, Нина Новак, Матеја Јемец, др Алојзија Зупан Сосич, Татјана Јамник и мр Хотимир Тивадар.

За нас који смо били само учесници овогодишњи Семинар је завршен, а за њих, који су га организовали и водили, он се наставља, све док се не подведу сви резултати, сви рачуни и не извуку закључци који ће послужити да наредни, 41. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture* буде још успешнији.

Бојана Мишковић

ИНДЕКС КЉУЧНИХ РЕЧИ

- А. Блок 113
Балкан 7
Берлински конгрес 7
браћа Југовићи 51
генитив 65, 129
дарови 77
Душа Света 113
епска песма 77
женидба 77
иновирање језичког стандарда 91
интралокализација 65
историјско 51
источно питање 7
јуксталокализација 65
клетва 77
Косовска битка 51
Лаза Костић 77
лепота 113
лик 77
лингвистика 129
литургијска обнова 91
мајка Југовића 51
митско 51
обред прелаза 77
поетско 51
православље 7
прагматика 129
Прва руска револуција 113
предлог у 65
предлог — *УСРЕД, НАСЕД, ПОСРЕД* 129
ревизија богослужбених књига 91
Русија 7
саборност 113
Санстефански мир 7
своје-туђе 77
семантика 129
симболизам 113
синтакса 129
славјанофилство 7
спацијалност 65, 129
српски језик 129
стандард 129
Старац Милија 77
старосрпске повеље и писма 65
темпоралност 65, 129
трагедија 77
урок 77
црквенословенски језик 91

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

1. *Зборник Матице српске за славистику* објављује оригиналне радове из лингвистичких, књижевноисторијских и теоријских дисциплина славистике о узајамним везама словенских језика и књижевности и појединим националним језицима и књижевностима. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени.

2. Радови се публикују на свим словенским језицима. По договору са Уредништвом, могу се прихватити радови на неком од других страних језика с тим да Уредништво обезбеди превод. Радови на српском језику и резимеи штампају се ћирилицом. Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. Рукопис треба да буде исправан у погледу граматике и стила. У *Зборнику Матице српске за славистику* у употреби је *Правоиис српско-џа језика* аутора Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурце (Матица српска, Нови Сад 1993).

3. Поред правописних норми овде утврђених аутори треба да се у припреми рукописа за штампу придржавају и следећег.

- Називи уметничких дела — без обзира на то о којој се врсти или обиму ради — штампају се курзивом, односно у тексту рукописа обележавају подвлачењем црном линијом. Називи књижевних дела, ако она нису преведена, наводе се изворним језиком и писмом, а у заградама се може дати превод на језик на коме је написан и рад. Уколико је реч о преведеном делу, наводи се наслов превода (са неопходним библиографским подацима у подножним напоменама), а у заградама може се навести изворни наслов дела.

- У тексту рада страна имена пишу се прилагођено језику на коме је написан рад (транскрибују се), а када се име први пут наведе, у загради се даје изворно писање.

- Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу бити на језику изворног текста или у преводу, а може се предочити и изворни текст и превод, али је потребно доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања.

4. Рукопис треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, наслов рада, апстракт (сажетак), кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат, редоследом којим су овде наведени. Име и презиме аутора у студијама и чланцима стављају се у леви горњи угао, а у приказима на крају текста.

5. У сажетку (на језику на коме је рад написан) и резимеу (на једном од словенских језика) треба да буду информативно и језгровито приказани проблеми и резултати истраживања. У принципу, требало би да сажетак буде краћи, али ни један ни други облик резимеа не могу премашити 10% дужине текста. Уколико аутор није у могућности да обезбеди коректан превод, треба да напише резиме на језику на коме је написан и рад, а Уредништво ће обезбедити превод.

6. Кључним речима треба указати на целокупну проблематику истраживања, а не би требало да их буде више од десет.

7. Сви прилози који чине научни апарат или илустрације (фусноте, факсимили, слике, табеле и сл.) прилажу се на крају текста. Фусноте се обележавају арапским бројевима (иза правописног знака, без тачака или заграда) и прилажу на крају текста (не у дну сваке странице рукописа). Остали прилози обележавају се арапским бројевима (на полеђини), прилажу такође на крају текста рукописа, а њихово се место означава на левој маргини рукописа.

8. Подаци о цитираном делу наводе се оним писмом и језиком којим је штампано. Ако није могуће друкчије, исписују се читко руком. Ако је дело штампано на савременој латиници, то се може означити подвлачењем црвеном линијом. Од постојећих, мање или више уобичајених, а разноликих начина навођења библиографских података о делима која се у раду цитирају Уредништво се определило за два.

а) библиографски подаци дају се у фуснотама; први пут када се неко дело наводи дају се комплетни подаци о библиографској јединици, а сваки следећи пут употребљава се нека од уобичајених скраћеница (*Исто*, *Нав. д.* — *Ibid.*, *Op. cit.* итд., доследно или латинским или скраћеницама језика на коме је написан рад). Библиографска јединица — уколико се цитира књига — треба да се састоји од следећих података: име и презиме аутора, наслов дела (у курсиву), издавач, место и година издања, број цитиране странице, а када се наводи чланак објављен у часопису, иза наслова чланка следи број (годиште, том) часописа (зборника) у којем је дело објављено. Библиографска фуснота, на пример, треба да изгледа овако:

Зоја Карановић, *Антологија српске лирске усмене поезије*, „Светови”, Нови Сад 1996, 297 (односно, ако је прекуцано машином, Зоја Карановић, *Антологија српске лирске усмене поезије*, „Светови”, Нови Сад 1996, 297).

Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil”-а*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7–16 (Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil”-а*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7–16).

Овакав начин навођења погодан је за радове мањег обима.

б) Библиографски подаци доносе се у посебном прилогу (*Литература*) на крају рада — истим редоследом и начином као и у претходном случају, азбучним или абecedним редоследом (у зависности од писма на коме се рад објављује) по презименима аутора и са скраћеницама, које преузимају функцију наслова и наводе се у заградама у тексту рукописа. На пример, у прилогу *Литература* једна јединица изгледала би овако:

Живковић — Драгиша Живковић, *Радоје Домановић и теорија „Sekundenstil”-а*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XLIII/1, 1995, 7–16,

а у тексту рукописа: ...(*Живковић*, 10)... (када се цитира једна страна рада) или само ...(*Живковић*)... (када се позива на цео текст).

Овакав начин цитирања погодан је за радове већег обима, у којима се више пута наводе поједина дела. Треба обратити пажњу на то да се словима азбуке означе скраћенице изведене из имена аутора од којих у списку литературе постоји више радова (нпр. (*Живковић а; Живковић б*)).

9. Сви делови текста рада за *Зборник Матице српске за славистику* куцају се на хартији величине 21 x 29,5 cm, са проредом и маргинама које дају 30 редова на једној страни и 65 словних знакова (укључујући и проред између речи) у једном реду.

10. Рукописе за објављивање треба слати на адресу: Уредништво *Зборника Матице српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, Ул. Матице српске бр. 1.

Уредништво *Зборника Матице српске за славистику*

САРАДНИЦИ У 67. СВЕСЦИ ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА СЛАВИСТИКУ

Др Ивана Антонић

Катедра за српски језик, Филозофски факултет
Стевана Мусића 24, 21000 Нови Сад
ivantoni@eunet.yu

Др Тијана Ашић

Београд
tijanaasic@hotmail.com

С. М. Белякова, кандидат филолошких наука
Кафедра общего језикознания Тюменског
государственного университета
Тюмень, ул Семакова 10
aushakova@utmn.ru

Др Витомир Вулећ

универзитетски професор у пензији, Нови Сад

Др Зоран Ђерић

Нови Сад

Ценка Иванова

Универзитет у Великом Трнову

Др Ксенија Кончаревић

Богословски факултет
Ул. Мије Ковачевића, 21000 Нови Сад,
kkoncar@ptt.yu

Агњешка Ласек, лектор

Београд—Познањ

Др Душанка Мирић

Катедра за руски језик и књижевност, Филозофски факултет
Стевана Мусића 24, 21000 Нови Сад
miricdus@yahoo.com

Мотоки Номачи

Варшавски универзитет, Катедра за јапанологију, Варшава,
mpomachi@nifty.com

Др Слободан Павловић

Катедра за српски језик, Филозофски факултет,
Стевана Мусића 24, 21000 Нови Сад,

Marina Petrović-Jülich

Крагујевац
nevski@verat.net

Др Предраг Пипер

Катедра за славистику, Филолошки факултет,
Студентски трг 3, 11000 Београд
piperm@eunet.yu

Др Људмила Поповић

Катедра за славистику, Филолошки факултет, Београд
popduo@eunet.yu

Митра Релић

Катедра за руски језик и књижевност
Филозофски факултет, Косовска Митровица

Др Љубица Росић

Катедра за славистику, Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд
ljrosic@eunet.yu

Далибор Соколовић

Катедра за славистику, Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд
lebanac13@hotmail.com

Бранислава Стојановић

Катедра за славистику, Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд
beket@ptt.yu

Милена Танасијевић

Београд
mtanasijevic@hotmail.com

Андреј Тарасјев

Београд

Светлана Торњански

Балканолошки институт САНУ
Кнез-Михаилова 35, 11000 Београд,
cesabaksuz@yahoo.com

Мр Ениса Успенски

Београд

Др Мићо Цвијетић, уредник

„Борба”, Београд

Зборник Матице српске за славистику
Излази двапут годишње
Издавач Матица српска

Славистически сборник
Полугодовой выпуск
Издательство Матица сербская

Review of Slavic Studies
Published semi-annually
Published by Matica srpska

Уредништво и администрација
Редакција и администрација
Editorial Board and Office:
21000 Нови Сад, улица Матице српске 1
Телефон — Phone
(021) 420-199, 622-726
e-mail: jdjukic@maticasrpska.org.yu

e-mail: piperm@eunet.yu
web site: <http://dekart.f.bg.ac.yu/~bstipcev>
<http://www.rastko.org.yu>
<http://www.maticasrpska.org.yu>

Зборник Матице српске за славистику, св. 67
закључен је 28. јуна 2004.

Лектори
Др ЉИЉАНА ПЕШИКАН-ЉУШТАНОВИЋ
Мр ДОЈЧИЛ ВОЈВОДИЋ

Технички секретар Уредништва
ЈУЛКИЦА ЂУКИЋ

Коректор
ВЕРА ВАСИЛИЋ

Технички уредник
ВУКИЦА ТУЦАКОВ

Слова на корицама
ИВАН БОЛДИЖАР

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампа
ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање завршено априла 2005.

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије